

QuAdeRns

Pere Alsius i Torrent

(1839-1915)

Un farmacèutic entre
la Renaixença literària
i la científica

Qu'AdeRns...

Pere Alsius i Torrent (1839-1915)

Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica

Pere Alsius i Torrent (1839-1915)

Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica

Banyoles, 2016

EDITORS: Joaquim M. Puigvert i Solà, Carles Puncernau i Ferrer

AUTORS: Josep M. Camarasa, Joaquim M. Puigvert i Solà, Josep Grabuleda i Sitjà, Enric Aragonès i Valls, Jordi Agustí, Julià Maroto, Narcís Soler Masferrer, Lluís To Figueras, Jordi Bohigas Maynegre, Angel Vergés i Gifra, Santos Casado, Enric Aragonès, Joan Anton Abellán

CORRECCIÓ LINGÜÍSTICA: Anna Galí Bosch (ll. catalana), Jesús Rodríguez (ll. castellana)

IMATGE DE LA COBERTA: Llibreria de la família Alsius (fotografia de Harold Abellán)

EDITA: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles
Plaça de la Font, 11 - 17820 Banyoles - Tel. 972 57 23 61
www.cecbanyoles.cat
cecbanyoles@cecbanyoles.cat

SUPORT: Diputació de Girona
Institut Ramon Muntaner

COL-LABORA: Ajuntament de Banyoles

DIRECCIÓ DELS QUADERNS: M. Àngels Juanmiquel (CECB)

COMITÈ EDITORIAL: Joan Anton Abellán (president del CECB), Jordi Galofré, Jeroni Moner, Pere Noguer, Rosa Planella, Carles Puncernau, Elisabet Saus, Jordi Xena (vocals del CECB)

MAQUETACIÓ I DISSENY DE LA COBERTA: Estudi Oliver Gràfic
972 58 11 03 - estudi@olivergrafic.com

IMPRESSIÓ: Gràfiques Trema
Pol. Ind. Torres Pujals, 17401 Arbúcies
Tel. 972 86 05 08 - Fax 972 16 23 68
www.trema.cat

ISBN: 978-84-617-5371-0
DIPÒSIT LEGAL: GI 1520-2016

Índex

Presentació	7
Introducció	9
Ciència acadèmica i ciència extraacadèmica a la Catalunya de la Renaixença	15
Josep M. Camarasa	
Microhistòria de la farmàcia catalana en el pas del segle XIX al XX a través d'un llibre de conductes	35
Joaquim M. Puigvert i Solà	
Pere Alsius en el context social i polític de la vila de Banyoles en el pas del segle XIX al XX	63
Josep Grabuleda i Sitjà	
Pere Alsius i la geologia de la comarca de Banyoles	81
Enric Aragonès i Valls	
Pere Alsius, la paleontologia i l'evolució	105
Jordi Agustí; Julià Maroto	
Pere Alsius i els primers passos de la prehistòria paleolítica a Catalunya ..	123
Narcís Soler Masferrer	
Pere Alsius, historiador de l'edat mitjana	147
Lluís To Figueras	
Pere Alsius en el context de la historiografia moderna i contemporània de Catalunya	169
Jordi Bohigas Maynegre	
L'obra folklòrica de Pere Alsius i Torrent	177
Àngel Vergés i Gifra	
Parecidas diferencias. El cultivo de la historia natural en Cataluña y España en el periodo de entresiglos	185
Santos Casado	
APÈNDIX	
Notes per afegir a la biografia de Pere Alsius	203
Enric Aragonès i Valls	
Bibliografia de Pere Alsius i Torrent	237
Joan Anton Abellan	

Presentació

Teniu a les mans el nou Quadern de l'últim Col·loqui de Tardor i aquest cop, a diferència dels que l'han precedit, està dedicat no a una disciplina concreta, sinó a un home molt carismàtic, que fou farmacèutic, prehistoriador, folklorista i etnògraf, entre altres, i que encarna a la perfecció el que era l'esperit de la Renaixença. Em refereixo a Pere Alsius i Torrent, que tingué una gran incidència en la societat banyolina de tombant del segle XIX.

Aquesta personalitat tan polifacètica és el que ens va dur, amb motiu del centenari de la seva mort, a dedicar-li un col·loqui. És així com ens vam endinsar no tan sols en la seva faceta de farmacèutic sinó també en les de geòleg, paleontòleg, prehistoriador, historiador, folklorista i, per descomptat, en la del Pere Alsius banyolí, com a persona propera que participava del dia a dia de la ciutat i del seus teixits cultural i polític.

El Col·loqui es va complementar amb altres activitats paral·leles, com van ser una exposició en el decurs de la qual els visitants van poder contemplar l'original de la mandíbula neandertal de Banyoles, descoberta pel mateix Alsius; l'edició del llibre *El Magdalenense en la provincia de Gerona* gràcies a la col·laboració de la família del farmacèutic, que ha donat a conèixer aquest manuscrit inèdit de Pere Alsius, i fins i tot una activitat infantil per divulgar la seva figura.

Aquesta, però, no va ser l'única diferència amb els altres col·loquis, ja que en aquesta ocasió, a banda dels dos directors, un com a representant de la UdG i l'altre com a representant del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, també es vam comptar amb un comitè organitzador, la qual cosa va afavorir que entre uns i altres es pogués organitzar un col·loqui molt complet, amb unes ponències d'una gran qualitat que podreu llegir tot seguit.

Joan Anton Abellan

President del Centre d'Estudis
Comarcals de Banyoles

El farmacèutic Pere Alsius revisitat

L'any 2015 es va acomplir el centenari de la mort de Pere Alsius (1839–1915), farmacèutic per estudis i professió, però home d'inquietuds intel·lectuals àmplies que el portaren a conrear les ciències naturals, la geologia, la geografia, la prehistòria, la història, l'arqueologia i el folklore des de la seva Banyoles nadiua. L'exercici de la seva professió i el conreu de totes aquestes disciplines no l'impediren, tanmateix, de desenvolupar una vida activa des del punt de vista social i polític; no endebades va ser membre de múltiples entitats així com regidor i alcalde de Banyoles. Per commemorar el centenari de la mort del que va ser, sens dubte, un dels banyolins més destacats i amb més projecció social i científica de l'època contemporània, el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, amb la col·laboració del Departament d'Història i Història de l'Art i la Càtedra Martí Casals de Medicina i Salut en l'Àmbit Rural de la Universitat de Girona, va decidir dedicar-li el XXII Col·loqui de Tardor, que va tenir lloc a la ciutat de Banyoles el novembre de 2015. Sens dubte, va ser una molt bona ocasió per aplegar un conjunt d'experts que ens permetessin observar la vida i trajectòria de Pere Alsius des de totes les vessants abans esmentades. Per no perdre l'oportunitat de renovar els coneixements sobre Pere Alsius, amb molt bon criteri la família Alsius posà a disposició dels ponents el catàleg de l'arxiu i la biblioteca familiars que, amb motiu del centenari, encarregà a l'arxiver David Masgrau. Es tracta d'un arxiu patrimonial de gran rellevància —de manera molt especial el seu fons epistolar (de més de quatre-centes cartes)—, que demostra que Pere Alsius no va restar aïllat sinó en permanent contacte amb altres historiadors, científics i erudits de Catalunya i França, amb qui va compartir les investigacions. Una vegada més s'evidencia la gran rellevància de la correspondència com a font històrica per al conreu de la història de la ciència i la historiografia.

Si Pere Alsius no va restar aïllat resultava més que evident que era del tot necessari i urgent contextualitzar la seva obra en el context més ampli de les ciències naturals i la historiografia a la Catalunya i Espanya de la segona meitat del segle XIX i primeres dècades del XX. Per reconstruir el context de les ciències naturals, en el Col·loqui es va invitar a participar a dos dels millors experts en història de les ciències naturals, Josep M. Camarasa i Santos Casado, els quals, respectivament, pronunciaren les conferències inaugural i de cloenda. Josep M. Camarasa ens descriu en el seu text *Ciència acadèmica i ciència extraacadèmica a la Catalunya de la Renaixença* com, aleshores, la frontera entre la ciència acadèmica i l'extraacadèmica «era d'allò més fluida», de manera que en determinades institucions, com la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona, es podien acceptar científics aficionats sense adscripció universitària i, al seu torn, alguns catedràtics d'universitat no tenien cap inconvenient a publicar els treballs en els butlletins de les flamants associacions excursionistes. En definitiva, eren uns temps

d'escassa professionalització de la ciència arreu d'Europa; no endebades, quan el 1831 William Whewell emprà per primera vegada la paraula *científic* per descriure els socis (majoritàriament apassionats o amateurs de la ciència i la tecnologia de la British Association for the Advancement of Science) encara havien de passar uns quants anys perquè el mot designés els professionals de la ciència, és a dir, no només els seus conreadors, sinó els que n'havien fet el seu *modus vivendi*. Camarasa ens descriu els dos grans pols o paradigmes que coexistiren a mitjan segle XIX entre els homes de ciència: el romanticisme i el positivisme, i pondera que «sense poder-ho afirmar de manera absoluta podríem dir que entre els científics acadèmics ha predominat generalment el pensament positivista i entre els extraacadèmics, el romàntic». També analitza com, en el context d'expansió del positivisme de base materialista i en els debats acarnissats en temes com la generació espontània, la teoria de l'evolució o l'origen de l'home a la Terra, l'Església catòlica a Catalunya no volgué restar-ne al marge, de manera «que es pot parlar d'un cert *positivisme catòlic* enfrontat, amb argumentació científica, al positivisme materialista dominant, la "falsa ciència", segons el llenguatge militant d'aquests científics catòlics, Alsius entre ells». Camarasa ens descriu, així mateix, els principals trets de la Universitat de Barcelona i de la Facultat de Farmàcia, on Alsius obtingué la llicenciatura el 1861, i posa de relleu com al cap de deu anys, el 1871, va publicar els seus primers treballs científics (en català) a *La Renaxensa* sobre l'estany de Banyoles i la seva conca, el primer dels quals va ser la primera monografia sobre un llac publicada a Espanya. En qualsevol cas, Josep M. Camarasa ens situa Pere Alsius en el context d'una generació de científics que maldaren, especialment d'ençà del Sexenni Democràtic, per abandonar el romanticisme historicista dels primers anys de la Renaixença, molt vinculada als Jocs Florals. De fet, el moviment excursionista, en el qual va participar activament Pere Alsius, sense abandonar un cert deix romàntic, va incorporar els mètodes de treball propis del positivisme.

La ponència de Santos Casado, titulada *Parecidas diferencias. El cultivo de la historia natural en Catalunya y España en el periodo de entresiglos*, va tenir com a objectiu principal analitzar de manera comparativa els processos d'institucionalització i professionalització de les ciències naturals a través dels museus a Madrid (Museo de Ciencias Naturales) i a Barcelona (Museu de Ciències Naturals), posant un èmfasi especial a analitzar de manera acurada els processos de formació de les col·leccions de geologia, fauna i flora, com es preparaven i com maldaven per disposar d'una extensa xarxa cívica de col·laboradors. Planteja com des d'un lloc i des de l'altre els naturalistes podien actuar de forma similar a l'hora de crear les col·leccions dels respectius museus i com compartien la consciència de l'endarreriment de la història natural respecte a altres països europeus; no endebades participaren, uns i altres, dels ideals regeneracionistes finiseculars. L'autor ens descriu com els nacionalismes també han condicionat les ciències naturals. Santos Casado compara els avenços dels dos museus: el de Madrid, recolzat per la Junta para la Ampliación de Estudios (que va assolir el 1913 el qualificatiu de nacional) i el de Barcelona, recolzat per l'Institut d'Estudis Catalans i el marc institucionalitzador promogut pel catalanisme/nacionalisme català, especialment durant l'etapa de la Mancomunitat de Catalunya. Les diferències apareixien a l'hora de definir l'àmbit territorial dels estudis: des de Madrid es volia abastar tot el territori i marc nacional

espanyol, tot i que a voltes s'optava per criteris més pròxims a la geografia física i s'optava pel marc ibèric i balear; des de Barcelona, l'àmbit territorial era bàsicament Catalunya, entès també com a nacional. Conclou que les dues concepcions registraven «un acusado influjo de las referencias nacionales y de los idearios nacionalistas no solo en la articulación de las comunidades científicas, tal como cabía esperar, sino especialmente, y ello resulta quizá más llamativo en el ámbito de las ciencias de la naturaleza, en la definición de los objetos y programas de investigación. Porque, paradójicamente, la segregación espacial derivada de la referencia, científica e ideológica, a cada respectivo ámbito territorial dio lugar a desarrollos no divergentes sino paralelos, entre los cuáles puede advertirse retrospectivamente una suerte de relación fractal, derivada de no pocas semejanzas estructurales».

Una vegada reconstruït el context de les ciències naturals a Catalunya i a Espanya, el lector trobarà el conjunt de ponències dedicades de manera monogràfica a tractar la figura polièdrica de Pere Alsius. En primer lloc, Joaquim M. Puigvert ens presenta l'anàlisi de la trajectòria professional de Pere Alsius com a farmacèutic, paradoxalment la menys coneguda fins avui. Ho fa amb un enfocament proper als mètodes de la microhistòria a partir del llibre de conductes de la farmàcia Alsius de 1855, en què s'anotava la quantitat, en espècie o en metàl·lic, que pagaven les famílies aconductades al final de l'any agrícola a canvi, en cas de necessitat, dels medicaments pactats amb el farmacèutic. Era un sistema doblement funcional: per al farmacèutic era una manera de fidelitzar la clientela i no dependre només de les vendes al comptat i per als aconductats era una assegurança davant la malaltia ja que podien obtenir a crèdit i per avançat els medicaments. El llibre de conductes permet reconstruir, en bona part, la sociologia de la clientela rural de la farmàcia, així com l'àrea geogràfica d'influència, que abasta totes les poblacions de la comarca actual del Pla de l'Estany. Sens dubte, la Farmàcia Alsius, juntament amb les altres dues farmàcies existents a la Banyoles de mitjan segle XIX, va contribuir a reforçar la capitalitat de la ciutat sobre la comarca rural. A més de l'anàlisi de les conductes, Puigvert assenyala el canvi de paradigma que va viure Pere Alsius com a farmacèutic i que va representar tota una revolució en la professió: el pas de la farmàcia basada en la fórmula magistral a la de l'específic industrial, és a dir, el del farmacèutic elaborador dels seus propis medicaments al del farmacèutic dispensador i revenedor. Fou un canvi gradual i Pere Alsius demostrà una certa capacitat d'adaptació, a més de tenir una actitud activa, com mostren algunes publicacions sobre temàtica farmacèutica que realitzà. Puigvert parteix de la premissa que les dues identitats de Pere Alsius (la del professional de farmàcia i la de l'home erudit i de ciència) són indestruïbles.

Tot seguit, Josep Grabuleda ens presenta la faceta social i política de Pere Alsius. Ens el descriu com un home de gran activitat a partir dels quaranta anys, especialment actiu en tota mena d'associacions culturals i religioses, com per exemple en el Foment, la Juventud Católica i el Círculo de Católicos, i com a col·laborador de la premsa local. Per la seva condició de farmacèutic va participar, així mateix, en diverses juntes locals, com la de Sanitat i la d'Instrucció Pública. També es va comprometre en la política local, ja fos com a regidor (1883-1885), primer tinent d'alcalde (1885-1887), segon tinent d'alcalde (1890-1891) i alcalde (1891-1894). De la lectura

del text de Grabuleda es desprèn amb claredat el perfil ideològic del farmacèutic Alsius: es tractava d'un home identificat amb el catolicisme, el catalanisme (de base més regionalista que no pas nacionalista) i el conservadorisme liberal propi del sistema polític de la restauració monàrquica.

La geologia va ser una altra de les passions de Pere Alsius. En les contribucions d'Enric Aragonès ens en parla, a més d'aportar nous apunts per a la seva biografia intel·lectual i professional. Aquest autor ressalta de manera especial el corpus de lectures científiques sobre les quals es documentava el farmacèutic de Banyoles per efectuar els seus treballs. Ho fa a partir del llegat de la seva biblioteca personal, de l'obra creada per ell mateix i de la que va adquirir; una biblioteca prou actualitzada i que evidencia que no calia viure en una gran ciutat per estar més o menys al dia de les novetats bibliogràfiques. Aragonès mostra, així mateix, una atenció especial a la formació de la seva pròpia col·lecció, o museu, quasi monogràfica, de peces recollides a la cova de Serinyà, iniciada el 1866. També esmenta les donacions a museus i intercanvis amb altres investigadors d'algunes de les peces trobades, fins a arribar al moment del seu gran descobriment: la mandíbula de Banyoles, l'any 1886. Enric Aragonès mostra com, tot i que Alsius publicà el 1871-1872 el primer estudi geològic de la comarca banyolina, la seva fama posterior com a arqueòleg eclipsà el passat de geòleg.

La relació d'Alsius amb la paleontologia és analitzada per Julià Maroto i Jordi Agustí. La vinculen amb la geologia i la prehistòria, dins de la seva gran passió d'estudiar la història geològica i cultural de la comarca on es trobava Banyoles. Així, indiquen que va ser ell l'iniciador de la paleontologia de vertebrats i, igualment, pioner en la d'invertebrats. Com a eina de treball dins de la paleontologia va iniciar el que es coneix com col·lecció de referència i se'l pot considerar el primer paleontòleg de Catalunya. Així va estudiar l'Eocè dins de la comarca, amb la recol·lecta de fòssils marins; va trobar restes dentàries d'hipopòtam al pla d'Usall, i va descriure i classificar la fauna quaternària i la malacològica de la Bora Gran de Serinyà, encara que l'actuació més destacada va ser la recuperació de la mandíbula de Banyoles el 1886 o 1887, la peça que li va donar més fama i reconeixement, obtinguda de les pedreres de travertins de Banyoles com a fruit de la seva activitat de vigilància. Els autors també ens descriuen com en els treballs d'Alsius es reflecteixen les dues tendències de pensament del moment: la que considera que l'evolució damunt de la Terra prové de catàstrofes periòdiques i abruptes, i l'actualisme, que defensa que els canvis es produeixen de forma lenta i contínua en el temps, com defensava el britànic George Lyell. Totes dues teories són del voltant del 1830 i prèvies a les propostes evolucionistes de Charles Darwin del 1859. Pere Alsius, influït per un gran esperit catòlic, es trobava més a prop de les catàstrofes sobtades, com el diluvi universal, com a causa de l'evolució, que de l'avenç lent que la ciència va propugnar més tard.

Narcís Soler ens destaca la faceta d'Alsius com a precursor de la prehistòria, ja que fins a aquell moment els arqueòlegs només havien prestat atenció a les ruïnes grecoromanes. Va ser gràcies a la seva formació polifacètica en ciències, com la geologia, l'arqueologia i l'antropologia, que va poder establir els marcs necessaris per avançar en aquesta disciplina naixent. En el

camp arqueològic destaca l'*Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas* del 1872, dedicat a les troballes a Porqueres i Vilauba, encara que no hi esmenta la cova de la Bora Gran tot i que ja l'havia visitada, cap al 1866. Soler ens recorda que Alsius va escriure a les revistes *La Renaxensa* i *Revista de Gerona* sobre els terrenys sedimentaris d'època terciària a la part central de la província de Girona, aixecats per la formació dels Pirineus, plens de fauna i flora. I, també, que va ser a la Bora Gran de Serinyà, on va trobar diversitat d'ossos, com una mandíbula, una dent i un tros de banya, que atribuï a un ren adult. Aquest fet va originar una certa polèmica amb el prehistoriador francès Harlé, ja que era el primer cop que es parlava de rens per sota dels Pirineus. Harlé fou qui, finalment, el va formar com a prehistoriador. Tanmateix, van ser la coneguda mandíbula de Banyoles, trobada el 1886, la troballa que li va donar més reconeixement, i la posterior obra *El Magdalenense en la província de Gerona* (publicada fa poc amb motiu del centenari que ha donat lloc al llibre que introduïm) les que ens donen la veritable imatge de Pere Alsius com a prehistoriador.

L'encarregat de ressaltar la faceta com a historiador de l'època medieval fou Lluís To. A través del seu text podem observar la influència que tingueren en Alsius el cercle d'historiadors gironins de la segona meitat del segle XIX, com Celestí Pujol, Emili Grahit, Joaquim Botet i Sisó o Claudi Girbal, entre d'altres, a més del jesuïta Fidel Fita, que li obri les portes de la Real Academia de la Historia de Madrid, com a corresponent. Tots ells van ser els qui el van ajudar a saber llegir inscripcions funeràries o interpretar edificis medievals. La seva obra històrica més coneguda va ser, sens dubte, la monografia *Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas*, publicada el 1872, en la qual revisa la història de la vila de Banyoles conjuntament amb la del monestir, i la complementa amb una gran recerca en arxius públics i particulars, com la troballa que va fer d'un privilegi per comercialitzar roldor, del 1253, o de la carta municipal de 1303. Segons el ponent, aquest assaig revela la voluntat d'aconseguir el «màxim rigor erudit» al llarg de la seva obra, encara que també destaca un «gust per la descripció romàntica». Lluís To conclou que «la importància de l'*Ensaig històrich* no rau tant en els detalls, ni en l'òptica historiogràfica de l'autor, sinó per haver estat, durant molts anys, la gran monografia sobre la història de Banyoles».

Per donar a conèixer Pere Alsius en el context de la historiografia moderna i la contemporània de Catalunya, Jordi Bohigas ens el situa dins dels corrents de l'època, el romanticisme i el positivisme historiogràfic, en el qual totes les ciències naturals i exactes eren el patró que calia seguir. L'autor destaca com, certament, l'època moderna i la contemporània no ocupaven un espai privilegiat en la seva monografia sobre Banyoles, tot i allargar la cronologia fins als seus dies, en la segona edició de 1895. Sens dubte, era una manera d'obviar per part del farmacèutic l'anàlisi de les lluites polítiques i civils del segle XIX entre liberals i carlins. Potser, diu Bohigas, el tema «modern» per excel·lència era el de la Guerra del Francès, que interpretà en clau patriòtica i conservadora.

Pere Alsius també va tenir una vessant menys coneguda i va ser la dedicada al folklorisme, tal com recull Àngel Vergés, a la seva ponència. A Catalunya, en bona part, aquesta afició per

redescobrir el folklore va néixer de la mà de les associacions excursionistes. Així, el nostre home, Alsius, en les seves *Notas Folch-lóricas* utilitzà, en diverses ocasions, les llegendes per continuar parlant de prehistòria, tot donant protagonisme als gegants, membres de races ciclòpies, com a personatges dels seus relats. L'altra raça que descriu són les aloges, unes fades benèfiques que identifica amb les dones del neolític, també en clau prehistòrica. En el seu altre llibre important, *Ensaig històrich de la vila de Banyolas*, també va descriure algunes llegendes, de manera especial les més conegudes del drac de Banyoles o les de sant Mer i santa Càndia. Així, tal com diu l'autor de la ponència, intenta mantenir viva la memòria llegendària de la seva terra.

Finalment, el llibre conclou amb un capítol de Joan Anton Abellan dedicat a actualitzar el corpus bibliogràfic de Pere Alsius, format per vuitanta-tres publicacions, catorze de pòstumes i tres d'inèdites.

No voldríem acabar aquesta introducció sense fer públic el nostre agraïment a les institucions col·laboradores; als ponents, per haver acceptat amb entusiasme i professionalitat l'encàrrec que se'ls va fer; a la família Alsius, pel decidit paper actiu de promotors de la commemoració del centenari; a l'arxiver David Masgrau, per haver inventariat de manera excel·lent l'Arxiu de la Família Alsius i haver facilitat en gran manera la tasca dels ponents, i a l'Anna Galí i a la M. Àngels Juanmiquel, per l'acurada tasca de correcció i edició dels textos.

Joaquim M. Puigvert
Universitat de Girona

Carles Puncernau
Vicepresident del CECB

Pere Alsius i Torrent (1839-1915): Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica

PUIGVERT, J.M.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2016. (Quaderns; 36), p. 15-33

Ciència acadèmica i ciència extraacadèmica a la Catalunya de la Renaixença

Josep M. CAMARASA

Fundació Carl Faust, pg. de Carles Faust, 9, 17300 Blanes

Al llarg del segle XIX, la frontera entre ciència acadèmica i ciència extraacadèmica era d'allò més fluïda. Revistes de divulgació en les quals publicaven científics extraacadèmics eren dirigides per catedràtics d'universitat, mentre alguns d'aquests no tenien inconvenient de publicar als butlletins de les associacions excursionistes, i a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona eren acceptats científics aficionats sense adscripció universitària. Algunes de les aportacions científiques més rellevants sobre la flora, la fauna, la geologia o l'arqueologia del nostre país al llarg d'aquell segle van ser obra de simples aficionats, com és el cas de Pere Alsius, a qui merescudament es dedica aquest Col·loqui. Seguint la periodització de la Renaixença d'Antoni Rovira i Virgili, es passa revista a les relacions entre científics acadèmics i extraacadèmics i les respectives contribucions en cada un dels períodes (romàntic, positivista i neoromàntic o modernista) que distingia aquest autor.

Presentació

Primer de tot he d'agradir als organitzadors d'aquest Col·loqui que hagin pensat en mi per a la conferència d'apertura i que hagin acceptat el tema que els vaig proposar per a la meua conferència. És un tema que em resulta particularment grat perquè al llarg de tota la meua vida activa en el món de la recerca he anat saltant del camp acadèmic a l'extraacadèmic (potser amb més freqüència del que hauria estat desitjable).

Aquest capteniment, en l'actualitat és relativament poc freqüent i no és gaire ben vist: al llarg del segle XX, la recerca científica ha assolit un grau de professionalització i de sofisticació que deixa poc marge al científic aficionat, excepte en algunes poques especialitats. Per contra, era un capteniment força habitual al segle XIX i el primer terç del segle XX. És més, no eren pas pocs els científics extraacadèmics que no sentien gaire la necessitat de canviar de bàndol. Darwin mateix, a banda del seu viatge de circumnavegació amb el *Beagle*, va dur a terme tot el seu treball de recerca i va desenvolupar la teoria de l'evolució sense moure's pràcticament de casa seva excepte per comunicar, de tant en tant, els seus resultats a la Royal Society.

Qui és un científic?

En realitat, no hem d'oblidar que la mateixa paraula *científic* no existia fins que la introduí (en anglès)¹ William Whewell per descriure els socis de la British Association for the Advancement of Science, que es va fundar el 1831. Ben paradoxalment, la paraula que acabaria designant els professionals de la ciència va servir primer de tot per designar un grup d'apassionats per les ciències i la tecnologia, la major part dels quals mai no hauria pensat a fer de la ciència la seva professió, encara que no pocs feren aportacions ben remarcables a la ciència.

És clar que, al llarg del segle XIX, la frontera entre un i altre camp era d'allò més fluïda. Revistes de divulgació científica extraacadèmica com *El Museo de Familias* (1838-1841) o *La Abeja* (1861-1870) eren dirigides per Antoni Bergnes de las Casas (1801-1879), que era catedràtic de grec de la Universitat de Barcelona. Altrament, algunes de les aportacions científiques més rellevants sobre la flora, la fauna, la geologia o l'arqueologia del nostre país al llarg d'aquell segle eren obra de simples aficionats, com Pere Alsius mateix.

A banda de les revistes que he esmentat, Bergnes de las Casas també va afavorir la divulgació científica des de l'editorial que va dirigir de 1830 a 1843, amb la publicació de llibres com les traduccions al castellà de l'obra de Buffon (1832-1835) o la *Historia natural del jénero* [sic] *humano*, de Julien-Joseph Virey (1835), alhora que va publicar així mateix revistes de caire literari i polític com *El Vapor*, en la qual va fer aparèixer, el 1833, la famosa «Oda a la Pàtria» del seu amic Bonaventura Carles Aribau, considerada el punt d'arrencada de la Renaixença literària catalana.

Sota el signe del Romanticisme

La Renaixença es va iniciar sota el signe del Romanticisme i el Romanticisme ha estat sovint titllat d'anticientífic. Per a molts no passa de ser un moviment literari i artístic més o menys

¹ En català, com a adjectiu, apareix ja, segons Joan Coromines al *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, en textos de Ramon Llull; però, com a substantiu que designa la persona que dedica la seva activitat, professional o no, a la ciència, no apareix fins ben avançat el segle XIX. Encara el 1879, al *Diari Català*, de Valenti Almirall, es qualifica Darwin de *savi* («lo savi més profundament reformador dels nostres temps»), i no de *científic* (Camarasa, 1982, p. XVIII).

circumscriu a un període històric que, segons els països o les àrees culturals, pot abastar entre mitjan segle XVIII i mitjan segle XIX. Però no és així. Com van posar de manifest Löwy i Sayre (1992), el Romanticisme és una visió del món que abraça de la literatura al pensament polític, de la música a la filosofia, del pensament econòmic a les arts plàstiques, de la història al dret, de la sociologia a la teologia, i que impregna determinats sectors de les societats industrials des de mitjan segle XVIII fins avui, si bé amb una presència més palpable en determinats períodes, entre els quals destaquen els anys del pas del segle XVIII al XIX i bona part del primer terç d'aquest darrer.

Entre les característiques més destacades del Romanticisme trobaríem el recurs a la història, un nou gust per la natura, l'exaltació de l'individu i el rebuig a la realitat social del seu temps. Seria, segons aquells autors que he esmentat, una crítica de la modernitat en nom de valors i d'ideals del passat; altrament dit, una crítica de la civilització capitalista moderna engendrada per la revolució industrial i per la generalització de l'economia de mercat a partir de la segona meitat del segle XVIII. Els seus límits cronològics no es limitarien al període generalment acceptat, sinó que arribaria fins al present en forma de *revivals* romàntics, com les contracultures de la segona meitat del segle XX o l'actual refús de la globalització, ara en nom de valors que poden identificar-se amb els de qualsevol creença religiosa (d'origens certament premoderns) o amb els d'un neopaganisme arrelat en el respecte de les forces de la natura (d'origens encara més antics).

La crítica romàntica de la modernitat, d'altra banda, no provindria de cap manera d'un espai intel·lectual desvinculat d'aquesta modernitat. Neix d'ella mateixa, de l'angoixa i del desencís davant alguns dels seus fruits. Certament, el Romanticisme es rebel·la contra la modernitat, però ho fa en termes i amb instruments que comparteix amb aquesta modernitat. És, per dir-ho d'alguna manera, una autocrítica de la modernitat. Així, per exemple, romàntics i moderns comparteixen una alta valoració de l'individualisme, vinculada al ple desenvolupament de la consciència del jo, que només l'emergència de la modernitat va fer possible. Tanmateix, l'individualisme dels romàntics no és el mateix que el del liberalisme modern. No és, com aquest, un *individualisme numèric*, en el qual cada individu és agent d'una funció socioeconòmica determinada però cadascú en la seva funció és perfectament intercanviable, de manera que el desenvolupament d'un món interior, el desplegament de la imaginació, la manifestació de la subjectivitat i de l'afectivitat, les desviacions dels models de comportament socialment admesos són vistos amb una extrema malfiança, si no reprimits. El dels romàntics és un *individualisme qualitatiu*, que posa l'accent en el caràcter únic i incomparable de cada personalitat, que condueix a la revolta de la subjectivitat i de l'afectivitat reprimides, canalitzades i deformades per la societat moderna. Aquest individualisme pot ser precisament una motivació per a la recerca científica perquè exalta qualitats pròpies de l'investigador científic com a individu apassionat, lluitador i sensual. Podríem dir que la creació del mite del geni, en la seva faceta científica, té a veure amb aquest aspecte del Romanticisme.

El moviment romàntic tingué una gran influència en la literatura i en les humanitats: en realitat, fou un dels principals impulsors d'una represa de la historiografia, en tant que

recuperà el passat com un punt de referència, de vegades amb nostàlgia, de vegades com a revulsiu, i en va fer un punt de partida del futur. Aquesta mirada cap al passat és molt manifesta en el cas català, amb la recuperació de la llengua catalana com a vehicle d'expressió literària, la restauració dels Jocs Florals o l'interès dels historiadors pel passat medieval o per les institucions perdudes el 1714.

Però, i la ciència? Andrew Cunnigham i Nicholas Jardine (1990), editors d'un interessant recull sobre ciència i Romanticisme, descriuen amb molt d'encert algunes característiques rellevants del Romanticisme en relació amb l'activitat científica (hostilitat envers la filosofia natural mecanicista i la història natural descriptiva característiques de la Il·lustració, preferència pels plantejaments dinàmics i sintètics davant dels estàtics i analítics, defensa d'una dimensió intuïtiva —no racional— del coneixement que fa valorar extremadament l'observació en contacte directe amb la natura).

Aquesta valoració del contacte directe amb la natura obrí una nova via d'interès per l'estudi de la flora, la fauna, la geologia i el paisatge. Centenars d'aficionats s'abocaren a recórrer camps, muntanyes, costes i rius per aplegar tota mena d'éssers o objectes naturals. A Gran Bretanya, per exemple, es varen multiplicar, a partir dels anys trenta del segle XIX, els *field clubs* de naturalistes aficionats, alhora que es creaven nombroses societats arqueològiques locals. A casa nostra caldrà esperar al darrer terç del segle per veure emergir l'anomenat *excursionisme científic*, però no falten en els anys precedents individualitats que recorren el país per conèixer i divulgar-ne les produccions naturals o les relíquies que es conserven del passat.

L'empremta del positivisme

Així mateix, no hem d'oblidar que al costat del Romanticisme, en el desenvolupament de la ciència del segle XIX i sobretot a partir dels anys quaranta, cal considerar el positivisme. Fou un corrent de pensament inspirat pel desenvolupament de la ciència i la tecnologia del seu temps, que ha tingut (i probablement hauríem de dir que encara té) una influència cabdal en els ambients científics acadèmics. Sense poder-ho afirmar de manera absoluta (les excepcions són nombroses per ambdues bandes) podríem dir que entre els científics acadèmics ha predominat generalment el pensament positivista i entre els extraacadèmics, el romàntic. El desenvolupament dels *field clubs* a Gran Bretanya, per exemple, havia anat paral·lel amb l'emergència dels nous biòlegs i geòlegs professionals amb una formació universitària específica, rigorosament positivista. Una bona part d'aquests naturalistes universitaris, que prenién com a principi unificador del seu treball de recerca la teoria darwiniana de l'evolució (una teoria, tanmateix, cal no oblidar-ho, fruit de les observacions de camp d'un gran naturalista aficionat), ben aviat no miraren de gaire bon ull els naturalistes aficionats, sovint repatanis a acceptar el darwinisme i totes les seves implicacions. Les diferències de llenguatge entre uns i altres, la valoració diversa que uns i altres feien del treball de camp i el de laboratori anà fent créixer una frontera de malafiança mútua entre aquells que veien en l'estudi de la natura una font de gaudi estètic i intel·lectual i aquells que el començaven a concebre com una professió. Com

veurem més endavant, aquesta mateixa situació es va repetir a Catalunya a començaments del segle XX en ocasió de la fundació de la Institució Catalana d'Història Natural (Camarasa, 2000, p. 24-25).

L'ensenyament universitari al temps de Pere Alsius

Però no avancem esdeveniments i, ja que el Col·loqui va dedicat a la bona memòria de Pere Alsius, deixeu-me que em centri en el període en què es va desenvolupar la seva formació universitària i la seva tasca científica: des de la segona meitat del segle XIX i els primers anys del XX, fins a la seva mort, el 1915.

Els anys d'estudiant de Pere Alsius a la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona, a començaments de la segona meitat del segle XIX, no es pot dir que fossin precisament d'una gran excel·lència acadèmica. Coincidiren amb el temps en què es configurava la nova organització de l'ensenyament universitari a l'Estat espanyol amb la promulgació, el 1845, del Plan General de Estudios, més conegut com a Pla Pidal, i, el 1857, de la Ley de Instrucción Pública, l'anomenada Llei Moyano. Una organització que, amb mínimes reformes parcials i llevat del parèntesi d'autonomia de la Universitat de Barcelona durant la Segona República, ha estat vigent al llarg de més d'un segle, fins a la Llei de reforma universitària de 1983.

El reial decret pel qual s'aprojava el Pla general d'estudis (el Pla Pidal) va ser una de les primeres mesures legislatives de la dècada moderada (1843-1854), un cop el fracàs de les darreres bullagues progressistes a Barcelona (aixecament de la Jamància a finals de 1844) aplanà el camí perquè els moderats s'instal·lessin al poder per un quart de segle, llevat del breu parèntesi del bienni progressista de 1852-1854. No cal dir que es tractava d'una norma centralista i minuciosa, que en els seus 156 articles regulava gairebé tot el que era regulable i eliminava, a la pràctica, tota l'autonomia de les universitats, ja que les feia passar a dependre d'un organisme de l'Administració de l'Estat i convertia els càrrecs acadèmics, com ara rectors i degans, en delegats del Govern en comptes de representants del claustre. Del gran nombre d'universitats existents a tot l'Estat, només en conservava deu, bo i centralitzant els estudis de doctorat exclusivament a la de Madrid. En la disjuntiva entre formació humanística i formació científicotècnica, que ja des de l'època il·lustrada (i, sobretot, des del Trienni Constitucional) s'havia començat a manifestar, el Pla Pidal es decantava per «dar de nuevo a las humanidades toda la importancia que habían tenido». Així, tret dels que es donaven a les facultats de medicina (de les quals, de tota manera, desapareixien els ensenyaments de botànica, que es traslladaven a les facultats de filosofia) i a la de farmàcia, tots els ensenyaments científics es concentraven a la facultat de filosofia, si bé era possible cursar-hi una llicenciatura en ciències, desdoblada per una modificació de 1847 en dues opcions: ciències físicomatemàtiques i ciències naturals.

Pel que fa a la llicenciatura en farmàcia, el Pla Pidal de 1845 preveia un programa de cinc anys. Un primer any dedicat a la mineralogia i la zoologia aplicades a la farmàcia i la corresponent matèria farmacèutica; un segon any dedicat a la botànica aplicada a la farmàcia i la

corresponent matèria farmacèutica; un tercer any dedicat a la química inorgànica i la farmàcia quimicooperatòria corresponent; un quart any dedicat a la química orgànica i la farmàcia quimicooperatòria que en depenia, i un cinquè any dedicat a la pràctica de totes les operacions farmacèutiques. Tenir aprovats aquests cinc anys donaven dret al grau de batxiller en farmàcia; per assolir el grau de llicenciat eren indispensables dos anys addicionals de pràctiques en una farmàcia. Atès que va obtenir el grau de llicenciat el 1861, el més probable és que els estudis de farmàcia de Pere Alsius es desenvolupessin entre 1854 i 1859 i que tingués com a professors Juan José de Anzizu y Yarza (1802-1865), Agustí Yáñez i Girona (1789-1857), Antonio Sánchez-Comendador y Pagniucci (1823-1888), Josep Antoni Balcells i Camps (1777-1857), Ramon Fors i Cornet (1791-1859), Josep Alerany i Nebot (1821-1884), Rafael Sáez Palacios (1808-1883) i Vicenç Munner i Valls (1808-1876). Es tracta d'una interessant combinació d'algun dels darrers hereus supervivents del projecte il·lustrat (Yáñez, Balcells, Fors) amb uns quants representants de la generació que s'ha anomenat dels *primers professors*, en al·lusió al fet que foren la majoria dels primers ocupants de les càtedres resultants del Pla Pidal i la Llei Moyano.

Aquesta generació dels primers professors ha estat molt criticada perquè la formació de la majoria dels seus exponents, transcorreguda totalment o parcialment durant la Dècada Ominosa del regnat de Ferran VII, era força precària i els criteris de promoció que els varen encimbellar a la càtedra eren totalment fonamentats en les xarxes d'influències. Això no vol dir que fossin persones mancades de coneixements, si més no en la majoria dels casos dels qui es van dedicar a carreres científiques. Generalment sortien de famílies en què ja hi havia hagut una dedicació a carreres de base científica, cosa que els havia facilitat l'accés a biblioteques poc o molt ben dotades. Coneixien de ben joves llengües estrangeres, fonamentalment el francès, que els permetien llegir publicacions força al dia o relacionar-se amb persones d'altres països. En definitiva, al costat de la mediocritat i de la ignorància generalitzades, eren sovint persones brillants i informades.

Dels primers professors als primers deixebles

De tota manera, l'organització bàsicament caciquista i les limitacions pressupostàries condemnaren la Universitat espanyola del segle XIX a una mediocritat que ha estat sobradament ponderada ja gairebé des dels seus mateixos orígens (la «triste uniformidad» de què parlà Menéndez y Pelayo (1908, p. 3), bé que aquest n'excepcués la Universitat de Barcelona dels seus anys d'estudiant). Sense demèrit de les excepcions individuals, s'ha de reconèixer que aquestes no passen d'això, de pures excepcions, el mèrit de les quals és haver reeixit a fer un treball mitjanament solvent enmig del marasme i el desinterès del mateix col·lectiu universitari i, encara més, de la societat espanyola del seu temps en general. Potser per això trobem entre els científics formats entre 1845 i 1868, és a dir els nascuts al segon quart del segle XIX, una considerable proporció d'autodidactes sense formació universitària, o bé que la tenien en camps no específicament científics. Aquests estudiosos sense formació científica reglada, però, impulsaren de manera decidida l'activitat científica i tècnica. Alguns, amb formació universitària en algun camp, feren una tasca autodidacta en camps

ben diferents. És la segona de les que López Piñero (1979, p. 76-84) anomenà *generacions intermèdies*: la dels *primers deixebles*. Aquesta és justament la de Pere Alsius.

Pel que fa a la Facultat de Medicina, la situació no era gaire més brillant. Si deixem de banda Antonio Mendoza Rueda (1811-1872), el catedràtic d'anatomia quirúrgica, i Carlos Silóniz (1815-1898), que ho era d'anatomia general i descriptiva, la majoria dels seus col·legues eren romanalles del passat o espècimens típics del catedràtic funcionari o personatges amb més projecció política que acadèmica.² Mendoza era, segons López Piñero, el professor de cirurgia de mentalitat científica més avançada de l'Espanya del seu temps i va saber incorporar la recerca i el treball de laboratori (tot i la precarietat de mitjans amb què podia comptar) com a bases de la patologia i de la clínica quirúrgiques (López Piñero; Bujosa, 2009, p. 149). Silóniz va ser un dels introductors a l'Estat espanyol de l'anatomia microscòpica basada en la teoria cel·lular.

La situació era una mica millor pel que fa a les càtedres científiques de la Facultat de Filosofia (Facultat de Ciències a partir de 1857). Entre els seus professors d'aquells anys figuraven el físic Pere Vieta i Gibert (1779-1856), el matemàtic Llorenç Presas i Puig (1811-1875), el físic i químic Joan Agell i Torrents (1809-1868), el naturalista Antonio Sánchez-Comendador y Pagniucci (1823-1888) —que també va ser catedràtic a la Facultat de Farmàcia—,³ o el botànic Antoni Cebrià Costa i Cuxart (1817-1885). Fins i tot, el filòsof Xavier Llorens i Barba (1820-1872) hi va ser professor de geografia física de 1846 a 1866 (primer de la Facultat de Filosofia i, a partir de 1857, de la de Ciències). A més, el 1851 es va crear a Barcelona l'anomenada Escola Industrial Barcelonesa, que refoia les antigues càtedres de la Junta de Comerç (tret de la de Nobles Arts, transferida a l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi, que incloïa una escola de mestres d'obres, embrió de la futura escola d'arquitectura) (Lusa; Roca Rosell, 1999, p. 101-130), destinada a formar enginyers. Inicialment era una escola de grau mitjà, però a partir de 1860 va poder atorgar títols superiors d'enginyer industrial i, a partir de 1867, l'Escola Industrial de Barcelona era l'única de l'Estat en aquesta especialitat tècnica. En el seu professorat d'aquells anys trobem algunes personalitats remarcables, com el matemàtic Llorenç Presas i Puig (1811-1875), organitzador, primer director (1850-1854) i catedràtic de geometria analítica, anàlisi infinitesimal i mecànica, o el físic Joan Agell i Torrents (1809-1868), director de l'Escola de 1860 a 1864, després d'haver estat el primer degà de la Facultat de Ciències acabada de crear (1857-1860). Agell, estudiós dels fenòmens elèctrics i electromagnètics, encara que a la Universitat de Barcelona fos titular de la càtedra de química, va presentar el 1845 a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona un model de telègraf elèctric que no va arribar a prosperar.

.....

² Dos d'ells, encara que d'opinions polítiques ben oposades (Ramon Ferrer i Garcés, catedràtic de medicina legal, progressista, i Joaquim Cil i Borés, catedràtic de patologia quirúrgica, reaccionari arravatat), arribaren a ser alcaldes de Barcelona i un (José Seco Baldor, catedràtic d'anatomia entre 1850 i 1857) ho va ser de Madrid.

³ Va ocupar la càtedra de mineralogia i zoologia de la Facultat de Filosofia de 1847 a 1857 (i de la Facultat de Ciències de 1857 a 1860). A la Facultat de Farmàcia va ocupar la de matèria farmacèutica vegetal de 1860 a 1888.

A banda de la Universitat i l'Escola Industrial Barcelonesa, en aquells anys a Catalunya només hi havia dues institucions científiques acadèmiques: la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona (RACAB) i la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona⁴ (RAMB), els membres de les quals procedien majoritàriament dels rengles del professorat universitari i de l'Escola Industrial. Així, per exemple, tots els professors que va tenir Alsius a la Facultat de Farmàcia, tret de Rafael Sáez Palacios,⁵ pertanyien a la RACAB, i Sánchez-Comendador va arribar a pertànyer també a la RAMB el 1877.

La generació de la revista *La Renaxensa* i les primeres passes de l'excursionisme científic

Amb el derrocament d'Isabel II el setembre de 1868, s'obrí a l'Estat espanyol un període convuls, però alhora afavoridor d'un ambient de llibertat intel·lectual i d'obertura a la innovació. Després de l'immobilisme dels últims anys de l'època isabelina a la universitat i a les institucions científiques, els anys que anaren de setembre de 1868 a desembre de 1874 —l'anomenat Sexenni Democràtic— aportaren una renovació d'idees en tots els camps que van marcar perdurablement el desenvolupament de la ciència als Països Catalans i a Espanya. Una renovació que no es deturà amb la restauració monàrquica com a resultat del cop d'estat del general Martínez Campos a Sagunt el desembre de 1874. Al contrari, els primers anys de la restauració foren encara un període d'intens debat intel·lectual, potser encara estimulat pels esforços dels primers governs conservadors d'Alfons XII de limitar la llibertat d'expressió i la de càtedra i d'implantar la maquinària caciquista de manipulació electoral que havia d'assegurar, al llarg de prop de mig segle, el manteniment d'un sistema polític basat en l'alternança dels dos grans partits dinàstics, conservadors i liberals.

A Catalunya, aquesta generació dels primers deixebles es confon amb la que Vicens Vives anomena «generació de *La Renaxensa*» (pel periòdic d'aquest nom), que és bàsicament la dels homes que arribaren a la vida pública catalana entre 1868 i 1876 (Vicens Vives; Llorens, 1980, p. 203-205). No podem dubtar de l'adscripció de Pere Alsius a aquesta generació, atès que és precisament al número 1 de la revista *La Renaxensa* en què publica el seu primer treball científic i en anys successius, fins que la revista es converteix en diari, en publica uns quants més.

Coincideix, també, amb el temps que Rovira i Virgili anomenà període positivista de la Renaixença o de descabdellament, contraposat per ell al previ període romàntic, d'arrencada, i al subsegüent període neoromàntic o modernista, d'avançament en tots els camps (Rovira i Virgili, 1966, p. 46-71).

.....
⁴ Avui de Catalunya.

⁵ Rafael Sáez Palacios (Belorado, Castella la Vella, 1808 – Madrid, 1883) era un farmacèutic burgalès que només va romandre a la càtedra de Barcelona del 1856 al 1860, quan va passar a Madrid, on va arribar a ser degà de la Facultat de Farmàcia i rector de la Universitat.

Ni Vicens Vives ni Rovira i Virgili dedicaren gaire atenció als mons de la ciència i la tecnologia, certament poc significatius en la societat catalana de l'època que ara considerem però no tant com l'oblit d'aquests dos autors podrien fer pensar. De fet, la història de la ciència, si deixem a banda els esforços capdavaners de Millàs i Vallicrosa i els seus deixebles (principalment Joan Vernet), no han pres embranzida a casa nostra fins als darrers decennis del segle XX i la història generalista o social hi ha dedicat menys atenció de la que mereixeria.

La filosofia positiva de Comte representa una visió de la societat basada en el coneixement científic, que és concebut com un conjunt de coneixements incontestablement perfeccionat de manera acumulativa. Es tracta d'una concepció fortament cientista, que arrelà força en els ambients científics, però també molt més enllà. Així, per exemple, Valentí Almirall, considerat per Rovira i Virgili «el més fidel representant del corrent positivista aplicat a la política», contextualitzant el catalanisme polític (sota el nom de *particularisme*) en el marc del positivisme, el caracteritzava com a científic:

Lo positivisme més científic i filosòfic, doncs, és aquell, que partint de la base de l'observació directa i comprovada, té per objectiu arribar a la generalització. Per fortuna aquest caràcter, si bé que no prou marcat tal vegada encara, és lo distintiu de la ciència en la nostra època. Baix aquest punt de vista, lo particularisme [catalanisme] que defensem és perfectament científic. (Almirall, 1886, p. 145)

Així mateix, en el «Prospecte» de presentació del *Diari Català* exposava explícitament el que podríem considerar, probablement, el primer programa polític d'un catalanisme d'esquerres:

Volem anar endavant en tot, absolutament en tot. Aixís en ciència com en religió, aixís en arts com en política, sempre que es tracti d'avançar un pas res no ens espantarà.

I afegia:

Voldriem que lo renaixement català, que ha produït ja una manera pròpia en vàries de les manifestacions de l'art, tingués també en algunes branques de les ciències, si no en totes, mires pròpies i procediments especials. Voldriem que nasquessin escoles catalanes, que lluitessin i discutissin ab altres escoles perquè quan del cop ne sortís l'espurna que dóna llum, poguéssim dir que havem sigut lo picafores o la pedra foguera. Tots los que per aquest camí dirigeixin sos passos nos tindran sempre a son costat, disposats per lo menos a alentar-los, si no podem dar-los ajuda directa. (Almirall, 1879)

Pot sorprendre l'emparellament que fa Almirall entre religió i ciència, però és que una de les manifestacions de l'extensió del positivisme, que tenia una orientació laica i agnòstica, era el rebuig de tota idea de transcendència i l'oposició a qualsevol forma de religió organitzada. Això desfermà debats acarnissats en temes com la generació espontània, la teoria de l'evolució o l'origen de l'home a la Terra. Arran d'aquests debats, l'Església catòlica prengué, potser per primer cop de manera explícita, la determinació d'obrir un front de treball científic, per ocupar de manera clara un terreny ben definit dins dels mons de la ciència i de la tecnologia. A Catalunya, aquesta decisió tingué una influència molt gran, atesa la importància dels papers social i polític de l'Església a casa nostra; de manera que es pot parlar d'un cert *positivisme*

catòlic enfrontat, amb argumentació científica, al positivisme materialista dominant, la «falsa ciència», segons el llenguatge militant d'aquests científics catòlics, Alsius entre ells.

El Seminari de Barcelona va tenir un paper rellevant en l'emergència d'aquest positivisme catòlic, sobretot a partir de la renovació del pla d'estudis del 1868 i l'arribada al rectorat de Salvador Casañas, futur bisbe de la Seu d'Urgell i de Barcelona, i cardenal. Al químic (i clergue) Jaume Arbós, que ja figurava com a professor de física i nocions de química al segon any de filosofia del Seminari des del 1861, s'uniren successivament dos clergues més amb sòlida formació i pràctica científica: el físic Pere Marcer el curs 1869-1870 i el geòleg i paleontòleg Jaume Almera l'any 1874.

Particularment rellevant fou el paper de Jaume Almera i Comas (1845-1919), un dels primers naturalistes catalans la carrera científica del qual es pot considerar que discorre segons uns paràmetres «professionals», seguint, això sí, fidelment les orientacions de Casañas de combatre amb «arguments sòlids, fundats en fets positius racionalment interpretats [...] la falsa ciència», i establir «la veritable, en plena conformitat i harmonia amb la divina revelació» (Gómez Alba, 1995, p. 598).

Però, en paral·lel a la militància apologetica d'aquests clergues, s'obrí camí en aquells anys el que coneixem com a *excursionisme científic*. El fenomen de l'excursionisme científic no és característicament català ni tampoc especialment original quan, al començament del darrer quart del segle XIX, es va crear l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques; mig segle abans proliferaren, a les illes Britàniques, les societats de naturalistes o d'arqueòlegs que anaven a descobrir les meravelles de la natura o les ruïnes pintoresques i, els anys centrals del segle, van aparèixer per tot Europa les societats d'exploració i les d'intercanvi de plantes (fins i tot a Barcelona es va crear una societat, la Sociedad Botánica Barcelonesa, amb aquest objectiu). El 1858 es va fundar, a Londres, l'Alpine Club i, des dels anys del Segon Imperi, l'alpinisme i el pirineisme eren ja un fet a França.

L'afició a l'excursionisme era un fenomen social lligat a l'expansió de les classes mitjanes a Europa i a la difusió del transport per ferrocarril. L'extensió de la xarxa ferroviària a l'Europa de mitjan segle XIX va ser el detonant perquè d'una afició minoritària i elitista pel muntanyisme en resultés la progressiva eclosió d'una afició per l'excursionisme que afectà capes de la societat menys privilegiades. No debades, la primera excursió de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques va consistir a anar de Barcelona al turó de Montgat en el tren de Mataró, el primer dels nostres ferrocarrils.

El que va tenir d'original l'excursionisme català va ser la vinculació a un procés de represa de la identitat nacional. Des d'aquest punt de vista és un dels productes més reeixits de la Renaixença i representa el pas endavant decisiu d'una part de la generació formada en els anys del Sexenni Democràtic que abandona el romanticisme historicista dels primers anys de la Renaixença (el qual, a partir d'aquell moment, es començà a qualificar pejorativament de

«floralista») i adopta els punts de vista que en aquells anys imposava el positivisme científic a tots els camps de la recerca i del pensament a Europa (Camarasa; Català, 2008, p. 262-263).

Així, mentre a la universitat i les acadèmies la renovació va resultar amb prou feines perceptible (potser una mica més en aquestes segones, sobretot a la de Medicina), tant al Seminari de Barcelona (agregat, el 1874, a l'Institut Provincial com a col·legi de segon ensenyament), com a les societats excursionistes naixents, com a una part de la premsa periòdica, la ciència va adquirir una presència com mai no havia tingut abans. Pere Alsius va ser una figura ben representativa d'aquesta situació. Titulat el 1861 com a farmacèutic, amplià la seva formació com a naturalista amb lectures autodidactes mentre exercia la professió de farmacèutic i publicava els seus primers treballs científics (en català) el 1871 a *La Renaxensa*: «L'estany de Banyoles», el mes de maig (Alsius, 1871), i «Breu ensaig geològic de la conca de Banyolas», el mes de novembre (Alsius, 1871-1872).

El primer d'aquests treballs, «L'estany de Banyoles», va ser ni més ni menys que la primera monografia d'un llac publicada a l'Estat espanyol i coetània dels primers estudis de Forel sobre la fauna de profunditat del llac Léman (Egerton, 2014, p. 132), precedent de la gran monografia del naturalista ginebrí, *Le Léman*, fita fundacional de la limnologia pròpiament dita, publicada entre 1892 i 1905. El fet que el treball d'Alsius es publicués en una revista no especialitzada i en una llengua que iniciava les primeres passes com a mitjà d'expressió científica va fer que fins ara no hagués merescut més atenció dels limnòlegs i que hagués estat més citat que llegit, i gairebé sempre en un context no pròpiament científic. En tot cas, l'estudi limnològic de l'estany de Banyoles no va ser reprès fins als treballs de Ramon Margalef els anys quaranta del segle XX, seguits, a partir de 1967, per algunes de les primeres tesis que dirigí en accedir a la càtedra d'ecologia de la Universitat de Barcelona, la primera de la matèria a l'Estat espanyol (Planas, 1973; Miracle, 1976); és a dir, pràcticament un segle més tard del treball d'Alsius. Afegim encara, des d'un altre punt de vista, que, molt possiblement, es tracta també de la primera publicació en català de tema científic de la Renaixença (no de la revista, en aquesta ocasió, sinó del moviment) (Senent-Josa, 1979, p. 38). En tot cas precedeix en uns quants anys l'arrencada de les societats excursionistes o la del *Diari Català*, de Valentí Almirall.

De fet és en aquestes societats excursionistes, primer l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, fundada el 1876, i després l'Associació d'Excursions Catalana, escindida de la primera el 1878, una i altra reunificades el 1891 en el Centre Excursionista de Catalunya, on es troba el gruix de la ciència extraacadèmica del darrer quart del segle XIX. Tot i que, com havia succeït abans amb els clubs alpins britànics i d'altres punts d'Europa, l'aspecte lúdic i recreatiu de l'excursionisme no trigà a passar davant del científic per a la majoria dels socis, les realitzacions d'aquestes entitats en l'àmbit científic van ser prou significatives (Cuello; Martí Henneberg, 2009, p. 242-244).

Ho van ser, particularment, en el cas de l'Associació d'Excursions Catalana (l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques es decantà més per l'arqueologia, la història i les

tradicions), que es beneficià de la presència, entre els seus dirigents, d'Artur Bofill i Poch, home benestant apassionat per la malacologia que anys a venir (1883) va ingressar a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona i va esdevenir director del Museu Martorell. Ja al primer número del *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*, publicat el novembre de 1878, apareixia una llista de plantes collides en una excursió a Vallvidrera signada per Artur Bofill i Poch. A iniciativa seva, el 1879, l'Associació col·locà termòmetres de màxima i mínima a Sant Jeroni (Montserrat) i, poc després, al Collsacabra i a Santa Fe de Montseny. Si bé els mitjans limitats de l'Associació no varen permetre un seguiment prou prolongat ni continuat de les mesures, aquesta iniciativa no deixa de ser un antecedent de la que més endavant va impulsar Ramon Arabia i Solanas, un dels fundadors tant de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques com de l'Associació d'Excursions Catalana: la constitució d'una xarxa catalana d'estacions meteorològiques, creada finalment el 1894, amb el suport de la Diputació de Barcelona, per Hermenegildo Gorriá, director de l'Escola d'Agricultura de Barcelona i de la Granja Agrícola i Experimental. Alsius publicà també algun dels seus treballs al *Butlletí mensual de l'Associació d'Excursions Catalana*.

Entre els socis de l'Associació d'Excursions Catalana figuraven igualment Jaume Almera, Estanislau Vayreda o Miquel Cuní i Martorell, els quals tots tenen, al *Butlletí* o als anuaris de l'Associació, publicacions prou notables. Un exemple destacat seria la publicació en forma de fullet, entre 1882 i 1884, al *Butlletí*, del «Catàleg de la flora de la vall de Núria», d'Estanislau Vayreda, seguit de l'«Índex alfabètic de les plantes esmentades en la flora de la vall de Núria», que, relligats conjuntament, constituïren el primer catàleg florístic publicat en llengua catalana. Vayreda, tot i que titulat en farmàcia com Alsius, era un terratinent de la Garrotxa que vivia a (i de) les seves propietats però era també un dels naturalistes catalans més notables del seu temps.

Artur Bofill i Poch, conservador del museu de l'Associació d'Excursions Catalana el bienni 1879-1880, va ser igualment des de 1878 secretari de redacció de la revista *Crònica Científica*, fundada per l'enginyer Rafael Roig i Torres (1855-1931) amb l'objectiu de divulgar les novetats científiques arreu del món i les troballes dels investigadors locals. En aquesta revista i al *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*, són nombroses les publicacions de Bofill i Poch, tant en solitari com conjuntes amb Jaume Almera, amb qui col·laborà activament des de 1878 en l'estudi dels mol·luscs fòssils de Catalunya.

Però no eren únicament els excursionistes i els naturalistes els qui des de fora de les institucions acadèmiques consagrades intentaven conrear una ciència al dia de les innovacions que l'ensenyament encarcat de molts dels catedràtics no posava a l'abast de les noves promocions. Així, per exemple, el 1872, cinc estudiants de medicina (Josep-Antoni Barraquer, Salvador Cardenal, Manuel Riba, Manuel del Vilar i Joan Viura i Carreras), decebuts per «la vacuïtat i la manca de nocions a què condueix l'ensenyament oral de les ciències mèdiques», varen fundar una associació que anomenaren significativament El Laboratorio, per exercitar-se en la pràctica de les matèries de la carrera. El 1878, El Laboratorio es fusionà amb una altra entitat, l'Acadèmia de Ciències Mèdiques. D'aquesta fusió naixeria l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques de Catalunya i Balears, entitat que, amb diferents noms, ha subsistit fins avui.

Val a dir que aquests estudiants no es trobaven sols en el seu desig d'accedir a una medicina de laboratori com la que començava a escampar-se i a consolidar-se per les millors escoles mèdiques d'arreu. Reben l'estímul i el recolzament d'algun dels seus professors (com, per exemple, Joan Giné i Partagàs), que mantenien un peu al món acadèmic i un altre a l'extraacadèmic. Giné i Partagàs, per exemple, ja havia participat en la fundació el 1865, quan només era professor ajudant segon de pràctiques d'anatomia, de la Societat d'Emulació per als Estudis Anatòmics, en la qual participaven tant professors com alumnes de la facultat barcelonina. Ho va fer juntament amb dos alumnes seus, Josep Crous i Eugeni Martí, i l'any següent aquesta societat es transformà en l'Institut Mèdic de Barcelona, el qual, després de la revolució de 1868, amb una certa protecció de l'Ajuntament de Barcelona, organitzà l'Escola Lliure Medicofarmacèutica, que comptava el 1870 amb més de tres-cents alumnes però que va haver de tancar les portes el 1872 (López Piñero; Bujosa, 2009, p. 171). Un impuls semblant va dur un grup de farmacèutics gironins a crear una efímera (1871-1874) facultat de farmàcia en el marc d'una igualment efímera Universitat Lliure de Girona (1870-1874) (Cortada, 2010).

De fet, en el darrer quart del segle XIX, la Facultat de Medicina barcelonina va experimentar en algunes càtedres una significativa transformació, iniciada, amb la reincorporació de Giné i Partagàs a la facultat com a catedràtic d'higiene (el primer de la matèria com a especialitat separada de la fisiologia a Barcelona) el 1868 i més tard, a partir de 1871, de clínica quirúrgica. Entre aquesta data i la de l'Exposició Universal de 1888, van desaparèixer de la càtedra moltes de les figures més anacròniques, com l'antipositivista Josep de Letamendi, que el 1878 va marxar a Madrid a ocupar la càtedra de patologia general; l'arravatat reaccionari Joaquim Cil i Borés, mort el 1882, o l'ancià homeòpata Francesc de Paula Folch i Amich, mort el 1883. En canvi, el 1874 Rafael Rodríguez Méndez va succeir Giné i Partagàs a la càtedra d'higiene; el 1875 s'incorporaren Ramon Coll i Pujol a la càtedra de fisiologia i Bartomeu Robert a la de patologia mèdica; el 1883 Jaume Pi Sunyer, a la de patologia general, i el 1887 Santiago Ramón y Cajal, a la d'histologia i anatomia patològica, de nova creació.

Amb Jaume Pi-Sunyer i Santiago Ramón y Cajal, la medicina de laboratori s'implantà definitivament a la Facultat de Medicina barcelonina. Cal remarcar que van ser novament personatges aliens a l'estructura acadèmica, com Ramon Turró, Jaume Ferran o Josep M. Bofill i Pichot, i entitats privades, com l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques i altres associacions mèdiques, alguns dels principals impulsors d'aquesta tendència.

Ramon Turró (1854-1926), malgrat no tenir en aquell moment cap titulació acadèmica, va ser cridat, el 1884, per Jaume Pi-Sunyer per engegar el laboratori de fisiologia experimental, que volia instal·lar a les golfes (el colomar) de la vella Facultat de Medicina. Més tard, empès per Bartomeu Robert i Josep Mascaró i aconsellat pel seu cosí Francesc Darder (un altre il·lustre extraacadèmic),⁶ es va titular de veterinari i va ser director del Laboratori Microbiològic

.....

⁶ Director de les revistes *El Zookerix* (1876-?), *Revista Universal Il·lustrada* (1878-1880) i *El Naturalista* (1886-?) i *Revista Universal Il·lustrada* (1875-1880), primer director del Zoo de Barcelona i promotor de la Festa del Peix (1910-1915).

Municipal de Barcelona, fundat el 1887 (un any abans de la fundació de l'Institut Pasteur a París) per l'impuls de Jaume Ferran, metge però també aliè (i en més d'una ocasió enfrontat) a la ciència acadèmica. Uns anys després (1911), Turró i Bofill i Pichot van ser dos dels membres fundacionals de la Secció de Ciències de l'Institut d'Estudis Catalans.

El període neoromàntic (o modernista) de la Renaixença

Els darrers anys del segle XIX i els primers del segle XX corresponen al que Rovira i Virgili caracteritzà com a període neoromàntic de la Renaixença. Si el període positivista s'ha identificat amb la generació de la revista *La Renaxensa*, aquest període neoromàntic es pot identificar amb una altra publicació periòdica, *L'Avenç*, i la seva campanya lingüística de 1890, i amb tot el moviment modernista. Com assenyala Vicens Vives, amb ell:

[...] entraren a Catalunya l'impressionisme, la música de Wagner, els drames d'Ibsen, la filosofia de Nietzsche, l'estètica modernista, el desig dels telèfons i de les bones carreteres, la necessitat dels museus i de les universitats [...]. (Vicens Vives; Llorens, 1980, p. 298)

La necessitat dels museus ja havia començat a quedar satisfeta, si més no a la ciutat de Barcelona, amb la deixa de Francesc Martorell i Peña (1822-1878), que va permetre a l'Ajuntament barceloní construir el primer museu públic de la ciutat i inaugurar-lo el 1882, amb les col·leccions d'arqueologia, ciències naturals i numismàtica i la biblioteca que Martorell havia llegat a la ciutat. Remarquem que, en els quatre anys transcorreguts entre la deixa de Martorell i la inauguració del museu, va aparèixer (i desaparèixer) el *Diari Català* (1879-1881), de Valentí Almirall; es van començar a publicar dos diaris republicans més: *La Publicidad* (1878) i *El Diluvio* (1879); es va celebrar (1881) el Primer Congrés Catalanista, i es va constituir (1882) el Centre Català. Fins i tot, el moviment obrer va sortir de la clandestinitat i va celebrar, el 1881, el congrés constitutiu de la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola, que es proclamava anarcocol·lectivista. I no era solament entre les forces més d'esquerres que es produïa aquesta pulsio creativa. També es va crear el Foment del Treball Nacional (1879) i es van començar a publicar *La Veu de Catalunya* (1880), òrgan del catalanisme moderat que anys després va originar la Lliga Regionalista, i *La Vanguardia* (1881), llavors de caràcter liberal dinàstic.

Poc abans (1877) es va establir, a Barcelona, la primera comunicació telefònica. I el 1880 es va inaugurar la primera central elèctrica, que alimentava les primeres làmpades incandescent per a l'enllumenat públic. L'Exposició Universal de 1888 va marcar una mica la frontissa entre els dos períodes, positivista i neoromàntic, proposats per Rovira i Virgili. Aquest, que com a bon noucentista no acabava de veure de bon ull la rebrotada romàntica finisecular, no va poder negar les aportacions de la generació que, pels volts d'aquella exposició, va empènyer un canvi que:

[...] obri la porta a múltiples tendències impetuoses, no massa avingudes entre elles, sovint germanes rivals. Per aquesta porta passaren moltes coses bones i moltes de dolentes. Al cap de pocs anys el nou corrent es convertí en una torrentada que rebia tota mena d'aigües, les netes i les tèrboles, i que avançava entre soroll i escumes. El fenomen, que dona la doble sensació alhora d'una gran força vital i d'un caos, és alhora esperançador

i inquietant. L'ambient és revolucionari, en el sentit més ample del terme, i hom espera o tem grans fets, profundes transformacions. S'acosta la fi del segle XIX, com si hagués d'ésser la fi del món vell; s'acosta el començament del segle XX com si hagués d'ésser la naixença d'una altra era. (Rovira i Virgili, 1966, p. 73)

A les Bases de Manresa (1892), Puig i Cadafalch, que era el ponent de cultura de l'Assemblea Catalanista de Manresa que redactà i aprovà les Bases, defensava que els catalans havien d'impulsar una ciència pràctica, útil per canviar la realitat econòmica i social, i abandonar l'especulació academicista i sense aplicacions.

Tal com citen Roca Rosell i Salavert, afirmava de manera ben contundent:

Ha passat l'hora de les abstraccions que fan general la ciència en lo cervell, quan és particular en la realitat; ha passat l'hora dels idealismes, que fan d'ella com un somni de boig al que res ni real ni possible correspon; ha acabat l'hora que, aklucada d'ulls, miri només dintre sí mateixa; i el regionalisme, tip de la ciència xerraire més que sàvia, que vola pels núvols, posa com a base de sa constitució la ciència tradicional a Catalunya, que toca de peus a terra, plena d'idees, curta de mots i nua de retòriques.

I conclouia:

I heus aquí la ciència, devent ser regional i devent adaptar-se a cada lloc a l'aire que s'hi respira. (Roca Rosell; Salavert, 2009, p. 526-527)

En definitiva, per a Puig i Cadafalch, la ciència —matemàtiques a part— havia de ser, a Catalunya, ciència aplicada. Aquesta visió va ser compartida per amplis sectors del catalanisme polític, però no pas per tots. També n'hi havia per als quals el coneixement, sobretot el del mateix territori i les seves produccions, era un objectiu imperatiu (la Institució Catalana d'Història Natural) i no «ciència xerraire», segons el criteri de Puig i Cadafalch (Roca Rosell; Salavert, 2009, p. 527).

Era el cas del Centre Excursionista de Catalunya (CEC), fruit de la fusió, el 1890, de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques i l'Associació d'Excursions Catalana. A partir de 1891 publicà un butlletí que funcionà, en bona part, com una revista científica consagrada a les ciències d'observació, l'arqueologia, l'etnografia i el folklore, i acollí, als seus locals, activitats capdavanteres, com la campanya lingüística de la revista *L'Avenç* (la capçalera de la qual —i la resta de la revista— ja estaven escrites amb la nova ortografia que preconitzava, i que fou un antecedent pròxim de l'ortografia fabriana que va adoptar uns anys més tard l'Institut d'Estudis Catalans), els Estudis Universitaris Catalans o diversos cursos d'història de Catalunya, literatura catalana, geologia, geografia, botànica, folklore o arqueologia. De 1896 a 1900, n'ocupà la presidència Lluís Marià Vidal, geòleg prestigiós, que va estimular, entre altres coses, els estudis espeleològics. Precisament, el mateix 1896, el CEC va fer circular entre socis i simpatitzants un *Interrogatori* sobre temes relacionats amb l'espeleologia i *El Butlletí* del CEC va reproduir com a modèlica, al número de juliol-setembre, la resposta de Pere Alsius (el qual ja l'havia publicada prèviament al *Semanario de Bañolas*). Poc després, el geòleg francès Édouard-Alfred Martel (1859-1938), que ja mantenia relacions amb les entitats excursionistes catalanes des de 1888, va dur a terme una campanya per Mallorca i Catalunya en la qual varen

participar Lluís Marià Vidal i Norbert Font i Sagué (1874–1910) (Iglésies, 1964, p. 206–208). Va ser aquest qui va protagonitzar l'arrencada dels estudis espeleològics a Catalunya fins a la seva mort prematura, el 1910.

A les entitats excursionistes ja «madures» es va afegir, en aquest període, l'energia juvenívola dels estudiants universitaris, que fundaren, el 1899, la Institució Catalana d'Història Natural (ICHN) (l'associació científica catalana més antiga de les que han subsistit fins avui) a partir de la idea de «relligar la ciència amb la política com altres ho havien fet amb la història, l'art, la literatura i fins l'excursionisme».⁷ I davant dels plantejaments catalanistes i catòlics dels joves fundadors de la ICHN, la «mayoría de los señores socios residentes en Barcelona» de la Sociedad Española de Historia Natural constituïren, l'11 d'abril de 1901, a la Facultat de Farmàcia, la Secció de Barcelona d'aquella societat, republicana i laica (i majoritàriament espanyolista), malgrat la insistència del seu president, el catedràtic d'anàlisi química de la Facultat de Farmàcia José Casares Gil, en el seu discurs de presa de possessió, en què va dir que calia deixar de banda «todo lo que pudiera rozarse con ideas políticas y religiosas» ja que tals idees «no se acomodan al caracter eminentemente científico» de la societat.

I és que també a la universitat, a l'Escola Industrial i a les acadèmies es van notar els aires neoromàntics o modernistes de la Catalunya finisecular, paradoxalment portats en alguns casos per catedràtics totalment aliens inicialment (i en alguns casos fins i tot hostils) a l'ambient cultural català. Ja he fet esment del cas de la Facultat de Medicina, que en bona part va anticipar el fenomen, però també arribaren a la Facultat de Ciències personatges com Odón de Buen (1889), Eduardo Lozano (1890) o Eduard Fontserè (1899); a la de Farmàcia, José Casares Gil (1888) o Telesforo de Aranzadi (1898), o a l'Escola Industrial, Hermenegildo Gorria (1890) o Paulí Castells (1900).

Ben aviat, a començaments del segle XX (1907), científics acadèmics i extraacadèmics catalans es retrobaren en una institució nova i de nou tipus: l'Institut d'Estudis Catalans. Però això ja és part d'una altra història.

Per resumir

La ciència i la tecnologia varen tenir també el seu paper a la Renaixença, però la situació de dependència de les nostres institucions acadèmiques d'una organització, bàsicament, caciquista i d'uns pressupostos sovint miserables les condemnaren a una mediocritat de la que ben pocs reeixiren a sobresortir o simplement es mantingueren al dia dels progressos de la ciència al món, i a difondre'ls a la càtedra o al seu entorn social.

L'isolament d'aquests pocs, sovint menystinguts i escarnits pels seus mateixos col·legues més acomodaticis, facilità l'eclosió d'una munió de científics aficionats completament desvinculats

.....

⁷ Segons ho expressa Josep Maluquer i Nicolau, un dels fundadors de la ICHN, a les seves memòries inèdites (Camarasa, 2000, p. 12).

de la universitat, només en alguns casos vinculats a les acadèmies de ciències o de medicina. A partir dels anys setanta del segle XIX, gran part d'aquests científics aficionats s'integraren a les naixents societats excursionistes, que es vantaren de practicar un excursionisme científic o, en el cas dels metges, en associacions com l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques (que, malgrat el nom, no era una acadèmia, sinó primer una associació de metges que propugnaven una medicina de laboratori, en la línia de Claude Bernard i Louis Pasteur, i més tard una associació d'associacions d'especialitats mèdiques a mesura que aquestes van adquirir entitat).

El cicle es va tancar els primers anys del segle XX, quan el catalanisme polític, encapçalat per Prat de la Riba des de la Presidència de la Diputació de Barcelona, va incorporar al seu programa la necessitat de fer avançar la recerca i va crear l'Institut d'Estudis Catalans i nous centres d'ensenyament superior i de recerca.

BIBLIOGRAFIA

ALMIRALL, V. (1886). *Lo Catalanisme. Motius que'l lligitiman. Fonaments científichs y solucions practicas*. Barcelona: Llibreria de Verdaguer; Llibreria de López. [Edició facsímil (1978). Barcelona: Alta Fulla.]

— (1879). «Prospecte». *Diari Català* (4 maig 1879).

ALSÍUS, P. (1871). «L'estany de Banyolas». *La Renaxensa*, núm. 7 (3 maig 1871), p. 93-94; núm. 8 (15 maig 1871), p. 102-104; núm. 9 (1 juny 1871), p. 115-117.

— (1871-1872). «Breu ensaig geològic de la conca de Banyolas». *La Renaxensa*, núm. 19 (1 novembre 1871), p. 237-239; núm. 20 (15 novembre 1871), p. 249-252; núm. 21 (30 novembre 1871), p. 261-263; núm. 22 (15 desembre 1871), p. 277-281; núm. 23 (1 gener 1872), p. 289-292; núm. 24 (15 gener 1872), p. 304.

CAMARASA, J. M. (1982). «El Viatge d'un naturalista al rededor del mon fet a bordo del barco "Lo Llebrer" (*The Beagle*) desde 1831 a 1836, primer llibre científic en català de la Renaixença». A: Ch. DARWIN. *Viatge d'un naturalista al rededor del mon fet a bordo del barco "Lo Llebrer" (*The Beagle*) desde 1831 a 1836*. Barcelona: Diputació de Barcelona, p. VII-XVIII. [Edició facsímil de la primera edició catalana del llibre (1879), commemorativa del centenari de la mort de Ch. Darwin]

— (2000). *Cent anys de passió per la natura. Una història de la Institució Catalana d'Història Natural*. Barcelona: ICHN.

CAMARASA, J. M.; CATALÀ, J. I. (2008). *Els nostres naturalistes*. València: Universitat de València. (Monografies Mètode; 2)

CORTADA I HORTALÀ, C. (2010). *La Universitat Lliure de Girona (1870-1874)*. [Tesi doctoral presentada a la Universitat de Girona]

CUELLO, J.; MARTÍ HENNEBERG, J. (2009). «Ciència per a tothom i naturalistes extraacadèmics». A: J. VERNET; R. PARÉS (dir.). *La ciència en la història dels Països Catalans*. Vol. 3: *De l'inici de la industrialització a l'època actual*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; València: Universitat de València, p. 221-252.

CUNNINGHAM, A.; JARDINE, N. (ed.) (1990). *Romanticism and the Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.

EGERTON, F. N. (2014). «History of Ecological Sciences, Part 50: Formalizing Limnology, 1870s to 1920s». *Bulletin of the Ecological Society of America*, vol. 95, núm. 2, p. 131-153.

GÓMEZ ALBA, J. (1995). «Jaume Almera i Comas (Vilassar de Mar, Maresme, 1845 - Barcelona, 1919). La geologia apològica». A: J. M. CAMARASA; A. ROCA ROSELL. *Ciència i tècnica als Països Catalans: una aproximació biogràfica als darrers 150 anys*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca, p. 595-621.

IGLÉSIES, J. (1964). «Història de l'excursionisme». A: R. DALMAU (ed.). *Enciclopèdia de l'excursionisme*. Vol. I, p. 17-775.

LÓPEZ PIÑERO, J. M. (1979). «Introducción histórica». A: P. GONZÁLEZ BLASCO; J. JIMÉNEZ BLANCO; J. M. LÓPEZ PIÑERO. *Historia y sociología de la ciencia en España*. Madrid: Alianza Editorial.

LÓPEZ PIÑERO, J. M.; BUJOSA, F. (2009). «Una sanitat en transformació». A: J. VERNET; R. PARÉS (dir.). *La ciència en la història dels Països Catalans*. Vol. 3: *De l'inici de la industrialització a l'època actual*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; València: Universitat de València, p. 123-204.

LÖWY, M.; SAYRE, R. (1992). *Révolte et mélancolie. Le romantisme à contrecourant de la modernité*. Paris: Payot.

LUSA, G.; ROCA ROSELL, A. (1999). «Doscientos años de técnica en Barcelona. La técnica científica académica». *Quaderns d'Història de l'Enginyeria*, vol. III, p. 101-130.

MENÉNDEZ Y PELAYO, M. (1908). *El doctor D. Manuel Milà y Fontanals. Semblanza literaria*. Barcelona: Gustavo Gili.

MIRACLE, M. R. (1976). *Distribución en el espacio y en el tiempo de las especies del zooplancton del lago de Banyoles*. Madrid: Servicio de Publicaciones Agrarias, Ministerio de Agricultura (Monografías ICONA; 5), p. 1-270.

PLANAS, D. (1973). «Composición, ciclo y productividad del fitoplancton del lago de Banyoles». *Oecologia aquatica*, núm. 1, p. 1-106.

ROCA ROSELL, A.; SALAVERT, V. L. (2009). «Catalanisme, valencianisme i ciència en el canvi de segle». A: J. VERNET; R. PARÉS (dir.). *La ciència en la història dels Països Catalans*. Vol. 3: *De l'inici de la industrialització a l'època actual*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; València: Universitat de València, p. 523-569.

ROVIRA I VIRGILI, A. (1966). *Els corrents ideològics de la Renaixença catalana*. Barcelona: Barcino.

SENENT-JOSA, J. (1979). *Les ciències naturals a la Renaixença*. Barcelona: Dopesa.

VICENS VIVES, J.; LLORENS, M. (1980). *Industrials i polítics (segle XIX)*. Barcelona: Vicens Vives.

Pere Alsius i Torrent (1839-1915): Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica

PUIGVERT, J.M.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2016. (Quaderns; 36), p. 35-62

Microhistòria de la farmàcia catalana en el pas del segle XIX al XX a través d'un llibre de conductes

Joaquim M. PUIGVERT I SOLÀ

Universitat de Girona, Càtedra Martí Casals de Medicina i Salut en l'Àmbit Rural, pl. del Monestir, s/n, 17220

Sant Feliu de Guíxols

Del farmacèutic Pere Alsius i Torrent (1839-1915), hom en coneix molt més la trajectòria intel·lectual i científica que no pas la professional¹. De la vessant professional només disposem de les referències que en el seu moment es donaren el 1987 amb motiu del centenari del descobriment de la mandíbula de Banyoles (Alsius, 1987b) o la breu sinopsi que l'historiador de la farmàcia Ramon Jordi va incloure en la seva *Colectànea* de farmacèutics (Jordi, 2003, p. 301). Així doncs, de Pere Alsius se'n coneixen molt més les facetes de prehistoriador, historiador de la vila de Banyoles i home erudit i de lletres. De fet, ell és un molt bon exemple del perfil sociològic dels historiadors i erudits locals catalans de finals del segle XIX i començaments del XX; no endebades entre ells es comptaven no pas pocs professionals liberals i, entre aquests, no pas pocs farmacèutics (Puigvert, 2004; Figueras, 2010). Però és del tot necessari i urgent no oblidar la seva condició de professional liberal, ja que, en rigor, les dues facetes i les dues identitats (la de farmacèutic i la d'erudit) foren indissociables. Per dues raons òbvies: Estudiar a la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona (a on obtingué la llicenciatura l'any 1862) li va donar

¹ Una primera versió d'aquesta investigació va ser presentada a la Universitat de Barcelona el 5 de juny de 2015 en les XV Jornades d'Història del Treball sobre «Los tratos del trabajo: salarios y otras formas de remuneración (s. XVIII-XX)» i en el XXII Col·loqui de Tardor 2015 a Banyoles dedicat a «Pere Alsius i Torrent (1839-1915): Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica». La investigació s'emmarca en els projectes d'investigació finançats pel Ministerio de Economía y Competitividad HAR 2014-57187P i HAR2014-54891T.

una formació científica i literària que li va estimular les inquietuds intel·lectuals i li va permetre continuar el negoci familiar de la farmàcia, una professió, no ho oblidem, que a més de garantir-li un bon passar va fer possible que desplegués les seves inquietuds intel·lectuals i que esdevingués un home públic dins la vila de Banyoles. En definitiva, la rebotiga de la Farmàcia Alsius, a més de ser un espai on s'elaboraven les corresponents fórmules magistrals en el morter, devia ser un espai de treball i tertúlia científica, intel·lectual, literària, religiosa i política, quan no de conreu del gènere epistolar amb múltiples escriptors i erudits d'arreu². Que la compaginació de les tres activitats (la del farmacèutic, la de l'erudit i la de l'home públic o patrici) fos fluida i possible, ben segur hi va tenir molt a veure la seva dona, Joana Ricard i Coll, que, tal com ha quedat registrat en el record i la memòria familiars, va ser un bon puntal per a la gestió comercial de la farmàcia³, en un temps en què la professió de farmacèutic era exclusivament o hegemònicament masculina i en què cal rescatar de l'oblit i la invisibilitat la història de les esposes i germanes dels farmacèutics⁴. A partir de 1904, quan el seu fill va obtenir el títol de llicenciat en farmàcia, l'alliberà de moltes responsabilitats professionals, de manera que Pere Alsius «pugué ocupar-se més plenament a les seves afeccions» (Alsius, 1987b, p. 19).

Fem avinent d'entrada que l'objectiu d'aquestes ratlles no és resseguir la trajectòria professional de Pere Alsius en la seva globalitat, atès que això requeriria una investigació molt més àmplia que, ara per ara, no estem en disposició de portar a terme. L'objectiu que ens proposem és molt més concret, però pensem que pot tenir un cert interès metodològic i epistemològic per a la història social de la farmàcia a la Catalunya i Espanya del segle XIX. Es tracta, ras i curt, d'analitzar en profunditat el llibre de conductes de 1855 de la Farmàcia Alsius. Recordem que les conductes (o *igualas*, en llengua castellana), durant l'edat mitjana, la moderna i ben entrada l'etapa contemporània, eren una forma de retribuir, anualment, (ja fos una institució o un client privat, i en espècie o en metàl·lic) els serveis facultatius d'un metge, apotecari o farmacèutic, manescal o veterinari, cirurgià o llevadora. Aclarim, d'entrada, que en el cas de les conductes que tractarem, com en la major part de les conductes farmacèutiques del segle XIX i començaments del XX, ja no es tracta de conductes tancades entre un municipi i un professional sanitari que, a canvi d'un salari (pagat a través dels béns propis o a partir d'un repartiment veïnal), es comprometia a oferir els seus serveis als veïns de la població, sinó que es tracta de conductes obertes pactades privadament entre els sanitaris i els seus clients. Si en el primer cas va ser una fórmula que garantí l'assistència sanitària en poblacions rurals dels segles XVII i XVIII amb escàs veïnat i poca presència de professionals sanitaris, en el segon cas es tendia a produir en zones urbanes i vilatanes, amb més concurrència de professionals i més

² Sobre les rebotigues de farmàcia des d'una perspectiva d'història social i de la cultura, vegeu les consideracions de Josep M. Camarasa (2011), Joaquim M. Puigvert (2011, p. 20-21) i Josep M. Comelles (2013, p. 181-187).

³ Informació donada per la senyora Marta Sunyer el 22 d'agost de 2016.

⁴ Ramon Closas (2008, p. 21-23), per exemple, ha mostrat el paper que va tenir Montserrat Canals i Nubiola (de la família de productors de cava), esposa del farmacèutic de l'Espluga de Francolí Artur Carulla i Ambrós (1868-1944) en la modernització i renovació del negoci de la farmàcia familiar (renovació que consistí a crear, el 1913, un laboratori on es va fabricar, entre altres especialitats, la Vigorina Carulla) o en el trasllat de la farmàcia a Barcelona, a la Gran Via de les Corts Catalanes, el 1923.

habitants, la qual cosa feia més factible l'existència d'un mercat mèdic i sanitari basat en la lliure competència.

La conservació a l'Arxiu de la Família Alsius d'aquest valuós document⁵ ens ha permès de plantejar-nos, després d'un primer reconeixement i observació global, una sèrie de preguntes o interrogants que han esdevingut una guia a l'hora de fer-ne el buidatge primer i l'anàlisi després. Quin origen geogràfic tenia la clientela de la Farmàcia Alsius? Les farmàcies a Banyoles reforçaven la capitalitat de la vila sobre el seu hinterland rural? Quin perfil sociològic tenien els aconductats? Quin tipus de conducta pagaven? Quin era el criteri per determinar la quantitat que havia de pagar cada client? Es pot determinar el grau de fidelització de la clientela aconductada? Hi havia medicaments que quedaven exclosos del contracte establert entre el farmacèutic i el client? Es pot valorar el sistema de les conductes com un sistema d'assegurança social davant la malaltia? Fins a quin punt el llibre de conductes registra el gran canvi de paradigma que experimentà la farmàcia a partir de la segona meitat del segle XIX; és a dir, quan es passà de la farmàcia basada en la fórmula magistral a la de l'específic industrial?

Més enllà, però, d'intentar respondre aquestes qüestions (totes elles rellevants), aquest llibre també ens dona llum sobre el context professional i familiar canviant en què Pere Alsius va desenvolupar la seva activitat. Aquest és, en definitiva, l'horitzó que ens hem marcat: Adoptant com a principal (i gairebé únic) fil conductor l'esmentat llibre de conductes, intentar que el lector, a partir d'aquest petit exercici de microhistòria, tingui les pautes per entendre les transformacions principals que va experimentar la professió farmacèutica en el pas del segle XIX al XX⁶. En fer aquest exercici, volem contribuir, per una banda, a augmentar el coneixement sobre les conductes sanitàries a l'època contemporània, un camp historiogràfic molt poc desenvolupat, ja que el major gruix de les recerques i publicacions que hi fan referència al món hispànic i català corresponen als segles XVII i XVIII. Així ho mostren els treballs de Ramon Jordi (1979), Antoni Hernández (1981), Camps Surroca; Camps Clemente (1986), Camps Surroca (1988), Xavier Sorní (1992), Fernández; Arcarazo (2002), Afons Zarzoso (2003), Ramon Closas (2009a, 2010), Luis Alfonso Arcarazo (2010), Josep M. Comelles (2013) i Demetrio Casado (2015, 2016). I, per altra banda, volem contribuir a les darreres tendències en la història de les professions sanitàries, que han indicat, seguint les petjades d'E. P. Thompson, la necessitat de fer una història «des de baix», que vagi més enllà dels marcs normatius i institucionals i que pari atenció en com es practicava, en una determinada època, el pluralisme mèdic. Dit d'una altra manera, volem donar compte de totes les instàncies (oficials i extraoficials) a les quals els pacients recorrien per solucionar els seus problemes de salut (Zarzoso, 2001; Ballester; López Terrada; Martínez, 2002; Perdiguero, 2004).

.....

⁵ Es tracta d'un document titulat *Llibre de conductas añ 1855*, redactat en la seva globalitat en llengua catalana, enquadernat amb pergami i en bon estat de conservació; disposa d'un índex inicial; les pàgines corresponents a les conductes van numerades de l'1 a la 72. Per alleugerir l'aparell crític, prescindim d'annotar-ne totes les citacions. Agraïm a la família Alsius, en especial a la senyora Marta Suñer, les facilitats que ens ha donat per consultar-lo.

⁶ Sobre els mètodes de la microhistòria, vegeu les consideracions oportunes i reflexions teòriques d'Anacleto Pons; Justo Serna (2000).

El llibre de conductes de 1855 en el seu context

Es tracta d'un document que començà a escriure el farmacèutic Miquel Alsius el 1855, pare de Pere Alsius. Així, doncs, Pere Alsius també és un bon exemple d'allò que era força freqüent entre els farmacèutics i altres professionals liberals: heretar la professió dels pares. En efecte, els nivells d'autoreclutament en aquesta professió eren prou elevats entre les professions liberals a l'Europa del segle XIX (Banti, 1994). De fet, els Alsius són un exemple de nissaga farmacèutica amb sis generacions, la qual s'inicià el 1817 i perdura fins als nostres dies (Pere Alsius i Torrent va constituir-ne la baula tercera). Aquesta continuïtat, ben segur, explica la conservació d'un important arxiu documental, una biblioteca, aparells de laboratori i una col·lecció de pots de ceràmica del primer quart del segle XIX, de l'anomenada sèrie de Banyoles, molt freqüents de trobar en altres farmàcies actuals de les comarques de Girona amb arrels decimonòniques, com ara la Vayreda d'Olot, la Ruscalleda de Sant Feliu de Guíxols o la Puigvert de Vilobí d'Onyar. Aquests pots de farmàcia, abans de passar a tenir una funció merament decorativa en les oficines de farmàcia actuals, contenien els ingredients d'origen vegetal, mineral i animal necessaris per elaborar les fórmules magistrals corresponents⁷. L'avi de Pere Alsius, Esteve Alsius i Guilla, procedent de la Garriga, s'establí de farmacèutic a Banyoles el 1817 quan es va casar amb una neboda del farmacèutic Josep Fina, el qual obrí una farmàcia a Banyoles a mitjan segle XVIII i morí sense fills (Alsius, 1987a, p. 17-18). La Farmàcia Alsius entronca, doncs, amb una farmàcia banyolina del segle XVIII per la via, diguem-ne, matrimonial, una pràctica molt freqüent entre artesans, artistes i practicants d'altres oficis quan no hi havia descendència masculina a la qual traspassar el negoci.

De fet, una de les particularitats del llibre de conductes que inicià Miquel Alsius el 1855 és que registra conductes que van des del 1811 fins al 1893. Així, podem comprovar que la família Vilardell de Borgonyà (industrials paperers) va restar aconduïda a la Farmàcia Alsius durant vuitanta-dos anys i va ser atesa per tres generacions de farmacèutics Alsius. D'aquesta constatació se'n deriva que, lluny del que podia fer pensar el títol del llibre (*Conductes del 1855*), no estem davant un document que reculli únicament les conductes cobrades per Miquel Alsius aquell any, sinó d'un que cobreix bona part del segle XIX, des del període de la Guerra del Francès fins al de la restauració monàrquica finisecular. Ben segur, Miquel Alsius inicià, el 1855, aquest llibre de conductes a partir d'altra documentació anterior existent a l'arxiu familiar (inclosos els darrers anys de la farmàcia dels Fina), amb l'objectiu de posar-hi ordre i assegurar un control més acurat de la continuïtat del cobrament de les conductes. Quan començà el llibre, tenia quaranta-vuit anys i en feia deu que havia obtingut el títol de doctor en farmàcia, concedit el 7 de gener de 1845⁸. L'iniciador del llibre de conductes, doncs, va formar part de la primera promoció de farmacèutics catalans que disposaren d'un títol universitari pròpiament dit (el seu pare el devia obtenir a l'antic Col·legi de Sant Victorià).

.....

⁷ Vegeu Antònia Casanovas (2002, p. 53).

⁸ Així consten les dades en el cens de professionals de sanitat de 1851 de la província de Girona, de l'Arxiu Històric de Girona (AHG, Diputació 4364).

Quedava ja enrere la vella pràctica setcentista d'accedir a la professió d'apotecari per la via de la passantia i l'examen gremial (supervisat pel Protomedicat), tal com devien fer els apotecaris Fina a la Banyoles de la segona meitat del segle XVIII. Definitivament, els vells apotecaris van donar pas als flamants farmacèutics quan la farmàcia assolí el nivell d'estudis superiors, primer, i l'universitari, després, a partir de 1845, quan es va crear la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona.

Un aspecte que hem de considerar oportunament abans d'avançar en l'estudi i anàlisi del document és que aquest només recull els clients aconduïts de la Farmàcia Alsius. Se sap que els farmacèutics podien tenir, efectivament, dos tipus de clients: els aconduïts i els que no ho eren (amb la qual cosa pagaven al comptat les medecines que els dispensava el farmacèutic). També hem de tenir en compte que el mercat del medicament (fos aconduït o no) a la vila de Banyoles de 1855 es repartia entre tres farmàcies: la de Miquel Alsius, la de Francesc d'Assís Prats (que havia obtingut el títol el 1844) i la de Miquel Soler (que l'havia obtingut el 1845) (AHG, Diputació 4364). Aquestes tres farmàcies banyolines, al seu torn, formaven part de la xarxa de 125 farmàcies existents a la demarcació provincial de Girona l'any 1851⁹, una xarxa prou densa però especialment concentrada a les viles i ciutats més importants del territori. Banyoles, recordem-ho, era aleshores una ciutat de 4.996 habitants¹⁰, de manera que corresponia un farmacèutic per a cada 1.665 habitants. Ens equivocariem del tot si penséssim, però, que el mercat del medicament banyolí era de caràcter eminentment urbà i depenia només del nombre d'habitants de la vila. No era així. De la mateixa manera que Banyoles era un important centre de mercat al qual acudien, un cop a la setmana, els habitants d'una dotzena de municipis rurals de l'entorn (Casassas, 1978, p. 119), l'existència de tres farmàcies a la vila (així com la diversificada oferta comercial, educativa i notarial) reforçava la capitalitat de la ciutat sobre tota una àrea geogràfica d'influència que no devia pas diferir gaire de l'actual comarca del Pla de l'Estany; oimés quan es comprova que cap dels altres deu actuals municipis disposava aleshores de farmàcia. La comarca rural banyolina era, a mitjan segle XIX, un veritable desert farmacèutic, si bé no pas mèdic o veterinari, en la mesura que el 1851 a Cornellà del Terri i a Vilademuls hi havia a cadascuna de les viles un metge i un cirurgià, i a Serinyà, un veterinari¹¹. L'oferta sanitària de les tres farmàcies situades a Banyoles es complementava amb l'existència a la vila de quatre metges, dos cirurgians i un veterinari. Com es pot comprovar, també en el Pla de l'Estany es reproduïa allò que s'esdevenia en el conjunt de la província de Girona: l'existència d'una major densitat de metges i cirurgians que no pas de farmàcies. Si el 1851 en el Pla de l'Estany trobem, en conjunt, 6 metges, 4 cirurgians, 3 farmacèutics i 2 veterinaris, a la província eren 259 metges, 79 cirurgians, 146 veterinaris

.....

⁹ Dada calculada a partir de l'AHG, Diputació 4364. Si bé el cens registra 129 farmacèutics, hem descomptat els que no tenien farmàcia oberta o bé eren els fills d'altres farmacèutics, per la qual cosa constava que exercien a la mateixa farmàcia.

¹⁰ Xifra que correspon a la del cens de població de 1860, procedent de Pedro Martínez Quintanilla (1865, p. 54).

¹¹ D'ara endavant, totes les referències a professionals de sanitat que exercien a la província de Girona el 1851 procedeixen del cens citat en les notes anteriors.

i 129 farmacèutics. De tot plegat es dedueix que eren considerables les poblacions rurals que disposaven de cirurgians, metges i veterinaris, però no pas de farmacèutics. Es pot inferir, doncs, que les farmàcies eren un tipus de comerç i servei que reforçava de manera molt clara la capitalitat d'una vila i ciutat sobre el seu entorn rural, en la mesura que obligava els habitants a desplaçar-se a les viles a la recerca del medicament. Tot al revés dels metges, que eren ells els qui es dirigien a les cases dels pacients per atendre'ls.

Geografia dels aconductats de la Farmàcia Alsius

Del quadre 1 (inserir al final) se'n deriva una conclusió clara i diàfana: els aconductats de la Farmàcia Alsius de Banyoles es reclutaven globalment en els pobles rurals de la comarca i no pas a l'interior de la vila, ja que dels 119 aconductats amb procedència geogràfica només 4 eren de Banyoles. D'aquesta evidència es dedueix que, al llarg del segle XIX, el sistema de les conductes era molt més estès (i útil) en el món rural que no pas en l'urbà. De fet, la clientela aconductada procedia de trenta poblacions diferents, una xifra molt considerable que representava en total 12.056 habitants, de manera que la ràtio de habitants per farmacèutic per al conjunt de la comarca de Banyoles era de 4.018, bastant superior a l'existent en el conjunt de la província de Girona, de 2.489. Les poblacions on es reclutaven més clients eren Cornellà (25), Corts (14), Santa Llogaia del Terri (11), Camós (11), Borgonyà (11), Sords (10), Ollers (5), Ravós del Terri (5) i Pont-xetmar (5). Aquestes nou poblacions representaven, globalment, el 80,67 % dels 119 casos en els quals ens consta l'origen geogràfic. Amb tot, no podem deixar de considerar les altres 21 poblacions que marquen un radi geogràfic d'influència prou important que abasta, fins i tot, algun nucli que pertany a la comarca actual del Gironès (com són els casos de Canet d'Adri i Medinyà).

Perfil sociològic de la clientela aconductada

Tal com en el seu moment va dir Alfons Zarzoso, al segle XVIII les llibretes de conductes dels curadors (de manera especial, metges i apotecaris) constitueixen una bona font per «permetre conèixer amb més detall la condició social dels individus que contractaren com a particulars aquells professionals del món rural català», tot i reconèixer que es tractava d'«una línia de treball per estudiar» (Zarzoso, 2003, p. 322). Aquesta diagnosi historiogràfica, uns anys després, continua essent en bona part del tot vigent, de manera molt especial al segle XIX. Per sort, el llibre de conductes que estem estudiant permet donar una certa resposta en aquesta direcció, en la mesura que dels 140 clients aconductats pels farmacèutics Alsius entre 1811 i 1893 per obtenir medicaments podem precisar-ne la condició sociolaboral de 57, tal com es pot veure en el quadre 2. De tot el conjunt, en destaca la gran diversificació socioprofessional. Predominen els representants del sector agrícola, que signifiquen el 68,42 %, seguits pels del sector industrial i artesanal (un 19,24 %) i els del sector de serveis, que representa un 12,28 %. Podem avançar que el predomini del sector agrícola explica que la major part de les conductes es paguessin en espècie, majoritàriament en blat. En aquest sector, si un grup

social resulta clarament hegemònic és el dels masovers¹², que representa gairebé el 50 % de tots els casos, molt per damunt dels que consten com a pagesos o propietaris d'un mas, que només representen el 14,11 % del conjunt. Quines conclusions es poden extreure d'aquesta constatació? Per respondre aquesta pregunta és necessari considerar quin interès podien tenir els aconductats per ser-ho.

Les conductes, *de facto*, eren una mena de petit crèdit que el farmacèutic concedia als aconductats, ja que es comprometia a avançar a les famílies aconductades els medicaments que necessitessin al llarg de l'any (després veurem que hi havia algunes excepcions). La conducta pactada la cobrava a final d'any agrícola, a l'entorn de la data del 15 d'agost, un cop acabada la sega i la batuda, una festa clau, recordem-ho, en el calendari agrícola i religiós. Quant a l'aconductat, es comprometia a pagar l'import al cap de l'any, tant si havia necessitat o no medicaments. És en aquest sentit que la conducta era una mena d'assegurança familiar en cas de malaltia que podia resultar útil per a sectors mitjans amb certa capacitat de previsió. Deu ser per això que entre els aconductats de la Farmàcia Alsius no trobem els dos extrems de l'estructura social banyolina; és a dir, ni jornalers, ni obrers, ni pobres, però tampoc les classes més benestants (hisendats, industrials, professionals liberals...), que podien accedir als medicaments pagant al comptat sense gaires problemes. Pel que fa a les classes més populars amb una economia més precària, l'accés al medicament passava per altres canals, ja fos el de les societats de socors mutus, el de la beneficència municipal o el de l'assistència domiciliària de base catòlica, com les conferències de Sant Vicenç de Paül, que precisament a Banyoles eren presidides, a finals del segle XIX, per Pere Alsius (Alsius, 1987a, p. 13). Si les antigues conductes tancades del comú dels segles XVII i XVIII cobrien l'assistència sanitària als pobres pel fet de tenir aquest dret per la condició de veïns, en el context del mercat lliure sanitari de mitjan segle XIX (de manera especial, d'ençà de la Llei de sanitat de 1855) eren els farmacèutics titulars els qui havien de dispensar els medicaments als pobres, les despeses dels quals les carregaven a les arques municipals, una qüestió que va ser una font de conflictes constant (Puigvert, 2002).

Els tipus i la quantitat de les conductes, segons els contractes

Les conductes podien ser pagades en espècie o en metàl·lic. Els aconductats dels farmacèutics Alsius majoritàriament (quasi un 85 %) optaven per pagar en espècie, ja fos en quartans o mesurons de blat (un 77,85 %), en mallals d'oli (un 5,7 %) o en raimes de paper (un 0,71 %). Aquestes dades, contundents, són del tot coherents amb el predomini aclaparador dels orígens geogràfics, rurals i agraris de la clientela aconductada que hem fet constar abans. El tipus de conducta majoritari en blat també reflecteix quin era el conreu hegemònic i dominant en el Pla de l'Estany. El blat s'havia d'entregar en data d'1 d'agost garbellat, tal com es féu constar en el llibre de conductes en alguna ocasió. Tanmateix, en vuit casos d'aconductats el pagament es va fer en mallals d'oli, tots ells situats i concentrats a la parròquia d'Ollers (5), Sant Vicenç de Camós

¹² Quant als masovers a la regió de Girona al segle XIX, vegeu les consideracions d'Enric Sagner (2011), Narcís Figueras i Joaquim M. Puigvert (1998) i Mònica Bosch (2010). En aquestes publicacions, el lector podrà ampliar les referències bibliogràfiques d'aquest grup social.

(2) i Miànigues (1). A voltes, el llibre de conductes registra el canvi de conducta d'oli per blat: És el cas de Josep Pagès, masover del mas Llobet (o Sala) d'Ollers, que el 1832 es va comprometre a pagar un mallal d'oli i el 1859 convingué que «en avant pagarà 18 mesurons de blat».

L'opció de pagar en espècie afavoria de manera especial aquells sectors amb una economia escassament monetitzada durant bona part de l'any (la qual cosa no vol dir que practiquessin una agricultura d'autosubsistència al marge del mercat), oimés quan l'any econòmic de les conductes començava cada 1 d'agost i acabava el 31 de juliol de l'any següent, coincidint amb la fi de la sega i la batuda del blat. Però com s'ha d'interpretar la conducta de «mitja raima de paper blanc bo»? En aquest cas es tractava d'una única conducta mixta. Era de Francisco Vilardell de Borgonyà, que s'aconductà el 1811 «per suministra de las medicinas junt ab sa família» i es va comprometre a pagar 3 lliures i 15 sous, i l'esmentada mitja raima de paper. Sens dubte, es tractava d'una família d'industrials paperers de Borgonyà. El fet que part de la conducta fos en paper de qualitat tenia a veure amb les necessitats i els interessos del mateix negoci farmacèutic, que necessitava paper de qualitat per a múltiples funcions, com ara dispensar als clients determinats medicaments en pols¹³. En altres casos, com el de Vilobí d'Onyar, del 1837, s'ha detectat que, a canvi de medicaments, el farmacèutic obtenia de la família de vidriers que gestionava el forn existent a les rodalies tot el vidre que necessitava per a la farmàcia (Grau; Puig, 1992, p. 62; Puigvert, 2011, p. 8). Cal pensar que es tractaven de les ampolles per contenir líquids a la rebotiga o les ampolletes petites (*figuetes*) per dispensar als clients els medicaments en estat líquid.

Pel que fa a les conductes en metàl·lic (en lliures, rals o pessetes, segons l'època), s'observa que eren pagades pels industrials, artesans o clients vinculats al sector dels serveis (com el cas de Joan Pagès, mestre de primera ensenyança aconducat del 1872 al 1878, amb una paga inicial de 8 pessetes), sectors amb una economia més monetitzada al llarg de tot l'any.

A través del llibre de conductes es dedueix amb claredat que l'acte d'aconducar-se era fruit d'una negociació i pactes orals entre el farmacèutic i el client. En general, era durant els mesos d'estiu quan s'establien el major nombre de pactes; no endebades l'any econòmic de les conductes s'acabava el 31 de juliol, un cop ja havia finalitzat la sega i la batuda. Així, dels 133 casos de les conductes en les quals es precisa la data d'inici, el 64,66 % s'acordaren als mesos de juliol (29 casos), agost (37 casos) i setembre (20 casos). En alguna ocasió, quan la conducta s'acordà al desembre, com és el cas de la de Jaume Badia, el 1881, músic de Cornellà, se l'advertí precisament que, per a la collita següent, només havia de pagar mitja anyada de la conducta (1 quartà), ja que havien transcorregut sis mesos d'ençà del 31 de juliol. Però no sempre era així: en el cas de Joan Palomeras, masover de Santa Llogaia del Terri, s'acordà la conducta el 3 de desembre de 1879, però quedà registrat que havia de pagar, malgrat tot, l'anyada completa: «Est any pagarà la conducta entera per lo primer de agost per rahó de tenir malalts actualment; los següents seguiran lo curs ordinari». Aquest és un cas ben interessant

.....

¹³ Sobre la indústria paperera a Catalunya, vegeu Miquel Gutiérrez (2008).

en la mesura que ens mostra que devia ser una determinada conjuntura de malalties en una família la que va portar a pactar una conducta quan ja havia transcorregut mig any. Tothom, però, hi sortia beneficiat: el farmacèutic, perquè així guanyava un nou aconducat, i la família masovera, que s'estalviava d'haver de pagar al comptat els medicaments que necessitava, i s'estalviava despeses. En qualsevol cas, observem una certa ductilitat i obertura de mires per part de Pere Alsius a l'hora de negociar les conductes.

La quantitat que es pagava depenia del nombre de membres de les famílies, de si s'acordava incloure-hi o no els medicaments dels animals o de si es portava o no el blat de les conductes al lloc on indicava el farmacèutic. Eren els homes cap de família els qui subscrivien les conductes perquè se'ls subministressin els medicaments «junt amb sa família», tal com es feia constar. En el cas de Pere Soler, masover del mas Planells, s'arribà a especificar que la conducta de 2 quartans de blat pactada el 1864 havia de cobrir les medecines «a ell i sa família mentras viuran reunits y no separats». En dos únics casos hem trobat que va ser una dona la qui va subscriure la conducta: Un fou el de Modesta Illa, qualificada de pagesa i propietària (pubilla?, vídua?), de Santa Llogaia del Terri, que el 1858 es va comprometre a pagar 3 quartans de blat i el 1870 se li rebaixaren a 2; i l'altra fou el de Maria Planas, de Corts, que el 1854 aconducatà «a ella i sa família».

Les variacions de les conductes eren prou freqüents en funció dels canvis experimentats en el si del nucli familiar. Així ho hem constatat en catorze casos. A voltes, s'especificava el nombre d'individus que formaven un nucli i es preveien sobre el paper els canvis. D'aquesta manera, per exemple, el paleta de Cornellà Pere Ramió es va comprometre, el 1855, a pagar 9 mesurons de blat «per suministrar las medicinas a sa família, que en l'actualitat se compona de tres individuos», i Pere Freixa, en aconducatar-se, el 1861, pactà un preu d'1 quartà de blat de conducta per tractar-se només d'un matrimoni sense fills: «Sens sols dos de família en la actualitat per lo preu de un cortà de blat, convinguent en aumentar-lo si aumenta la família». En dos casos, la conducta arribà a ser pactada per un matrimoni. Fou el cas dels masovers Magdalena Batlle i Narcís Salvatella, masovers de N. Pujol de Fontcoberta, i de Jaume Bosch «y sa muller», en què s'arribà a especificar que el subministrament de medicaments era per «a ells solament», amb el pagament d'una conducta de 5 rals cadascú (1846).

En qualsevol cas, quan el preu depenia únicament del nombre de persones existents a les famílies, contrasta el sistema de conductes pactades entre els farmacèutics Alsius i els clients amb les conductes farmacèutiques del partit judicial de Vilafranca del Penedès de 1868. En aquestes últimes conductes esmentades, es pagava igualment en funció del nombre de membres de la família, però ponderant la quantitat d'acord amb la classificació prèvia establerta dels aconducats en tres classes segons el nivell econòmic de la família. Es va preveure, doncs, que la «distribución de igualas [es faria] en tres clases, cuyos tipos respectivos serán el de cuarenta y ocho reales la primera, treinta y dos reales la segunda y veinte y cuatro reales la tercera, por cada familia que no pase de dos individuos, aumentándose de cuatro reales en la primera, tres en la segunda y dos en la tercera por cada uno que escudiese de este número. Podrá igualarse también en especie a razón

de sesenta y ocho reales cuartera el trigo y cuarenta y ocho reales el mescladizo. La clasificación de las clases queda a discreción del farmacéutico, el cual en caso de desaveniencia, avisará los demás comprofesores para que la respeten» (citats per Jordi, 1979, p. 43).

La fidelització de la clientela

Dels 140 aconducatats, sabem que en 129 casos es mantingué la conducta activa uns quants anys (ells o els seus successors), la qual cosa, en certa manera, pot ser un bon indicador del grau de fidelització d'una clientela amb la Farmàcia Alsius. Sens dubte, les conductes eren una via clara per aconseguir-la i prou important en una vila i comarca on hi havia tres farmàcies que entraven en clara competència. D'aquests 129 casos, el 9,30 % mantingué la conducta activada durant més de cinquanta anys, el 41,86 % durant més de vint-i-cinc anys i el 48,83 % durant menys de vint-i-cinc anys. Hi ha un predomini clar de les conductes que duraren més de vint-i-cinc anys. Hi hagué aconducatats que ho foren durant dues o tres generacions de la família. En el cas del grup social dels masovers (un grup sotmès a una certa mobilitat, ja fos fruit de desnonaments o fruit de cerca d'una altra masoveria), la mitjana de permanència en la conducta dels Alsius fou de quinze anys, una xifra que ens indica, tanmateix, una estabilitat moderada. Dels 23 casos de masovers en què sabem els anys de durada de la conducta, 7 superaren els vint-i-cinc anys de permanència de la conducta i 5, els deu.

Més enllà de les mitjanes i els percentatges, el llibre de conductes ens dóna dades qualitatives sobre mecanismes que devien contribuir a fidelitzar la clientela aconducada. Així, per exemple, en el cas de Rafael Frigola, resident al mas Colom de Borgonyà, la família del qual va restar aconducada durant el període 1819-1883 (seixanta-quatre anys), sabem que el 1867 «es posà al corrent» de pagament de les conductes, prova inequívoca que se li havien tolerat alguns deutes. Aquesta era, sens dubte, una vella estratègia prou estesa entre farmacèutics: mostrar-se tolerant i condescendent amb els qui quedaven a deure. Era una manera de fidelitzar la clientela. Una altra via era oferir als aconducatats una certa rebaixa en el preu dels medicaments que havien quedat exclosos de la conducta, com el dels animals. Així ho hem documentat en deu casos i ho podem exemplificar amb el de Josep Simon, del mas Julià de Corts, amb el qual es va pactar una conducta el 1844 i a partir d'un determinat moment es féu constar que «en avant lo valor de las medicinas per los animals se li abonará la mitat del preu».

Tal com hem anunciat, el preu de la conducta també podia variar en funció de si els aconducatats portaven el blat al lloc de la vila de Banyoles indicat pel farmacèutic. Es tenia en compte, doncs, si el farmacèutic s'estalviava o no els costos del transport. Així, per exemple, és el cas de Miquel Valentí, de Santa Maria de Camós, el 1837; Pere Angelats, d'Usall, el 1845; Miquel Ruvirola, pagès, de Santa Maria de Camós, i Ramon Farrés, masover. Tots ells s'obligaren o pactaren, tal com consta en el llibre de conductes, a portar el blat «a ma casa». En aquest darrer cas, fins i tot, en el mateix llibre es posà èmfasi d'assenyalar la distància considerable existent entre la casa de l'aconducatat i la vila de Banyoles quan s'afirmava que el masover Ramon Farrés vivia «al sim de la montaña en Camós de Santa Maria». La diferència del preu de

la conducta en funció de si es portava el blat o no a la vila de Banyoles era d'1 mesuró, tal com consta en el cas de Miquel Badosa, que vivia a la casa Nova de Santa Maria de Camós, amb el qual es pactà una conducta de 15 mesurons de blat «si ell lo porta a casa», o bé de 16 mesurons «si s'ha de fer recollir». En aquest sentit, en el document 1 del final es pot observar com l'any 1863 la Farmàcia Alsius féu col·lectar el blat de les conductes a Pere Oriol de Puig Saltor, i se li va retribuir aquesta feina en 27 pessetes i escaig, en concepte d'1 pesseta per quartera. Sabem que aquest mateix col·lector, el 1859, va cobrar per la mateixa tasca 25 pessetes i que diposità «lo blat a la casa del Hor de las conduptas».

Les «velles» i les «noves» exclusions

Resulta de gran interès constatar que, en força casos, el document analitzat especifica quan la conducta no inclou determinats medicaments. Així, en 44 casos es va especificar que els medicaments per atendre les malalties dels animals no hi anaven inclosos; en uns altres 19, els farmacèutics Alsius van registrar que no es comprometien a dispensar sangoneres (*Hirudo medicinalis*, la saliva de les quals resulta anticoagulant i anestèsica), els cucs que viuen en aigua dolça i s'alimenten de sang, i que antigament els cirurgians empraven per a la pràctica medicoquirúrgica de les sagnies per tractar tot tipus de mals a través de l'extracció de sang a les venes¹⁴. Malgrat que els seus resultats benèfics sovint eren més que dubtosos, fins ben entrat el segle XIX, els barbers i cirurgians, especialment, van continuar exercint aquesta pràctica. De fet, a la primera meitat del segle XIX, tal com mostrà Francisco Javier Puerto Sarmiento (1997, p. 556), diverses publicacions s'hi posicionaren a favor i en contra. Així, per exemple, a Madrid, el 1827 es publicà l'opuscle *¡No más sanguijuelas! Traducido de la tercera edición francesa al castellano por un amigo de la humanidad*; a Barcelona, el 1828, s'edità *La historia natural y médica de las sanguijuelas. Traducida al castellano por J. Y y R. M.*, i a Sevilla, el 1847, Joaquín Palacios y Rodríguez publicà *Manual práctico para el estudio de los sangradores, creado por real orden de este año*. Del document analitzat, es desprèn que a la comarca de Banyoles la sagnia era una pràctica prou arrelada¹⁵. Però com hem d'interpretar que els farmacèutics Alsius no la dispensessin amb les conductes? Possiblement era pel cost, pel caràcter perible que tenia. Ramon Jordi ha documentat que, el 1868, a les farmàcies del partit judicial de Vilafranca del Penedès el preu de la sangonera era d'1 ral per unitat (Jordi, 1979, p. 47).

A part dels medicaments per a animals i les sangoneres, en molts altres casos (un total de 23) també s'exclouen de la conducta els medicaments prescrits per curanderos, fins al punt de precisar que només s'inclouran en la conducta els medicaments prescrits per «facultatius» o metges «autoritzats». Fins i tot, en el cas de la conducta del masover Bartomeu Oliveras de Vilavenut, pactada el 1864, es precisa que, a més de quedar exclosos «los remeis de curanderos», només es dispensarien les medecines «ordenadas per lo metge de la casa que és lo Sr. Mirosa».

.....

¹⁴ Vegeu Fernando Montesinos (2011).

¹⁵ Hi ha constància que, a les primeres dècades del segle XX, una dona banyolina s'havia especialitzat en la recol·lecció de sangoneres procedents de l'Estany i de diverses rieres.

En qualsevol cas, val la pena de constatar que el llibre de conductes dels farmacèutics Alsius és un testimoni eloqüent de la pràctica de l'anomenat pluralisme mèdic en la societat banyolina i comarcal a la segona meitat del segle XIX, ja que registra la coexistència entre la població de les dues pràctiques mèdiques, l'oficial i la més tradicional o extraoficial¹⁶. Resulta interessant evidenciar que la primera vegada que se cita explícitament que la conducta no inclou dispensar medicament prescrit per curanderos és el 1843 i que la major part dels casos corresponen a conductes pactades a partir de 1861 fins al 1888, cronologia que correspon amb un període que des de diverses instàncies (juntres provincials de sanitat, subdelegacions de sanitat, premsa professional...) es maldava per lluitar contra el fenomen denominat «intrusisme» professional per part dels metges i els farmacèutics amb titulació universitària (Puigvert, 2002). En qualsevol cas, l'aliança que s'entreu entre metges i farmacèutics per disminuir el pes dels curanderos a Banyoles i comarca no comportava necessàriament que els farmacèutics es neguessin a dispensar medicaments prescrits per curanderos. Aquests, això sí, havien de ser pagats a part de la conducta.

També quedaven excloses de les conductes farmacèutiques alguns tipus de malalties (ho hem constatat en onze casos), ja fos per raons morals o pel cost elevat que tenien. Eren els anomenats «mals buscats o secrets», contrets per transmissió sexual. Gairebé sempre es devia tractar de la sífilis. En un cas s'esmenta que quedaven exclosos els remeis «escrufolosos». Un bon compendi de tot aquest tipus d'exclusions ens l'ofereix el redactat que es va escriure en el llibre de conductes després de pactar, el 1864, la conducta amb Bartomeu Oliveras de Vilavenut: «Mediant lo pago de dos cortans de blat, se li suministraran las medicinas a ell y sa familia mentres no estiguen separats de la seua casa, sempre que las medicinas sian ordenadas per lo metge de la casa, que és lo Sr. Miroso, quedant escluits los remeis de curandero, las sangoneras y las medicinas per lo bestia y los mals dits buscats. Hara son set però seguirà sempre a un mateix preu». En qualsevol cas, una bona prova que les exclusions dels mals buscats i els remeis de curanderos eren prou generalitzades arreu és que n'hagi quedat petjada en l'aforisme mèdic recollit a començaments del segle XX pel metge (practicant de la *folkmedicine*) Miquel Bosch i Mir, de Sant Feliu de Pallerols: «Parteras y mal buscats, no van amb aconductats, com tanpoc osus trencats» (citat per Vila, 2012, p. 54-56)¹⁷.

Tota aquesta tipologia d'exclusions en les conductes (ja fossin de metges o apotecaris) ja havia estat detectada per altres historiadors i en altres èpoques (excepte la de les sangoneres)¹⁸. És

¹⁶ Per a una bona introducció a la medicina no oficial, vegeu Perdiguero; Comelles; Erkoreka (2000) i Comelles (2013, p. 34-40).

¹⁷ En el partit judicial de Vilafranca del Penedès, el 1868, els farmacèutics acordaren que restarien també exclosos de les conductes «los medicamentos que se pidan sin prescripción médica, los que se subscriban para venéreo y sarna, exceptuando los de uso común en la medicina doméstica que no lo fueren en cantidades crecidas y continuadas y por personas estrañas al arte de curar» (citad per Jordi, 1979, p. 43). Sobre el folklore mèdic, vegeu les consideracions incisives de Comelles (2013, p. 34-40).

¹⁸ Així, per exemple, Luis Alfonso Arcarazo (2010, p. 362-375), en diverses poblacions aragoneses dels segles XVII i XVIII, documentà diferents tipus d'exclusions de conductes: en cas de criats que eren forasters (les havien de pagar els amos, però les descomptaven prèviament del salari), en cas de ferides per actes violents (baralles, escopetades, ganivetades o qualsevol forma de «mano airada»), en cas de ser prescrits per curanderos i en cas de contagi i de

de gran interès constatar com, a mesura que avançà el segle XIX, les conductes començaren a excloure els específics. Ramon Jordi (1979) ja ho posà de manifest quan va analitzar les conductes dels farmacèutics del partit judicial de Vilafranca del Penedès. En el cas del llibre de conductes analitzat, també en tres casos s'especifica que la conducta no incloïa els específics. Aquestes són unes dades de gran significació històrica, ja que no deixen de ser una mostra indirecta de l'inici de la indústria farmacèutica al bell mig del segle XIX i del procés de transició del paradigma de la farmàcia basada en la fórmula magistral al de la farmàcia de l'específic industrial. O dit d'una altra manera: el pas del farmacèutic elaborador dels medicaments en el seu obrador al farmacèutic revenedor dels específics industrials; és a dir, l'inici del canvi de rols en la professió farmacèutica. La primera vegada que en el llibre de conductes es diu que a la conducta no queden inclosos els específics és el 1847, quan Miquel Alsius pacta la conducta amb el fuster Josep Mercader, de Sords, i concreta que serà «sens animals ni específichs». De nou, ho trobem el 1848, en el cas de Joan Masó, músic de Borgonyà, en què s'especifica que «quedan exclosos los específichs, convinguent-se a abonar 4 rals per ampolla d'específic», i també en dates més llunyanes (quan els específics industrials anaven guanyant terreny), com ara el 1879. Més endavant plantejarem tota una sèrie de reflexions a l'entorn dels canvis derivats de la introducció dels medicaments produïts industrialment a gran escala.

Un sistema doblement funcional

En el mateix llibre de conductes, els farmacèutics Alsius anotaren durant alguns anys la quantitat de blat que recollien anualment en concepte de conductes. En el document 1 del final en reproduïm un exemple, el de l'any 1863¹⁹. Les dades que ofereixen aquestes notes tenen una gran rellevància, ja que es pot inferir amb claredat la doble funcionalitat del sistema de conductes tant des de la perspectiva del farmacèutic com des de la dels clients aconducats. En definitiva, es fa del tot comprensible la gran perdurabilitat d'aquest sistema de pagament dels medicaments al llarg del segle XIX. La seva continuïtat, però, no és una simple «pervivència» o una «reliquia anacrònica *ancien régime*» en la societat vuitcentista de formes plenament vigents en el món rural dels segles XVII-XVIII, sinó que continuava essent un sistema doblement funcional, també en el context de la societat liberal i en uns moments en què s'albiraven canvis importants en la professió farmacèutica. Vegem-ne les dades i n'entendrem el perquè.

La Farmàcia Alsius, en l'any econòmic 1862-1863, va ingressar en concepte de 81 conductes (ja fossin en espècie o en metàl·lic) 113 lliures i 12 rals. Aquell any es despatxaren 480 receptes als aconducats, les quals «a preu de botiga» valien 60 lliures, 9 sous; de manera que la diferència a favor del farmacèutic era de 53 lliures i 3 rals, la qual cosa representava un 47,11 % més que si les receptes s'haguessin venut al comptat. Des d'aquesta perspectiva, el sistema de

.....

malalties venèries. També Casado (2015, 2016) constata, en poblacions de Segòvia, exclusions similars, ja de finals del segle XVIII o, fins i tot, ben entrat el segle XX.

¹⁹ Així, el 1859 recolliren 27 quarteres, 10 mesurons de blat; el 1860, 116 quartans, 2 mesurons; el 1861, 101 quartans, 2 mesurons; el 1862, 105 quartans, 2 mesurons, i el 1863 cobraren 111 quartans, 4 mesurons.

conductes resultava del tot beneficiós econòmicament al farmacèutic, i a més també servia per fidelitzar una clientela que en algunes ocasions també podien ser clients que pagaven al comptat aquells medicaments que no entraven en el pacte de la conducta.

I des de la perspectiva dels aconduïts? Les dades també són prou contundents: Només 60 aconduïts gastaren medecines i 21 (quasi el 26 %) no en necessitaren. Entre els 60 que en gastaren, si tenim en compte que només 3 reberen medicaments per valor de més de 100 rals, 3 per valor de més de 50 rals i 10 per valor de més de 20 rals, es pot inferir que només 16 dels 81 aconduïts (quasi un 20 %) consumiren, com a mínim, per valor del 57 % dels ingressos globals de la Farmàcia Alsius en concepte de conductes. Segons la nota de Pere Alsius, cada família conductada gastà de mitjana la quantitat de 14 rals i en pagà el doble, 28 rals. No podem oblidar, és clar, que el marge de beneficis del farmacèutic en concepte de conductes depenia en bona mesura, també, dels preus del blat. És per això que Pere Alsius l'any 1869 quan comprovà que el marge de benefici s'havia reduït a 600 rals (quan el 1864, per exemple, havia estat de 1.240 rals) no s'estigué d'anotar-ne el perquè: «Lo resultat més favorable que se observa en los anys antecedentes se deu a los alts preus que tinguè lo blat per rahó de las malas collitas».

Així, es confirmen en bona part les valoracions del farmacèutic lleidatà Antoni Viladot Sanuy fetes l'any 1867 a la *Revista de la Farmacia Española*, en defensa de les conductes dels farmacèutics en les poblacions rurals respecte dels que n'eren detractors. En aquests els preguntava retòricament: «¿Han reflexionado estos tales sobre el sistema de igualas con la calma conveniente?, ¿han pesado con detención y madurez los males y los bienes, que tanto a los pueblos como a los facultativos puede reportar este sistema? Creemos que no ciertamente» (citat per Jordi, 1979, p. 39-40). Segons aquest testimoni, les conductes resultaven tan útils als facultatius com als clients. Als primers, els assegurava independència econòmica davant de qualsevol corporació: «Será muy fácil que el farmacéutico se mantenga libre en su honrosa profesión, y que dependiendo en particular de todos, en general no dependa de ninguno absolutamente» (citat per Jordi, 1979, p. 40); i als segons, molts dels quals no disposaven de prou líquid monetari fins després de la collita, els permetia tenir assegurat, a crèdit i per avançat, l'obtenció de medicaments al llarg de l'any en cas de necessitat. El farmacèutic Viladot afirmava davant d'aquells que objectaven que amb el sistema de les conductes els clients podien arribar a consumir més medicaments que el que havien pagat que també n'hi havia d'altres que pagaven el que no consumien, i eren aquests, en definitiva, «quienes resarcían con creces al farmacéutico todos los daños y perjuicios que los otros le hayan causado» (citat per Jordi, 1979, p. 41). Podem concloure que les dades del llibre de conductes de la Farmàcia Alsius estudiat confirmen del tot aquest diagnòstic coetani.

I una conducta específica: la de les hòsties

El llibre de conductes estudiat ens depara una «sorpresa» final: La Farmàcia Alsius, a part dels 140 aconduïts que hem analitzat, tenia 22 conductes més no pas per servir medicaments sinó per

servir hòsties per a vint-i-dues parròquies rurals dels entorns²⁰. Els aconductats eren els rectors i, en el cas de la parròquia de Crespià, el rector i el vicari. Es tractava d'una clientela eclesiàstica rural que devia freqüentar la vila de Banyoles per obtenir altres productes i serveis que necessitava per al culte en els temples parroquials, ja fos dels sastres, els adroguers, els cerers o els farmacèutics (encens)²¹. Cal pensar que les conductes d'hòsties també podien contribuir a fidelitzar com a clients de la Farmàcia Alsius els capellans, les majordomes i altres persones al seu servei. Els farmacèutics Alsius es comprometien, tal com consta en la conducta pactada el 1849 amb Pere Hors, rector de Vilavenut, a «suministrar las hòstias grossas per ell y las petitas per sos parroquians», a canvi de pagar 1 quartà de blat a l'any o la quantitat en metàl·lic de 20 rals (en 20 casos), 18 rals (en 2 casos), 16 rals (en 2 casos) i 40 rals (en 1 cas). Aquestes gradacions de quantitats tenen a veure amb el nombre de feligresos de la parròquia o, en el cas de la conducta de 40 rals en el cas de Crespià, amb el fet que a més del rector hi havia un vicari. Les conductes d'hòsties representaven per a la Farmàcia Alsius uns ingressos anuals aproximats d'uns 500 rals. La primera conducta d'hòsties que es registra en el llibre de conductes de 1855 correspon a l'any 1837 i la darrera es va cobrar el 1899. La parròquia més fidelitzada a la Farmàcia Alsius va ser la de Pujals dels Cavallers el rector de la qual va anar-hi a buscar les hòsties des de 1837 fins al 1899, durant seixanta-dos anys.

Com hem d'interpretar que la Farmàcia Alsius subministrés les hòsties a les parròquies rurals veïnes? Es tracta d'una mera singularitat o curiositat? O respon a altres raons? Ens decanem més aviat per la segona de les opcions. En primer lloc, destaquem-ho, era la continuïtat d'una vella pràctica que els Alsius heretaren de la farmàcia dels Fina de finals del segle XVIII. No endebades a l'Arxiu de la Família Alsius s'ha conservat, dins el *Llibre d'Esteve Fina*, una «nota de lo que poden produir las hòstias venudas per los reverends rectors y demás capellans del sirquet de Bañolas, expressant los mesos per si corrents als 1 janer 1802». Però més enllà de tractar-se d'una pràctica arrelada a Banyoles, aquest fet ens ha de portar a reflexionar en dues direccions: que en el passat els apotecaris i els farmacèutics podien tenir assignats camps professionals que avui els són del tot aliens, tal com han mostrat els historiadors de la farmàcia medieval i la moderna (Vela, 2003; García Espuche, 2011). Així, Carles Vela en la Barcelona baix medieval ha constatat que els especiers i apotecaris, «al costat dels fàrmacs i drogues, oferien espècies culinàries, espècies tintòries, confits de sucre i de mel, melmelades, fruita seca, productes de papereria, perfums i objectes de cera» (Vela, 2007, p. 22). Aquesta observació fou del tot confirmada per Luis García Ballester quan caracteritzà els apotecaris de les ciutats medievals com a professionals del tot versàtils i polivalents (García Ballester, 2011, p. 580). De manera gradual, aquesta polivalència a les grans ciutats es va anar reduint, ja fos per una redefinició dels camps professionals (no absent de conflictes entre gremis) o bé perquè la farmàcia va esdevenir (especialment a partir del segle XVIII) una professió sanitària de major base científica. Aquesta pèrdua de polivalència,

.....

²⁰ Aquestes parròquies eren Vilavenut, Pujals dels Cavallers, Vilert, Usall, Pujals dels Pagesos, Sant Vicenç de Camós, Porqueres, Santa Maria de Camós, Espinavessa, Falgons, Centenys, Sant Marçal, Crespià, Ollers, Fontcoberta, Vilademí, Serinyà, Sords, Galliners, Palol de Revardit, Esponellà i Cornellà.

²¹ A Vilobí d'Onyar, durant molts anys del segle XX, era el farmacèutic el qui abastia d'encens l'església parroquial (informació oral de Joaquim Puigvert Pastells, 30 d'agost de 2016). Sobre les obrieres parroquials com a entitats de consum en les parròquies rurals i urbanes, vegeu Puigvert (2001, p. 118-122).

però, no es va produir de manera tan accentuada a les viles petites o mitjanes, perquè tenien una estructura comercial menys diversificada i la farmàcia podia arribar a mantenir (ni que fos de manera residual) els vells camps tradicionals que havia anat perdent a les ciutats. Això explica, tal vegada, que a Esplugues de Francolí l'apotecari Francesc Forés fabriqués candeles de cera durant el període 1729-1749 (Closas, 2009b) o els farmacèutics banyolins Fina i Alsius fabriquessin hòsties durant, respectivament, la segona meitat del segle XVIII i tot el segle XIX. Això va ser així malgrat que foren els mateixos farmacèutics els qui, des de finals del segle XVIII, en el seu esforç per «ennoblin» i fer més científica la professió, menysprearen, tal com registrà el testimoni eloqüent de J. O. Ronquillo, «la drogueria y la herboristeria, y la elaboración de productos medicamentosos de las artes del confitero, del perfumador y del licorista, partes integrantes de su profesión» (Ronquillo, 1867, p. 5)²².

De la fórmula magistral a l'específic industrial

Després d'haver constatat l'exclusió dels específics en les conductes estudiades, ens podem preguntar quina era la posició de Pere Alsius davant la irrupció en el mercat dels específics industrials. No podem oblidar que Pere Alsius va viure la transformació tan important que va començar a experimentar la professió farmacèutica al llarg del segle XIX. No va ser un canvi sobtat, sinó gradual, però la producció massiva de medicaments durant el segle XIX va ser, en paraules de Francisco Javier Puerto Sarmiento (1997, p. 577), una «auténtica revolución farmacéutica», la indústria de la qual es va fonamentar en els avenços de la química, el naixement de la farmacologia, l'extracció dels principis actius dels vegetals i l'elaboració de materials sintètics (Jordi, 1982; Rodríguez Nozal; González Bueno, 2005). A Espanya, el procés fou lent i molt depenent de la indústria farmacèutica estrangera (especialment, francesa), de manera que els anys 1860-1870 circulaven, entre els farmacèutics, catàlegs dels fabricants francesos en què oferien productes, específics i tot tipus de maquinària industrial (Puerto Sarmiento, 1997, p. 579). Sense dubte, la política liberalitzadora respecte de la importació de medicaments estrangers dels governs espanyols durant el segon quart del segle XIX ho va afavorir (Rodríguez Nozal; González Bueno, 2005, p. 40).

Tots aquests canvis van provocar un gran debat entorn de la professió farmacèutica a partir de mitjan segle XIX en endavant, tal com mostra la premsa professional de l'època entre els partidaris dels específics industrials i els detractors. Així, per exemple, l'influent farmacèutic barceloní José Oriol Ronquillo, tot i ser un defensor de la flamant indústria del medicament i caracteritzar-se per les seves posicions aperturistes (gens a la defensiva), no va deixar pas de reconèixer el 1867 que, amb la irrupció de la fabricació de medicaments a gran escala, la figura del farmacèutic quedava reduïda en bona part «a la humilde condición de mercader científico al ínfimo por menor» (Ronquillo,

²² Fragment també citat per Joaquim M. Puigvert (2014) i Rodríguez Nozal; González Bueno (2005, p. 35).

1867, p. 6)²³. Altres veus, en comptes de cercar vies d'adaptació a les noves circumstàncies i altres camins de desenvolupament professional, veien un panorama del tot apocalíptic per al futur de la professió per raons diverses (bàsicament, econòmiques i socials). Un bon testimoni d'actitud defensiva i apocalíptica davant els canvis és el que oferí el farmacèutic Font a través de la revista *Farmacia Española* el 1898. Val la pena de parar-hi atenció: «1º Las especialidades farmacéuticas vulgarizan conocimientos científicos, en perjuicio de la salud pública. 2º Desprestigian la profesión farmacéutica al entregarla al mercantilismo. 3º Propenden a la acumulación de unos pocos, de los rendimientos y del trabajo de muchos. 4º Propagan el lujo, y por ende aumentan los gastos del farmacéutico. 5º Facilitan los infundios y toda clase de contubernios médico-farmacéuticos. 6º Son inmorales en algunos casos, pues obligan a servir al cliente una cosa que sin el nombre del autor, se le entregaría mejor preparada. 7º Rebajan la dignidad personal del farmacéutico, pues el médico sólo supone hábil al especifiquista; y la dignidad profesional, pues convierte en fogoso revendedor al más hábil de los operadores. 8º En la mayoría de las especialidades, la labor más difícil es la del litógrafo» (citat per Rodríguez Nozal; González Bueno, 2005, p. 340). En aquesta tirallonga de malestar i queixes, se n'hi afegia una altra de caràcter antifeminista: la notícia que, a França, el Congrés de Diputats estava a punt d'autoritzar el 1891 un projecte de llei que autoritzava les dones a regentar farmàcies obertes al públic. En les pàgines del *Boletín Farmacéutico*, editat a Barcelona, es podia llegir: «No le falta ya más que esto a la degenerada profesión para dar al traste con la escasa seriedad que le queda» (citat per Jordi, 1982, p. 60)²⁴. En qualsevol cas, el fet que les ordenances de farmàcia de 1860 només preveïessin l'exercici de la professió farmacèutica a Espanya dins una oficina de farmàcia²⁵ dificultava, en gran manera, el procés de modernització i especialització de la professió, pel fet que es condemnava el farmacèutic a exercir «tots» els rams de la professió en la seva oficina i no pas només un de sol, de manera parcial i més especialitzada (Rodríguez Nozal; González Bueno, 2005, p. 39). Per a molts sectors de la professió, la resposta a la crisi produïda per la irrupció dels medicaments industrials va ser de naturalesa defensiva i corporativa, amb la sol·licitud de limitar el nombre de farmàcies²⁶. Molts menys van ser els qui van maldar per posar els seus coneixements al servei de les indústries químicofarmacèutiques emergents o per obrir camps professionals nous.

.....

²³ Per contextualitzar aquesta obra dins la trajectòria de l'autor, resulta imprescindible la consulta de Ramon Jordi (1982, p. 21-22), el qual el presenta com un farmacèutic «modern», impulsor de la revista *La Botica*, que dirigí el Col·legi de Farmacèutics de Barcelona, «partidarios de la libertad absoluta y de la aplicación de todos los terrenos, del saber científico acumulado en los farmacéuticos y que intuía el porvenir de la Farmacia-industria».

²⁴ Només cinc anys abans de morir Pere Alsius, el 1910, va sortir de la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona la primera llicenciada: Luisa Cruces Matesanz. Vegeu Consuelo Flecha (1996). En l'actualitat estem investigant el procés de la introducció de la dona a la professió farmacèutica a Catalunya, especialment durant els anys vint i trenta del segle passat, quan es produeix un cert procés de feminització.

²⁵ En el capítol II, a l'article 4t, de les Ordenances de farmàcia de 1860, es diu: «La profesión de farmacia se ejerce: 1º estableciendo una botica pública. 2º Adquiriendo la propiedad de alguna ya establecida. 3º Tomando a su cargo, en calidad de regente, la de alguna persona o corporación autorizada para tenerla». Vegeu Chiarlone; Mallaina (1865, p. 903).

²⁶ Cal recordar que les lleis de sanitat de 1855 i 1904, i les Ordenances de farmàcia de 1860 no posaven cap límit respecte al nombre de farmàcies a Espanya. El 1895, en la premsa farmacèutica de la ciutat de Barcelona, ja es demanava limitar-lo (Jordi, 1982, p. 63), una petició que es repetí més endavant, però que no es va fer efectiva fins al 1940.

Com es va posicionar Pere Alsius davant la polèmica entorn de la professió farmacèutica entre els partidaris i contraris dels específics industrials o de la introducció de la dona a la professió? No disposem, malauradament, de textos i articles seus sobre aquestes qüestions. Amb tot, cal pensar que va viure (com la majoria silenciosa de molts farmacèutics) els canvis amb pragmatisme, acceptant el caràcter irreversible dels específics industrials i intentant adaptar-se a la nova realitat. D'aquesta manera, va continuar elaborant les seves fórmules magistrals, però alhora va dispensar cada vegada més els específics industrials a la menuda o al detall, competència que la legislació sanitària espanyola sempre va reservar al col·lectiu farmacèutic, malgrat les pressions dels adroguers en sentit contrari²⁷. En efecte, tal com en el seu moment va dir el cinquè membre de la nissaga farmacèutica dels Alsius, a l'arxiu de la farmàcia s'ha conservat un copiador de receptes del període de 1905-1908 fet per Pere Alsius, en el qual «s'hi consignava totes les prescripcions del dia, fossin fórmules preparades al taulell de la rebotiga, o especialitats mèdiques de l'època» (Alsius, 1987b, p. 20). A més, a finals del segle XIX, obrí un laboratori a la mateixa farmàcia on realitzava analítiques d'orina i elaborava alguns xarops que comercialitzà a la manera «moderna» amb els recipients etiquetats amb mitjans litogràfics (Jarabe de Rabano Yodado i Jarabe de Laroze Bromurado) (Alsius, 1987b, p. 20-21). En aquest sentit val la pena de recordar com la indústria farmacèutica catalana (representada pels Andreu, Uriach, Esteve, Cusí, Rodés i Carulla, entre molts altres noms) va iniciar-se en els petits laboratoris annexos a les oficines de farmàcia, amb la qual cosa no requeria inversions de grans capitals, a diferència de les indústries farmacèutiques alemanya i suïssa²⁸. Així, doncs, alguns d'aquests laboratoris annexos van donar lloc a indústries i d'altres (com el de la Farmàcia Alsius) van ser un complement econòmic per a l'oficina de farmàcia i una font de prestigi professional com a prova d'haver protagonitzat un cert *aggiornamento* del negoci. És per això que resulta, així mateix, interessant comprovar com Pere Alsius es preocupà del disseny gràfic per als dos xarops produïts en el seu laboratori. L'execució de les etiquetes va anar a càrrec, respectivament, de les litografies Bages i J. Castellanos de Barcelona. També resulta d'interès observar quin tipus de reclams publicitaris es van emprar en aquestes etiquetes. Després dels noms de cadascun dels xarops es va presentar el nom corporatiu de qui els havia elaborats i el lloc: «Casa Fina. Farmacia y Laboratorio de Alsius. Calle de Gerona, Bañolas». És important observar, doncs, com Pere Alsius, en reivindicar-se com el continuador dels apotecaris Fina del segle XVIII, posava el recurs de la història al servei de la publicitat moderna²⁹. També es pot comprovar com el nom de *farmàcia* s'associà al de *laboratorio*, senyal inequívoc de l'esforç de modernització realitzat. I, finalment, a part de la decoració floral i l'ús del símbol farmacèutic tradicional de la copa i la serp, s'empraren com a reclam publicitari les medalles

²⁷ Sobre els conflictes recurrents entre farmacèutics i adroguers al llarg del segle XIX i durant les primeres dècades del XX, i el naixement de les farmàcies drogueries o «farmàcies centrals», vegeu Ramon Jordi (1982, p. 139-140, p. 142 i p. 182-184), i Rodríguez Nozal; González Bueno (2005, p. 68-74 i p. 391-419).

²⁸ Vegeu Baños; Fernández; Bosch (2007) i Campins; Pfeiffer (2011).

²⁹ Sobre la publicitat de les especialitats farmacèutiques en els segles XIX i XX, vegeu la base de dades de la Fundació Uriach, *170 años de publicidad farmacéutica en un solo click*, Ramon Jordi (1977), Javier Puerto Sarmiento (2004) i Mª Dolores Fernández Poyatos (2011).

obtingudes per aquests dos xarops al mèrit farmacèutic atorgades el 1882 pel Col·legi de Farmacèutics de Madrid. En definitiva, Pere Alsius va fer ús de les tècniques litogràfiques modernes i les va posar al servei de la publicitat dels específics elaborats en el seu laboratori, malgrat les crítiques que, tal com hem vist, aquest tipus de despesa despertava entre els sectors més conservadors de la professió. La publicitat va ser, ben mirat, un indicador més dels canvis i les transformacions que s'experimentaven en la professió farmacèutica. És per això que, des de començaments del segle XX, algunes farmàcies modernistes (Casas; Marín; Sorní, 2007) en els rètols ja es presentaven positivament com a «centro de específicos», prova inequívoca que ja quedaven cada vegada més enrere els discursos contraris als específics industrials, tan presents en la revista barcelonina *El Restaurador Farmacéutico*, editada en el darrer quart del segle XIX.

Pere Alsius no només va viure, com hem dit, el pas de la farmàcia de la fórmula magistral a la de l'específic industrial, sinó també la creació dels col·legis oficials de farmacèutics el 1898 en cadascuna de les províncies espanyoles. Aquest procés va estar estretament vinculat a les preocupacions i els neguits del col·lectiu farmacèutic en aquells moments de canvis importants (Villacorta, 1989). Pere Alsius es va implicar en la gestió del Col·legi Oficial de Farmacèutics de Girona: el 1900 va ser elegit tresorer i del 1901 al 1905 en va ser vocal primer (Alsius, 1987b, p. 22). Col·laborà, així mateix, amb el *Boletín del Colegio de Farmacéuticos de la Provincia de Gerona* del 30 de setembre de 1899, en el qual publicà un article, fruit d'un estudi realitzat per ell, titulat «Algo sobre la obtención del jarabe y vino de hemoglobina», amb l'objectiu de compartir amb els altres professionals els problemes derivats de la preparació d'aquests dos medicaments que no constaven en els formularis en ús (Alsius, 1987b, p. 21-22). Després d'explicar les propietats de l'hemoglobina, publicà la fórmula del xarop i la manera de preparar-lo, tot destacant-ne la bona conservació i els bons resultats. En canvi, es mostrà molt més escèptic respecte dels resultats del vi d'hemoglobina, dificultats que també constata en els específics industrials del mateix medicament: «Algunas muestras de vino de hemoglobina que circulan en el comercio de especialidades farmacéuticas no presentan la debida limpidez y dejan de ofrecer el color rojo sanguíneo, característicos de los solutos de hemoglobina». Aquesta constatació el portà a manifestar «nuestra desconfianza por más que se procure garantizarlo con pomposos prospectos de recomendación» (citat per Alsius, 1987b, p. 22). Aquest article, a més de mostrar-nos el mètode de treball científic de Pere Alsius, és una prova evident de les transformacions que experimentà la farmàcia en el pas dels segles XIX i XX: Veiem el farmacèutic Alsius practicant les seves fórmules magistrals i publicant-les, però al mateix temps amb la curiositat intel·lectual de comparar-ne els resultats amb els dels específics industrials comercialitzats dels mateixos medicaments. En el cas del vi de l'hemoglobina d'especialitat, comprovà els mateixos resultats precaris que ell mateix havia constatat fent la seva pròpia fórmula magistral. Uns darrers comentaris donen prova de la seva actitud humil: «Con gusto depondríamos nuestra actitud de desconfianza viendo publicadas observaciones que desvirtuasen las que con franqueza y sin pretensiones dirigimos a nuestros con-profesores» (citat per Alsius, 1987b, p. 22).

A tall de cloenda: La fi d'un sistema secular

A través d'aquestes pàgines hem pogut donar resposta als diversos interrogants i problemes que ens plantejàvem a l'inici. El llibre de conductes estudiat s'ha confirmat com una font vàlida per estudiar l'origen geogràfic i social de la clientela aconduïda dels farmacèutics del segle XIX, així com l'àrea geogràfica d'influència de les farmàcies vilatanes sobre l'entorn rural, les quals podien reforçar la capitalitat conjuntament amb altres tipus de comerç i serveis. També s'ha pogut comprovar la doble funcionalitat del sistema de conductes: Si per als farmacèutics podia representar una via de fidelització d'una clientela i una manera d'obtenir marges més significatius de beneficis respecte a la venda al comptat, per als clients aconduïts (que no eren ni pobres ni obrers o jornalers, ni de les classes més benestants) era una assegurança davant la malaltia, ja que podien obtenir a crèdit medicaments al llarg de tot l'any. També hem pogut comprovar com el llibre de conductes de 1855 de la Farmàcia Alsius, indirectament, també registra els canvis de paradigma experimentats en la professió farmacèutica en el segle XIX en la mesura que s'hi indica que quedaven exclosos de les conductes els específics industrials. Pere Alsius va viure aquesta important transició i revolució en el món de la farmàcia decimonònica. Arribats en aquest punt, tanmateix, és del tot pertinent que ens formulem, a tall de cloenda, dues altres qüestions: Fins quan van perviure les conductes farmacèutiques? I va ser la generalització dels específics industrials el responsable principal de la fi d'aquest sistema secular de retribució del treball dels farmacèutics que sempre va coexistir amb la venda al comptat? Ens falten recerques específiques i sistemàtiques que ens permetin donar respostes contrastades d'aquestes dues qüestions. Amb tot, podem apuntar algunes hipòtesis. Vegem-les.

Tot sembla indicar que va ser la conjuntura de la Primera Guerra Mundial (1914-1918) el context històric que va accelerar la fi de les conductes farmacèutiques. En aquell context es va viure l'escassetat de medicaments i substàncies medicamentoses provinents dels països europeus i, consegüentment, el fort encariment (Jordi, 1982, p. 92-95). En la mesura que Alemanya dominava la química industrial i els productes escassejaven en gran manera a Catalunya i Espanya, la implantació d'una indústria química es convertí en una tasca prioritària (Rodríguez Nozal; González Bueno, 2005, p. 55). També va ser en aquest context que es va produir, el 1919, la primera regulació legal per elaborar, registrar i vendre les especialitats farmacèutiques a Espanya, una mesura que en mostrava (finalment) el caràcter irreversible, a més de reconèixer al farmacèutic uns camps professionals més enllà de l'oficina de farmàcia: els de la direcció o tècnics de laboratori, que podien ser col·lectius i no necessàriament de la seva propietat³⁰. A partir d'aquí es va iniciar la consolidació de la indústria d'especialitats farmacèutiques, ja fos a mans de la gran indústria o de farmacèutics amb oficina de farmàcia i laboratori annex. En aquest sentit val la pena de recordar com el 48,5 % dels fabricants de productes químics d'ús terapèutic el 1932 a Espanya se situaven a Catalunya i la majoria (un 91,1 %), a Barcelona (Rodríguez Nozal; González Bueno, 2005, p. 193-195).

.....

³⁰ Vegeu Rodríguez Noza; González Bueno (2005, p. 367).

Fos com fos, en aquest context de canvis, algunes farmàcies rurals amb un nombre considerable de conductes posaren fi en aquest sistema secular. Aquest va ser el cas de la farmàcia de Vilobí d'Onyar, el 1916 (Puigvert, 2011, p. 14-15). Les conductes havien deixat d'oferir un marge de benefici al farmacèutic que les fes econòmicament viables. Des d'aleshores, la venda al comptat va esdevenir hegemònica. Desconeixem en quin any exacte es posà fi a les conductes a la Farmàcia Alsius de Banyoles. Es pot inferir que també devia ser en aquest mateix context. Ens ho fa pensar el fet que, el 1919, el Col·legi de Farmacèutics de Girona va prendre l'acord de suprimir-les «por anticuadas y por resultar poco racional el sistema de retribución de servicios» (citats per Pla i Dalmau, 1959, p. 151), mesura que no va fer altra cosa que confirmar i validar una decisió que molts farmacèutics ja havien pres «des de baix», de manera autònoma, durant els anys del conflicte bèl·lic europeu o, fins i tot, abans. Destaquem que l'adjectivació de les conductes com un sistema de retribució dels serveis dels farmacèutics «antiquat» i poc «racional» no fa del tot justícia a un sistema secular que en les societats rurals s'havia mostrat doblement funcional i viable, tant des de la perspectiva econòmica (per al farmacèutic) com des de la vessant social (per als clients). I potser per això la prohibició del Col·legi de Farmacèutics de Girona del 1919 no va ser immediatament seguida per a tots: el 1922, per exemple, alguns farmacèutics de Cassà de la Selva i Llagostera encara no les havien suprimides (Pla i Dalmau, 1959, p. 176). Amb tot, si la conjuntura precisa de la Primera Guerra Mundial va accelerar la fi de les conductes farmacèutiques, resulta evident que van ser l'expansió dels específics industrials (el 1936, el 65 % dels medicaments que es dispensaven a les farmàcies espanyoles rurals ja eren específics) i la reducció progressiva de les fórmules magistrals (que garantien un major marge de beneficis per al farmacèutic), les raons estructurals que n'expliquen la fi³¹. La flamant industrialització farmacèutica i el nou paradigma de l'específic industrial que se'n derivava van fer que els professionals de la farmàcia abandonessin, tard o d'hora, aquest sistema de retribució del treball. En definitiva, podríem dir que la indústria va ser per a les conductes farmacèutiques el que, unes dècades més endavant, a partir del 1943, va ser el «seguro obligatorio de enfermedad» o a partir del 1967, la «Ley de la Seguridad Social» per als metges: l'inici de la fi d'un sistema secular de retribució del treball sanitari en el món rural³². Amb tot, val la pena d'insistir que una recerca sistemàtica i comparada per al conjunt de Catalunya i Espanya sobre la fi del sistema de conductes farmacèutiques en el món rural ens il·luminaria molt sobre la complexitat del procés i les disparitats cronològiques en funció de les diverses circumstàncies locals i regionals. Existeixen, per exemple, alguns testimonis que ens indiquen la continuïtat del sistema en el camp segovià durant dos o tres dècades després de la Guerra Civil espanyola³³.

.....

³¹ Vegeu Rodríguez Nozal; González Bueno (2005, p. 54). La dada procedeix d'un article publicat sobre «La especialidad ante el actual conflicto profesional», a *La Voz de la Farmacia*, 76, Madrid, 1936.

³² Vegeu Comelles (2011, p. 227-237).

³³ Vegeu Demetrio Casado (2015, 2016). L'autor fa referència a les conductes farmacèutiques de la farmàcia del poble de San Pedro de Gaillos (Segovia). Agraïeix a Santos Casado de Otaola que m'hagi donat a conèixer aquests treballs.

Quadre 1
Origen geogràfic de la clientela aconduçada de la Farmàcia Alsius de Banyoles (1811-1893)

Població			
Borgonyà	9	Usall	1
Ermedàs (Cornellà del Terri)	2	Medinyà (veïnat de Fornet)	1
Ollers	5	Vilafreser	1
Olives	1	Pujals dels Pagesos	1
Santa Llogaia del Terri	11	Miànigues	1
Cornellà del Terri	25	Figueroles (Fontcoberta)	4
Hostal de Mata	4	Foncoberta	2
Ravós del Terri	5	Esponellà	1
Banyoles	4	Riudellots de la Creu	1
Sant Mer	1	Pujals dels Pagesos	2
Sords	10	Canet d'Adri	2
Camós	11	Vilamarí	1
Sant Vicenç de Camós	2	Pujals dels Cavallers	1
Corts	14	Sense especificar	21
Pont-xetmar	5		
Palol de Revardit	1		
Total poblacions			30

Font: Elaboració pròpia a partir del llibre de conductes de 1855 de la Farmàcia Alsius de Banyoles

Quadre 2
Composició social de la clientela aconduçada de la Farmàcia Alsius de Banyoles (1811-1893)

Ofici	Núm.	% del total dels 57 casos especificats
Sector agrícola		
Pagès	4	7,01
Pagès propietari	2	3,50
Propietari	1	1,75
Pagès negociant	1	1,75
Masover	28	49,12
Terrassà	2	3,50
Menestral	1	1,75
Total	39	68,42
Sector industrial i artesanal		
Paperer	2	3,50
Moliner	1	1,75
Blanquer	1	1,75

Ofici	Núm.	% del total dels 57 casos especificats
Rajoler	1	1,75
Teixidor	1	1,75
Fuster	3	5,26
Paleta	1	1,75
Ferrer	1	1,75
Total	11	19,29
Sector serveis		
Negociant	3	5,26
Músic	2	3,50
Mestre d'escola	1	1,75
Hostaler	1	1,75
Total	7	12,28

Font: Elaboració pròpia a partir del llibre de conductes de 1855 de la Farmàcia Alsius de Banyoles

Quadre 3
Tipus de conductes de la Farmàcia Alsius de Banyoles (1811-1893)

Tipologia	Núm.	% dels 140 casos	Tipologia	Núm.	% dels 140 casos
En espècie			En metàl·lic		
Quartans o mesurons de blat	109	77,85	Rals o pessetes	22	15,71
Mallals d'oli	8	5,71	Total	22	15,71
Raimes de paper	1	0,71			
Total	118	84,27	Total: 140		

Font: Elaboració pròpia a partir del llibre de conductes de 1855 de la Farmàcia Alsius de Banyoles

Quadre 4
Relació de masovers aconductats de la Farmàcia Alsius (1811-1893)

Masover	Mas	Localitat	Període conducta
Josep Pagès	Llobet o Sala	Ollers	1832-1865
Miquel i Narcís Bosch		Corts	1834-1889
Miquel Quintana		Ravós del Terri	1840-1883
Pere Vila	Paradossa	Corts	1846-1883
Narciso Ros	Serra	Corts	1852-1883
Josep Casademont	Geli	Santa Llogaia del Terri	1854-1883
Ramon Farrés	Mariscot	Santa Maria de Camós	1851-1883
Jaume Sole	Campolier	Miànigues	1855-1858
Domingo Coll	Illa	Santa Llogaia del Terri	1862-1887
Bartomeu Oliveras	Vila	Banyoles	1864-
Pere Soler/Pere Costa	Mas Planells		1864-1879
Silvestre Badosa	Juanich	Santa Maria de Camós	1864-1883
Jaume Guilana	Hostal de Mata		1866-1883
Joan Coma	Planells	Figueroles (Fontcoberta)	1866-1867
Antoni Vila	Doctor Badia		1869-1883
Joan Tubert	Soler	Ollers	1870-1883
Magdalena Batlle i Narcís Salvatella	Pujol	Fontcoberta	1872-1882
Josep Besalú	Seuuet	Camós	1874-1879
Narcís Vinyolas	Prat	Fontcoberta	1878-1887
Francisco Dorca	Ermenegildo	Corts	1878-1885
Juan Palomeras	Geli	Santa Llogaia del Terri	1879-1884
Josep Vilar	Roura	Santa Llogaia del Terri	1881-1882
Pau Badosa	Soler	Ollers	1883-1891
Feliu Comas	Rajoleria Mariscot	Camós	1885-
Pedro Bosch	Bassols	Serinyà	1886-
Esteve Martí	Andreu	Corts	1887-1888
Bonaventura Duranas		Canet d'Adri	1888

Font: Elaboració pròpia a partir del llibre de conductes de 1855 de la Farmàcia Alsius de Banyoles

Document

Relació de blat recullit en pago de las conduptas y alguns deutes en lo any 1863

«Lo blat recullit en est any fou en la quantitat de 27 cuarteras, 3 quartans y 4 mesurons, de la cual 1 cuartera y 2 quartans foren en pago de deute y lo restant de conduptas, recullit per Pere Oriol de Puig Saltor a que se paga una peseta per quartera per lo treball de colectar-lo. Bañolas 15 de agost de 1863. Pere Alsius.

»En lo exercici de esta any econòmic a contar des 1 de agost de 1862 a 31 de juliol de 1863, hem ingressat, ja en espècies, ja en metàlich, per valor de 113 lliures y 12 rals.

»Se han despatxat 480 receptes que a preu de botiga valdrian 60 lliuras 9 sous. Diferència a favor, 53 lliures, 3 rals.

Nº aconductats, 81

Nº que gastaren medicinas, 60

Nº dels que no en necessitaren, 21

»Els que han gastat un valor de més de 100 rals, 3; de més de 50 rals, 3; de més de 20 rals, 10.

»El promedi de lo gastat en est any per un de ells és de 14 rals y el promedi de lo que han pagat, 28 rals.»

Font: AFAL

BIBLIOGRAFIA

- ALSIUS I MALAGELADA, Pere (1987a). «Pere Alsius, l'home». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsius i Torrent*, p. 9-16.
- (1987b). «Pere Alsius, farmacèutic». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsius i Torrent*, p. 17-22.
- ARCARAZO GARCÍA, LUIS A. (2010). *La asistencia sanitaria pública en el Aragón rural entre 1673-1750: las conducciones sanitarias de Barbastro*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico (CSIC).
- BALLESTER, ROSA; LÓPEZ TERRADA, María Luz; MARTÍNEZ, Àlvar (2002). «La realidad de la práctica médica: el pluralismo asistencial en la monarquía hispánica (s. XVI-XVIII). Introducción». *Dynamis*, núm. 22, p. 21-28.
- BANTI, Alberto M. (1994). «Burguesies de les "professions" a l'Europa del segle XIX». *Recerques*, núm. 28, p. 23-43.
- BAÑOS, Josep E.; FERNÁNDEZ, Sílvia; BOSCH, Fèlix (2007). «El nacimiento de la industria farmacéutica en Cataluña (I): el marco histórico de su aparición». *Anales de Medicina*, vol. 90, núm. 2.
- BOSCH, Mònica (2010). «Movilidad y herencia dels masovers catalanes. La família Culubret, siglos XVII-XIX». *Historia Agraria*, núm. 52, p. 45-74.
- CAMARASA, Josep M. (2011). «Botigues i rebotigues d'apotecaris». A: *Medicina i farmàcia. Barcelona 1700*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona: Institut de Cultura, p. 115-149.
- CAMPINS, Mònica; PFEIFFER, Ana (2011). «La importancia de las redes sociales en los orígenes de la industria farmacéutica argentina». *Revista de Historia Industrial*, núm. 47, p. 17-50.
- CAMPS SURROCA, M. (1988). «Evolució i anàlisi de les conductes mèdiques a Catalunya». *Gimbernat*, núm. 10, p. 73-93.
- CAMPS SURROCA, M.; CAMPS CLEMENTE, M. (1986). «Sanitarios y enfermos a través de sus contratas (comarcas leridana y oscense siglos XVII-XVIII)». *Revista Española de Medicina Legal*, núm. 48-49, p. 16-25.
- CASADO, Demetrio (2015). «Igualas sanitarias vecinales (I)». *Lazos: La Revista del Centro de Interpretación del Folklore y la Cultura Popular* [Ayuntamiento de San Pedro de Gaillos], núm. 49, p. 2-3.
- (2016). «Igualas sanitarias vecinales (II)». *Lazos: La Revista del Centro de Interpretación del Folklore y la Cultura Popular* [Ayuntamiento de San Pedro de Gaillos], núm. 50, p. 8-9.
- CASANOVAS, Antònia (2002). *Breu història de la ceràmica catalana*. Barcelona: Els Llibres de la Frontera.
- CASAS, Jaume; MARÍN, M. Isabel; SORNÍ, Xavier (2007). *Farmàcies històriques de Catalunya*. Barcelona: Angle Editorial.
- CASASSAS, Lluís (1978). *Fires i mercats a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- CHIARLONE, Quintín; MALLAINA, Carlos (1865). *Historia de la Farmacia*. Madrid: Imprenta de José M. Ducazcal.
- CLOSAS, Ramon (2008). «La nissaga d'apotecaris Forés-Carulla de l'Espluga de Francolí a través dels seus llibres de comptes». *Revista de la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia*, núm. 9, p. 11-24.
- (2009a). «Les conductes de l'apotecari Ramon Forès i Monfar a través del seu llibre de cobrança (1754-1774)». *Revista de la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia*, núm. 10.

— (2009b). «L'activitat de candeler de cera de l'apotecari de l'Espluga de Francolí Francesc Forès (1729-1742): el seu entorn simbòlic, productiu i comercial». *Revista de la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia*, núm. 12, p. 13-24.

— (2010). «Les conductes d'apotecari. L'extinció d'un model de comerç i professió». *Plecs d'Història Local*, núm. 137, p. 5-7.

COMELLES, Josep M. (ed); ALEMANY, Sílvia (coord.); FRANCÉS, Laura (coord.) (2013). *De les iguals a la cartilla: El regiment de la cosa pública, la medicalització i el pluralisme assistencial a la Vall d'Aro*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.

FERNÁNDEZ DOCTOR, A; ARCARAZO GARCÍA, L. A. (2002). «Asistencia rural en los siglos XVIII y XVIII: los tipos de "conducción" de los profesionales sanitarios en Aragón». *Dynamis*, núm. 22, p. 189-208.

FERNÁNDEZ POYATOS, M. Dolores (2011). «La publicidad de salud en la prensa ilustrada de finales del siglo XIX». *Questiones publicitarias*, vol. I, núm. 16, p. 108-124.

FIGUERAS, Narcís (2010). «Sobre els estudis locals a Catalunya la primera meitat del segle XIX, a partir d'una aproximació bibliogràfica». A: N. FIGUERAS, M. C. JIMÉNEZ; J. SANTESMASES (ed.). *Cultura i recerca local al segle XX. Dels erudits locals als centres d'estudi*. Móra la Nova: Institut Ramon Muntaner; Calonge: Ateneu Popular de Calonge, p. 13-45.

FIGUERAS, Narcís; PUIGVERT, Joaquim M. (1998). *Tribulacions d'un masover fadrister: Narcís Ciurana, de Maçanet de La Selva, i el seu llibre de comptes i memòries, 1886-1912*. Maçanet de la Selva: Taller d'Història de Maçanet de la Selva; Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans.

FLECHA, Consuelo (1996). *Las primeras universitarias en España, 1872-1910*. Madrid: Nerea.

GARCÍA BALLESTER, Luis (2011). *La búsqueda de la salud: Sanadores y enfermos en la España medieval*. Barcelona: Ediciones Península.

GARCÍA ESPUCHE, Albert (2011). «Metges, cirurgians i apotecaris». A: *Medicina i farmàcia. Barcelona 1700*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona: Institut de Cultura, p. 19-55.

GRAU, Josep M. T.; PUIG, Roser (1992). «Vidriers a la comarca de la Selva (ss. XVI-XIX)». *Quaderns de la Selva*, núm. 5, p. 55-69.

GUTIÉRREZ POCH, Miquel (2008). «Redes en la génesis y desarrollo de un distrito papeler catalán: el caso de Capellades (s. XIX)». *Investigaciones de Historia Económica*, núm. 10, p. 69-96.

HERNÁNDEZ, Antoni (1981). «Les conductes d'un metge de la Vall de Boí al segle XVIII». A: *Actes del III Congrés d'Història de la Medicina Catalana*. Vol. II. Barcelona: Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya, p. 121-130.

JORDI I GONZÁLEZ, Ramon (1977). *Propaganda y medicamentos: antecedentes históricos de un fraude a la sociedad*. Barcelona: Base.

— (1979). «Contribución al estudio económico de viejas boticas catalanas: Notas sobre iguales». *Butlletí Informatiu de Circular Farmacèutica*, vol. XI, núm. 116, p. 39-48.

— (1982). *Cien años de vida farmacéutica barcelonesa (1830-1939)*. Barcelona: Ramon Jordi.

— (2003). *Colecció de «speciers», mancebos boticarios, farmacéuticos practicantes de farmacia y farmacéuticos en Cataluña (1207-1997)*. Barcelona: Fundació Uriach, 1838.

MARTÍNEZ QUINTANILLA, Pedro (1865). *La provincia de Gerona. Datos estadísticos*. Gerona: Imprenta de F. Dorca.

MONTESINOS, Fernando (2011). *Practicantes, matronas y cirujanos dentistas en la España contemporánea (1855-1932)*. [Tesi doctoral presentada a la Universitat de Girona] Disponible en línia a: <<http://www.tdx.cat/handle/10803/31835>>

PERDIGUERO, Enric (2004). «El pluralisme mèdic: una clau interpretativa per a una història integral de la medicina». *Gimbernat*, vol. II, núm. 42, p. 55-61.

PERDIGUERO, E.; COMELLES, J.M.; ERKOREKA, A. (2000). «Cuarenta años de antropología de la medicina en España (1960-2000)». A: E. PERDIGUERO; J. M. COMELLES (ed.). *Medicina y cultura. Estudios entre la antropología y la medicina*. Barcelona: Bellaterra, p. 353-446.

PLA I DALMAU, José M. (1959). *Pequeña historia del Colegio Oficial de Farmacéuticos de la Provincia de Gerona en su primera etapa*. Gerona: COFG.

PONS, Anacleto; SERNA, Justo (2000). *Cómo se escribe la microhistoria*. Madrid: Cátedra; València: PUV.

PUERTO SARMIENTO, Francisco J. (1997). *El mito de Panacea: Compendio de Historia de la Terapéutica y de la Farmacia*. Madrid: Doce Calles.

— (2004). *El medicamento en el escaparate: la publicidad farmacéutica en España, una aproximación histórico-literaria*. Barcelona: Fundación Uriach.

PUIGVERT I SOLÀ, Joaquim M. (2001). *Església, territori i sociabilitat (s. XVII-XIX)*. Vic: Eumo Editorial.

— (2002). «Els professionals de la sanitat a la Catalunya de mitjan segle XIX». *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 6, p. 173-188.

— (2004). «El paper de la història local, de la Renaixença a la Guerra Civil». A: *Actes del VII Congrés d'Història Local de Catalunya*. Barcelona: L'Avenç, p. 41-60.

— (2011). «Cent anys de farmàcia Puigvert a Vilobí d'Onyar (1911-2011)». A: *Llibre de la Festa Major 2011*. Vilobí d'Onyar: Ajuntament, p. 8-21.

— (2014). «La cultura científica, tècnica i professional a la Catalunya setcentista. Una mirada des de la història social». A: Narcís FIGUERAS; Josep SANTESMASES (ed.). *Després de les Noves Plantes: canvis i continuïtats a les terres de parla catalana*. Valls: Cossetània Edicions, p. 485-508.

RONQUILLO, J.O. (1867). *Apuntes sobre el ejercicio de la farmacia (causas de su decadencia, medios para precaver su ruina)*. Barcelona.

RODRÍGUEZ NOZAL, Raúl; GONZÁLEZ BUENO, Antonio (2005). *Entre el arte y la técnica. Los orígenes de la fabricación industrial del medicamento*. Madrid: CSIC.

SAGUER, Enric (ed.) (2011). *Forçats a foc i llum; una història oral dels últims masovers de la regió de Girona, 1930-2000*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.

SORNÍ I ESTEVA, Xavier (1992). «Notes sobre conductes mèdiques catalanes pels volts del 1750». *Gimbernat*, núm. XVIII, p. 157-167.

VELA I AULESA, Carles (2003). *L'obrador d'un apotecari medieval, segons el llibre de comptes de Francesc ses Canes (Barcelona, 1378-1381)*. Barcelona: CSIC.

— (2007). *Especiers i candelers a Barcelona a la Baixa Edat Mitjana. Testaments, família i sociabilitat*. Vol. 1. Barcelona: Fundació Noguera.

VILA, Pep (2012). «Aforística Mèdica. Aforismes de la Vall d'Hostoles i de Tossa de Mar (1900)». *Revista de Girona*, núm. 272, p. 54-56.

VILLACORTA, Francisco (1989). *Profesionales y burócratas: estado y poder corporativo en la España del siglo XX, 1890-1923*. Madrid: Siglo Veintiuno.

ZARZOSO, Alfons (2001). «El pluralismo médico a través de la correspondencia privada en la Cataluña del siglo XVIII». *Dynamis: Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam*, núm. 21, p. 409-434.

— (2003). *La pràctica mèdica a la Catalunya del segle XVIII*. [Tesi doctoral presentada a la Universitat Pompeu Fabra] Disponible en línia a: <<http://www.tdx.cat/handle/10803/7460>>

SIGLES DELS ARXIU

AFAL Arxiu de la Família Alsius

AHG Arxiu Històric de Girona

Pere Alsius i Torrent (1839-1915): Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica

PUIGVERT, J.M.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2016. (Quaderns; 36), p. 63-79

Pere Alsius en el context social i polític de la vila de Banyoles en el pas del segle XIX al XX

Josep GRABULEDA I SITJÀ

Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany, pl. del Monestir, 30, 17820 Banyoles

La seva vida associativa

Pere Alsius i Torrent (Banyoles, 1839-1915) va tenir una intensa vida associativa a Banyoles. Malauradament, no disposem de dades de la seva activitat de jove i només n'hem trobades de després de complir la quarantena. Abans, probablement, es va dedicar fonamentalment a estudiar, investigar i escriure alguns llibres i articles (té obres, inèdites o publicades, anteriors als anys vuitanta del segle dinovè). A més a més, s'ha de tenir en compte que es va casar el 1868 i els seus fills van néixer als anys setanta del segle XIX. Tot ens porta a pensar, doncs, que de jove no es va implicar gaire en associacions banyolines. A part, tampoc no hi ha gaire documentació de les entitats existents abans dels anys vuitanta (fig.1).

Tanmateix, a partir dels quaranta anys, va tenir molta presència en associacions culturals i religioses. Era una persona d'inquietuds culturals i, alhora, profundament religiosa. Per això va participar en entitats que conjuminaven aquestes dues facetes del personatge.

Figura 1

Pere Alsius i Torrent (a la dreta de la imatge, ja gran i amb gorra) en una festa al bosc de Can Puig. (Autor desconegut. ACPE. Fons del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles)

Societat de Foment

La Societat de Foment, també anomenada El Foment de Banyoles o Sociedad de Fomento de Bañolas, va funcionar de 1882 a 1901. Era catalanista i interclassista, amb gent d'adscripció ideològica diversa, però, a partir de 1889, s'hi va fer notar una forta influència republicana (Galofré; Grabuleda, 2015). Volia fomentar el progrés cultural, agrícola, comercial i industrial. Alsius aviat en va esdevenir vicepresident; ho va ser durant la presidència del farmacèutic Joaquim Morelló i Nart (1859-1926). Joaquim Morelló era fill d'Esterri d'Àneu i va exercir de farmacèutic a Banyoles des de l'any 1880 fins al 1894. S'escribia amb mossèn Jacint Verdaguer i va publicar a la premsa banyolina, com *El Bañolense* i el *Calendari-Guia de Banyolas y sa comarca per l'any del senyor 1891* (estampa La Renaixensa, Barcelona, 1890). Alguna vegada va haver de substituir el president a l'hora de parlar dels actes de l'entitat: sobre la fil·loxera (el 1884 se'n va organitzar una conferència), l'establiment d'una caixa d'estalvis, l'auxili als veïns de la plaça de les Rodes a causa d'una epidèmia de verola, la creació d'una escola de dibuix, el balanç econòmic o l'ampliació de la biblioteca. L'associació, el novembre de 1882, va inaugurar una biblioteca, el bibliotecari de la qual, el 1883, va ser Alsius.

L'associació organitzava vetllades literàries i musicals, algunes de les quals es van dedicar a l'escriptora Dolors Monserdà de Macià (nomenada sòcia d'honor), al compositor i organista

Càndid Candi i Casanovas i als poetes Artur Gallart i Bastús i Sebastià Trullol i Plana. En la del 3 d'agost de 1883 hi va fer un discurs Alsius en qualitat de vicepresident (Morelló, 1883). I en una altra, el 25 d'agost de 1883, va defensar el catalanisme («l'honrós dictat de Catalanisme»). Segons la seva opinió, es tractava de «rendir un testimoni d'afecte y un cincer homenatge à preclars ingenis de nostra estimada Catalunya» (AFAL, Catàleg de documents, caixa 5, doc. 95). Va parlar de «la virilitat de nostra epoca de Catalanisme» i dels «atletas del catalanisme» per referir-se, entre d'altres, a Càndid Candi, Sebastià Trulloll i Artur Gallart, presents a l'acte. I va acabar explicant com entenia aquest catalanisme: «Si com avuy podem unir ab estret llas la patriòtica causa del catalanisme ab la molta santa y humanitaria de la caritat cristiana». Per a ell, doncs, catalanisme i cristianisme (catolicisme) estaven entrelligats i no es podia entendre una cosa sense l'altra.

En una altra ocasió, el 18 de gener de 1885, es va dedicar una sessió a reunir donatius per a les províncies de Màlaga i Granada, que havien patit uns terribles terratrèmols la nit de Nadal de 1884 («Noticias», *Revista de Gerona*, t. 9, 1885, p. 32). En aquesta vetllada van participar Alsius (amb un discurs en castellà), els gironins Cayo Cardellach i Anfruns (notari i lletraferit) i l'impressor i poeta Josep Franquet i Serra, i el poeta malgratenc Esteve Forest i Sicart.

En aquestes vetllades, Alsius hi solia intervenir com a conferenciant i les seves xerrades versaven sobre història o aspectes científics. N'hem pogut documentar unes quantes. En concret, va fer dues xerrades el 1882 (el 12 de novembre, en la inauguració de la biblioteca i on va elogiar la literatura que aporta coneixement i apropa el lector a la veritat, i el 10 de desembre, amb la «Reseña sobre el santuario de Nuestra Señora del Mont»), set el 1883 (el 7 de gener, amb «Tradiciones de Bañolas»; l'11 de febrer, amb «De Serinyá a Caldes: datos sobre estas estaciones prehistóricas»; el 15 d'abril i 29 de juny, amb «Reseña bibliófila»; el 3 i el 25 d'agost, a favor de l'Hospital; i el 2 de desembre, amb «De Banyolas á Esponella», on lloa l'esperit català fruit de la Renaixença), vuit el 1884 (el 6 i el 15 de gener; el 23 de març, amb «Criterio sobre la buena elección de libros»; el 22 de maig, amb «Organización municipal de Bañolas durante la edad media»; el 26 de juliol, amb «La palmera de Junqueras» i «Las alojas»; el 27 d'agost, amb «Reseña administrativa del Sto. Hospital de esta Villa»; i el 14 de desembre, en la qual descriu una agricultura i indústria comarcals endarrerides, que no aconsegueixen modernitzar-se), dues el 1885 (el 18 de gener i el 4 de juny) i una el 1886 (a la vetllada de Reis i inauguració de la «Exposición de labores», el 5 de gener).

Una altra de les activitats de la Societat de Foment va ser una exposició, de la qual l'any següent es va editar un *Catálogo de los objetos presentados en la exposición celebrada en 1884* (1885). Alsius va tenir un paper important en l'organització. Es tractava de popularitzar el coneixement. Els objectes i quadres exposats els van portar uns quants socis. A la secció literària es van poder veure diferents obres. D'aquestes, vint-i-tres eren d'autors banyolins (fra Miquel Agustí, Josep Ullastre, Joaquim Hysern, Josep Toribi de Ameller o Francesc X. Butinyà). A la de Belles Arts, entre d'altres, es van mostrar quaranta obres de diferents autors de pintura a l'oli i dos treballs de dues banyolines, deu quadres de la banyolina Carme Riera, tres quadres de Josep

Berga i Boix, i dos del banyolí Manuel Pigem i Ras. També s'hi van exhibir oleografies, gravats, litografies, cromos i una col·lecció de fotografies de Pau Adouard. A la secció numismàtica, com a mínim, hi havia quaranta-cinc monedes espanyoles, quaranta-sis de catalanes, trenta d'estrangeres i nou de commemoratives. I a la de prehistòria es van presentar uns quants objectes aportats per Alsius i trobats a la Bora Gran d'en Carreres (Serinyà) o en altres llocs.

Juventud Católica

També va tenir una relació intensa amb la Juventud Católica (fig. 2), que volia reunir tots els catòlics i cercava incidir socialment i propagar una cultura vinculada al catolicisme. Alsius, abans de la formació de la Juventud Católica, ja estava probablement implicat en l'intent de constitució d'una entitat catòlica, que no va reeixir. Segons l'historiador banyolí Pere Bosch (Bosch; Grabuleda, 2011, p. 25), abans, el 1881, hi va haver la voluntat de fundar-ne una anomenada Círculo Católico de Bañolas.

Figura 2

Segell de la Juventud Católica de Bañolas

La inauguració de la Juventud Católica es va celebrar el 8 de juliol de 1883. Aquest dia, el jove president, Martirià Butinyà i Oller, va llegir un discurs redactat pel seu oncle (i bon amic d'Alsius), el jesuïta Francesc X. Butinyà. Va explicar els motius de fundar-la: «En las más pequeñas aldeas, lo mismo que en las más crecidas poblaciones, encontraréis centros, casinos i otros lugares de reunión, donde con el falso brillo de la civilización moderna o bajo el pretexto del honesto solaz, si no se difunden la impiedad y el descreimiento, se fomentan por lo menos ideas que no son hijas del catolicismo o estan reñidas con sus dulces y purísimas enseñanzas» (Bosch; Grabuleda, 2011, p. 34). Tenia l'objectiu d'agrupar famílies i joves a fi de preservar i fomentar un ambient de formació i lleure catòlic davant les alternatives que oferien les associacions laiques. En aquests primers anys, fins al 1888, s'hi va deixar sentir la influència dels sacerdots jesuïtes i dels integristes de Casa Missió de Banyoles. Va existir fins al 1899, quan va aparèixer el Cercle de Catòlics.

No sabem si Alsius va estar entre el nucli fundador de la Juventut Católica. De totes maneres, tot i que participava en les vetllades literàries i era amic i compartia moltes idees amb els seus dirigents, segurament l'ideari carlí inicial de l'associació el devia mantenir una mica apartat (i la seva implicació personal no hauria estat tan gran com a la Societat de Foment).

Es fa difícil determinar si el seu allunyament del carlisme (no hi va manifestar clares simpaties, però tampoc molta animadversió) va ser arran d'un incident el dia després del seu bateig. L'endemà de batejar-lo, el dia 17 d'agost de 1839, el seu padrí va voler festejar-ho amb un grup d'amics i els va convidar a la font Pudosa. Era a les acaballes de la Primera Guerra Carlina (1833-1839)

i, d'acord amb el relat d'Alsius, «mentre estaven a la font "pudosa" els joves companys de mon padrí [...] encertà passar per allí un escamot de carlins, qui al reconèixer a la jovenalla de Banyoles [...] tiraren una descarga que ocasioná sis o vuit morts» (Rigau, 2001a, p. 181). En aquella diada van ésser afusellades pels carlins set persones, totes liberals i del cercle d'amistats de la família Alsius. Durant anys, la família va celebrar una missa aquell dia per als difunts. Segons Alsius, «en sufragi dels difunts d'aquest trist dia se celebrà en els sucesius anys una missa el dia de tal aniversari, fins que al anar-se extingint els testimonis presencials de tan luctuosa diada, jo'm vaig encarregar voluntariament de fer celebrar la missa de cap d'any que desitjo perpetuin mos successors» (Rigau, 2001a, p. 184).

Tot i així, sí que va ser durant molt de temps (des de la seva formació el 1887 i encara el 1901) president del Montepío de Bomberos de Bañolas, fundat per aquesta associació. En una llibreta conservada a l'arxiu familiar va anotar algunes intervencions dels bombers a l'hora d'apagar focs, i les despeses (de refrigeris servits als seus membres després d'apagar un incendi o d'altres) (AFAL, Catàleg de documents, capsa taronja, doc. 678).

Entre les seves participacions a les vetllades literàries a la Juventud Católica, n'hem pogudes documentar algunes (poques): tres el 1894 (el gener, per la «inauguración de un órgano en Bañolas» per a l'església de Sant Esteve, el dia de Corpus i per a la peregrinació a Roma) i d'altres durant la Festa Major de Sant Martíà (com la de 1898). Ell solia llegir-hi alguns dels seus treballs inèdits, com en la del gener de 1894, quan, en català, va fer un repàs històric a l'art i a la música: «Fué un paralelo entre los antiguos Benedictinos y los modernos sacerdotes de la Casa Misión, probando como ambas Comunidades habian fomentado el progreso moral, material y artístico de nuestra Villa. Señaló la protección particular que se dió á la Música, citando á algunos de los hijos de la población que se distinguieron en el divino arte, figurando como organistas en las principales catedrales de nuestro principado» (*Semanario de Banyoles*, 11 febrer 1894, p. 3).

Círculo de Católicos

En canvi, de l'entitat hereva de la Juventud Católica, el Cercle de Catòlics, en va ser vicepresident segon de 1903 a 1906.

El Círculo de Católicos de Bañolas y su Comarca es va fundar el 17 d'octubre del 1899 (fig. 3). Era una entitat confessional (sota l'advocació de la Sagrada Família). El president era el bisbe de Girona i la figura del reverend consiliari (conseller ideològic i espiritual, amb càrrec inamovible i irrevocable) hi tenia molt de pes. De socis honoraris hi havia el rector, el president de la Casa Missió i el consiliari. Entre els socis fundadors trobem el fill d'Alsius, Josep Alsius i Ricard.

Figura 3

Segell del Círculo de Católicos de Bañolas y su Comarca

En els primers anys de l'entitat foren evidents dues influències: el carlisme i l'integrisme, que defensava un intervencionisme elevat de l'Església en la vida civil. El desig de propagar els ideals i les concepcions morals i socials catòlics foren presents en totes les seves activitats. Volia incidir (com així va fer) en la vida política local. Com les altres entitats de caràcter general, oferia serveis diversos als associats: biblioteca, cafè, teatre, cor, pràctica d'esports, cinema, una caixa (la Caixa d'Estalvis i Préstecs), un sindicat agrícola, una secció local de la Creu Roja o una mutualitat (la de Sant Josep) (Galofré; Grabuleda, 2000).

No tenim, però, constància que participés (potser a causa que els fundadors eren d'una altra generació posterior a la seva) en la Lliga de Defensa de l'Agricultura, Indústria i Comerç de Banyoles i Comarca. La Lliga es va fundar el 1906. Va ser el resultat alhora d'una expulsió (la del rector, l'alcalde, el jutge de pau i vuit associats més) i d'una escissió dels Catòlics (entre els quals hi havia Josep Alsius, que més endavant va ser president de l'associació). El sector escindit no veia amb bons ulls l'hegemonia política que els carlistes i integristes exercien en el Cercle de Catòlics. Va ser una alternativa conservadora i monàrquica a l'integrisme filocarlista dels Catòlics (Galofré; Grabuleda, 2001).

En altres vessants socials, Alsius també va estar vinculat al jurat (vicepresident) de les Regates a l'Estany durant la Festa Major de 1887.

Les altres entitats catòliques

La seva tasca en altres entitats catòliques (benèfiques o de propagació de la fe) també va ser intensa. Va estar en l'organització local de la Peregrinación Obrera Española a Roma l'any 1894 i va actuar de secretari de la junta local.

Tres anys abans, el 1891, fou president de la secció d'homes de les Conferències de Sant Vicenç de Paül. Aquest mateix any 1891 va tenir un paper destacat en la implantació del Asilo de Ancianos Desamparados. Llavors era alcalde de Banyoles, però sempre va mantenir una relació viva amb l'Asil. Va ser-ne vocal a la junta fundadora i, finalment, el 1895, va ser president de la junta protectora.

La participació en la premsa local

Així mateix, es va veure implicat en alguna publicació local. Va participar activament al *Semanario de Bañolas*, en el qual va començar a escriure el 1895 i en va ser redactor (el maig de 1896, sobretot en l'etapa de director del notari Antoni de Palau i de Huguet). A final de 1895, s'hi va començar a publicar, en fullet, el seu llibre *Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas* (Alsius, 1895).

El *Semanario de Bañolas. Defensor de los intereses religiosos, morales y materiales de la población y su comarca* era un periòdic d'orientació conservadora, catòlica i catalanista. Va ser fundat inicialment per mossèn Josep Simon i Jubany. El propietari era el dirigent carlí

Ramon Gusiñer i Heras. Els primers mesos va tenir un caràcter més literari i religiós, però aviat es va decantar per la defensa d'una política conservadora i tradicionalista. A final de 1895, el notari banyolí Antoni de Palau va assumir-ne la direcció i va començar una nova etapa, en la qual va agafar una orientació política conservadora, amb un pes cada cop més notable del catalanisme conservador, sense deixar mai, però, l'opció rigorosament catòlica. A partir del 7 de març de 1897 va passar a dir-se *El Semanario de Banyolas*. Finalment, des del 3 de juliol de 1898 va catalanitzar una part del títol i es va dir *El Setmanari de Banyolas*. El darrer número es va publicar el 28 d'agost de 1898 (Galofré, 2015) (fig. 4).

Posteriorment, va ser col·laborador del *Setmanari de Banyolas*. Era d'inspiració catòlica, tal com expressa el subtítol: *Periódich d'acció catòlica*. El primer número va aparèixer el 27 de març del 1910. L'últim exemplar publicat és del 30 de juny del 1912. Es presentava com a continuador del periòdic del mateix nom, que s'havia publicat abans. El seu director era mossèn Josep Simon i Jubany. En el *Setmanari de Banyolas*, Alsius hi va escriure, sobretot, articles costumistes, històrics, arqueològics i espeleològics.

La seva participació política

S'ha de destacar la seva presència entre els firmants del Missatge a la Reina Regent el 1888. Era un missatge fet pel catalanisme conservador, de la Lliga de Catalunya. S'hi reivindicava l'autonomia, l'oficialitat de la llengua catalana i l'ensenyament en català. Va ser lliurat a mans de la reina regent en la seva visita a l'Exposició Universal de Barcelona.

No hem trobat, però, que formés part de La Lliga Catalanista de Banyoles. Aquesta entitat es va formar el 1898. S'adcrivia al catalanisme conservador i se situava a l'òrbita de la Unió Catalanista. Hi van participar alguns dels seus amics propers i companys d'excursions, com el fabricant Esteve Boschmonar i Dalmau, el literat Joaquim Hostench i Torrent, mossèn Josep Simon i Jubany i el notari Antoni de Palau i de Huguet (fig. 5).

El 1898, Alsius aportava cinc pessetes en una subscripció nacional «para atender al fomento de la Marina y á los gastos generales de la guerra», de la Guerra de Cuba (*La Lucha*, 8 setembre 1898, p. 2). En aquesta subscripció hi havia elements carlins, liberals conservadors i republicans banyolins.

El juny de 1902 va signar un manifest (amb exalcaldes carlins, com Miquel Carrera i Roger, Joan Mascaró i Cos i Manuel Coromina i Faras) a favor de la gestió econòmica de les corporacions catòliques administratives, que els republicans, llavors en el govern municipal, qüestionaven. Alsius sempre s'havia englobat ideològicament en el grup municipal dels catòlics administratius (en aquest bloc hi havia carlins, monàrquics conservadors, catalanistes conservadors i catòlics).

El juliol de l'any 1910, juntament amb trenta-sis altres personalitats de Banyoles i comarca, tots d'ideologia catòlica (carlins i liberals conservadors), va signar el manifest «Als catòlics de Banyolas y Comarca» (*Setmanari de Banyolas*, 31 juliol 1910, p. 1), en contra de la política

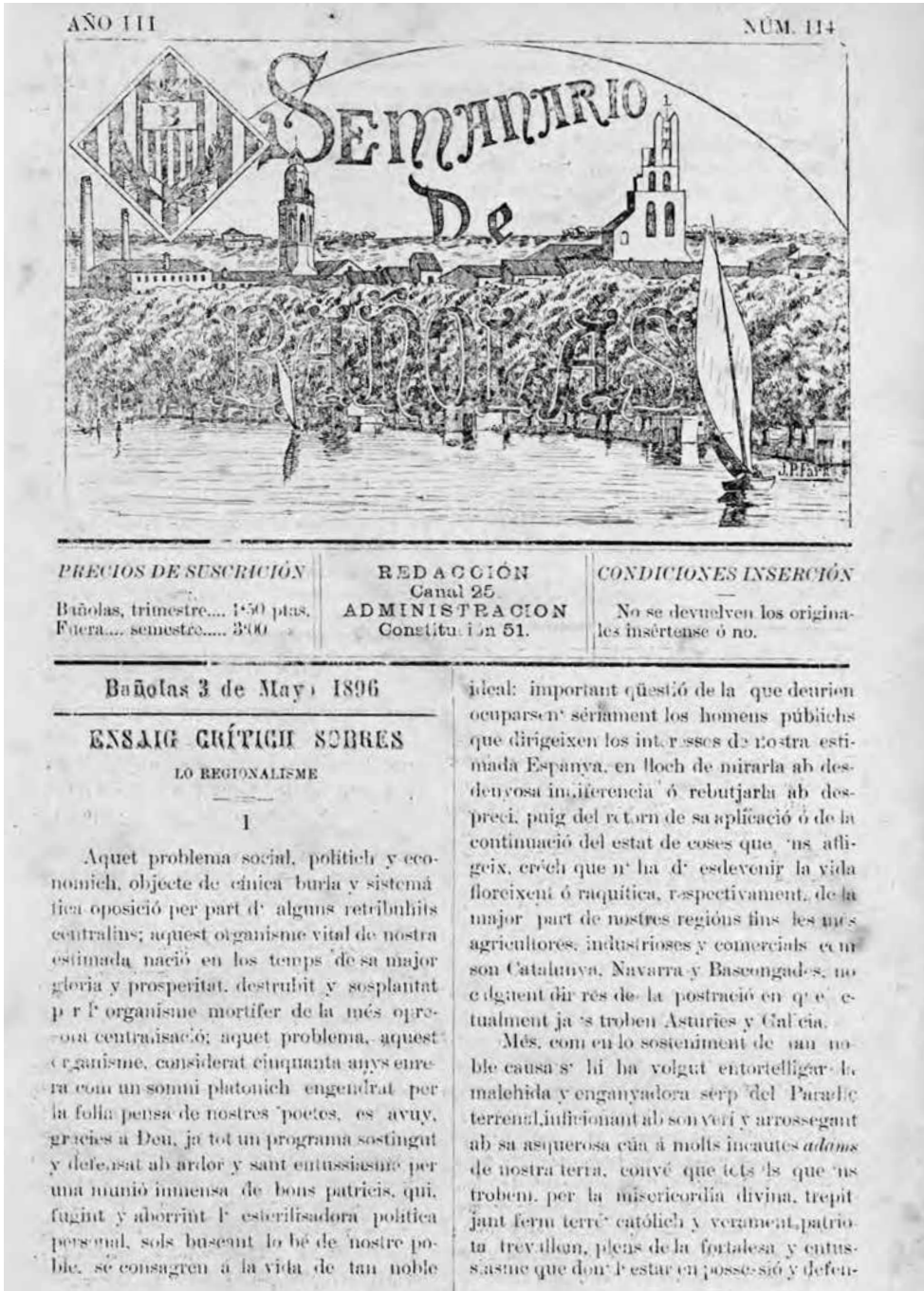

Figura 4
Portada del Semanario de Bañolas, del 3 de maig de 1896

antireligiosa del Govern de Madrid. El dia 31 de juliol, al matí, es va fer una comunió general i una missa, i a la tarda, un míting al Teatre Principal de Banyoles. En aquells moments, el govern liberal progressista de José Canalejas volia separar l'Església i l'Estat. Per enfortir la posició de l'Estat va proposar reduir el pes dels ordes religiosos, mitjançant una llei que els tractés com a associacions. La campanya catòlica es va iniciar el juny de 1910 amb motiu de l'aprovació pel Govern d'una norma que permetia a les confessions no catòliques exhibir algun signe extern en els seus temples que els reconegués com a tals. La confrontació entre el Govern i l'Església catòlica va ser tan intensa que Espanya va arribar a retirar el seu ambaixador davant la Santa Seu.

Un any més tard, el març de 1911, figurava entre els qui recolzaven, a les eleccions a diputats provincials pel partit judicial de Girona, la candidatura de Coalició Catòlica o de Dretes, que presentava els candidats Josep M. Vilahur i Casellas (tradicionalista), Agustí Riera i Pau (regionalista) i el banyolí Joaquim Coromina i Gispert-Saüch (monàrquic conservador). Aquests candidats, a Banyoles, també estaven impulsats per les entitats Cercle de Catòlics, Centre Catalanista, Lliga de Defensa de l'Agricultura, Indústria i Comerç de Banyoles i Comarca i el Patronato Obrero Tradicionalista (*La Defensa*, 5 març 1911, p.1).

Figura 5

Pere Alsius amb un grup d'amics al comunidor de Porqueres. Assegut sobre el pedrís, a l'esquerra, Joaquim Hostench. A peu dret, amb els braços creuats, Esteve Boschmonar. Assegut al llindar del comunidor, amb barret i mans unides, Pere Alsius. (1885-1886. Autor desconegut. ACPE. Fons Hostench)

Les seves activitats municipals

Va ocupar diferents càrrecs vinculats a l'organització municipal banyolina, fins a arribar-ne a ser alcalde.

Entre 1869-1870, als trenta anys i nomenat per un ajuntament amb alcalde republicà, va ser vocal de la Junta Local de Sanitat com a farmacèutic i va repetir el bienni 1883-1885. Del 1879 al 1880 va formar part de la Junta d'Instrucció Pública, que, entre d'altres tasques, examinava els alumnes. El 1895 va ser membre associat de la Junta Municipal, que elaborava els pressupostos municipals i aprovava el sistema impositiu, i ho va ser unes quantes vegades (1896-1897, 1901-1902 i 1906-1907).

El 1902 (en la sessió del dia 7 de febrer de la Junta Municipal) va discrepar de la proposta de pressupost municipal presentada per l'Ajuntament republicà, ja que «no creia humanitario el que se destinara el producto de la lámina de Propios para la construcción de un cementerio municipal cuyo producto ingresará en arcas municipales ya que tratándose de la muerte (...) puede considerarse la cosa como puramente espiritual siendo sensible que lo espiritual tenga que convertirse como fuente de ingresos para el Municipio sirviendo para cosas absolutamente materiales» (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, Acta de la Junta Municipal, 7 febrer 1902, 345). Els diners es volien destinar a la construcció d'un cementiri civil nou. Alsius es mostrava partidari que fos la parròquia qui el construís. Creia que era millor reduir el dèficit i buscar un altre finançament per al cementiri. Els sectors republicans i liberals volien bastir un nou cementiri, però que fos civil i municipal i no parroquial (com l'existent). Finalment, es va aprovar la proposta amb els vots favorables dels republicans i amb els contraris dels catòlics administratius (entre els quals, Alsius).

El 1904 va formar part, en qualitat de propietari de finques, de la Junta Pericial, que supervisava el repartiment de la contribució rústica.

La seva obra municipal

El consistori de 1883 a 1885

En la corporació constituïda l'1 de juliol de 1883 va ser nomenat regidor. El 1883 va ésser el més votat en la seva secció electoral, amb cinquanta-nou vots. A final del segle XIX, s'escollien la meitat dels regidors cada dos anys i hi havia tres seccions (i cada una havia d'escollir un nombre determinat de regidors). Sortien elegits els més votats de cada secció.

L'alcalde era el carlí Manuel Coromina i Faras i ho va ser fins al 1885. Manuel Coromina i Faras (Banyoles, 1839-1908) era hisendat i fabricant. Va ser diputat provincial per Girona (1871-1872) i Santa Coloma de Farners (1872) i diverses vegades regidor (1875, 1885-1887 i 1891-1895). Per edat, era de la generació d'Alsius. També era soci destacat d'algunes

entitats en les quals col·laborava Alsius (fig. 6). Alsius va ser nomenat interventor (regidor responsable dels comptes municipals) i va ser inclòs a les comissions de Beneficència, Enllumenat Públic i «Aguas, fuentes y cañerías y todo lo relativo a la Laguna».

El febrer de 1884 va presentar una proposta en nom de la Sociedad de Fomento perquè l'Ajuntament enviés al Govern civil l'adhesió a una proposta de l'Ajuntament de Sarrià, en la qual es demanava l'ampliació del pont sobre el riu Ter (el pont Major) i l'establiment d'una estació de ferrocarril a l'extrem del pont, destinada a viatgers i mercaderies que necessitaven el tren de Tarragona, Barcelona i França.

Figura 6

Fotografia de l'hisendat i industrial Manuel Coromina i Faras

El consistori de 1885 a 1887

En la següent corporació, formada l'1 de juliol de 1885, amb l'alcalde carlí Martirià Morgat i Coll, Alsius va ser escollit primer tinent d'alcalde. Martirià Morgat i Coll (Banyoles, 1834-1898) va ser un hisendat i fabricant. L'any 1870 va ser escollit regidor, però no va poder prendre

Figura 7

Martirià Morgat i Coll va ser fonamental a l'hora de formar-se el grup polític dels catòlics administratius.

posseïó del càrrec, ja que no va voler jurar la constitució vigent. Anys a venir va tornar a l'Ajuntament com a regidor (1875, 1881-1883 i 1887-1889) i alcalde (1879-1881 i 1885-1887). Va ser un home cabdal en la creació del partit o bloc catòlic administratiu (o administratiu catòlic), que aplegava carlins, liberals moderats i catòlics en general amb la intenció de controlar el poder municipal (fig. 7). Amb Alsius va col·laborar en algunes entitats. Alsius va formar part de les comissions d'Enllumenat Públic i Arbrat i Beneficència. El 1885 va tenir un paper destacat, com a primer tinent d'alcalde (i alcalde accidental), en el combat contra una epidèmia de còlera morbo, en ser nomenat membre de la comissió encarregada de combatre-la.

La primera mort de còlera morbo a Banyoles es va produir el 20 d'agost de 1885 (l'epidèmia es va considerar acabada el 6 de novembre). Llavors, l'alcalde li va delegar les competències, sobretot per «convocar y presidir la Junta de Sanidad, ejecutar sus acuerdos, presidir la de Auxilios y ordenar los pagos que esta acuerde» (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, Acta municipal, 20 agost 1885). Es va constituir una Junta de Auxilios per tal de recaptar i administrar els fons destinats a combatre-la. Es conserva, a l'arxiu familiar, un dietari de butxaca de totes les seves actuacions realitzades durant aquesta epidèmia i que ja va comentar el 1985 l'historiador banyolí Antoni M. Rigau i Rigau (Rigau, 2001b). Ell també administrava els serveis d'infermeres o monges de l'hospital en cas que alguna família els necessités. En les diferents reunions de la Junta de Sanitat, Alsius comentava les incidències: la mala rebuda que trobava la brigada de desinfecció, la decisió de mantenir obertes les escoles i la de prosseguir la fumigació dels carrers i cases infectades i els edificis immediats; també la d'encendre fogueres a les places i cruïlles i cremar branques seques, herbes aromàtiques i sofre en abundància, o la de prohibir amaran cànem.

A més d'aquesta delegació, Alsius també va ser alcalde accidental en altres ocasions: el 29 d'octubre de 1885, l'1 de juliol de 1886, el 8 de juliol de 1886 i el 15 de juliol de 1886.

En aquesta legislatura va proposar controlar l'edificació de pesqueres, va defensar que es vigilessin els terrenys de l'Estany de la zona de la barraca (l'actual camp de futbol Miquel Coromina i Morató) perquè hi havia aigües estancades i la prolongació de la mota de l'Estany.

Va ser regidor fins a l'1 de juliol de 1887. Després va estar uns tres anys sense tenir presència en el consistori.

El consistori de 1890 a 1891

En la corporació que va prendre possessió l'1 de gener de 1890, amb l'alcalde liberal Francesc d'Assís Dalmau i Vergés, va ser escollit segon tinent d'alcalde, càrrec que va ocupar fins a l'1 de juliol de 1891.

Francesc d'Assís Dalmau i Vergés (Banyoles, 1840-1899) va ser propietari, fabricant i doctor en ciències. Procedia d'una família de tarannà republicà. Va ser alcalde (1887-1891) i regidor (1891-1895). Va fundar el Colegio de San Luis de Gonzaga (1881) i va exercir-hi de director i professor. Va ser representant de la província de Girona a la Junta Regional de Cataluña para el Cuarto Congreso Científico Internacional de Católicos a celebrar a Friburg (Suïssa) el 1897. Va formar part, el 1894, de la Junta d'Obra Parroquial per anar a un congrés a Tarragona (al Quart Congrés Catòlic Nacional) i de la Junta Protectora de l'Asil (vicepresident) el 1895, i va ser obrer de la parròquia (1897). A vegades va acompanyar Alsius i la seva colla en alguna de les excursions arqueològiques a Camós. Era membre, com Alsius, de l'Asociación Literaria de Gerona. Malgrat tot, se'l considerava massa liberal (tot i formar part del bloc catòlic administratiu). Una de les topades més importants durant un dels seus mandats d'alcalde

va ser per qüestions religioses: el març de 1888, en un conflicte en un bateig a l'església de Santa Maria dels Turers, els carlins i alguns sectors catòlics el van acusar de no intervenir-hi contundentment (només s'havia amonestat el jove que havia provocat un incident i no se l'havia detingut com se suposava que hauria passat en un altre temps, amb un altre alcalde). També, l'agost de 1887, quan va aturar una baralla a la plaça Major en un dia de sardanes, l'acusaren d'actuar a favor dels liberals.

En aquesta legislatura, Alsius va ser adscrit a les comissions permanents de «Alumbrado y arbolado» i «Policia urbana, Policia rural y matadero». Va intervenir d'una manera destacada en una comissió que havia de formar un projecte de Ordenanzas municipales, en qüestions sobre la construcció de la nova escola municipal (inaugurada el 1890) i a l'hora de recomanar obres, com la construcció d'un nou escorxador o l'ampliació de la carretera de Bàscara (l'actual carrer de la Muralla) per convertir-la en una mena de ronda i fer possible el moviment fabril de la vila (s'hi passava camí de la fàbrica de ciment i de la tèxtil de J. Ribó i Cia). Es va enfrontar amb l'alcalde a l'hora de suggerir la substitució d'un impost extraordinari sobre canaleres, ja que es mostrava partidari, a canvi, de posar-ne un sobre els cafès, tavernes i fondes, «á fin de no hacer tributar mas de lo que ya tributa la propiedad» (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, Acta municipal, 24 abril 1890).

El 1890, quan es va obrir el carrer de Sant Roc, va proposar el nom «en conmemoración de la capilla que desde tiempo immemorial existia en el edificio» (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, Acta municipal, 12 juny 1890). Així mateix, va intervenir sobre decisions per explotar les aigües de la Puda o executar el Pla general de carreteres provincials (la Diputació havia suspès l'acord i una sentència havia revocat aquesta suspensió). Va proposar que es formés un reglament especial «para la policía de todas las acequias» i es netegés la pedra de l'Estany indicadora del nivell i se'n controlés el nivell per evitar inundacions. En un altre ordre de coses, va plantejar que es registressin els rentadors existents i que no es concedissin nous permisos.

Pere Alsius, alcalde: el consistori de 1891 a 1894

El dia 1 de juliol de 1891 va iniciar-se un altre període municipal i ell va ser escollit alcalde (va rebre set vots, davant dels quatre que va aconseguir Francesc d'Assís Dalmau i Vergés). Fou alcalde de Banyoles fins a l'1 de gener de 1894, quan va ser substituït pel carlí Joan Mascaró i Cos (fig. 8). D'aquesta manera acabaren els anys d'Alsius al consistori banyolí.

En el discurs de presa de possessió va deixar clar que no desitjava ésser alcalde, però ho agraià, i va reconèixer que amb els partidaris de Francesc d'Assís Dalmau hi havia petites diferències ideològiques, les quals es van mostrar

Figura 8

Retrat del metge Joan Mascaró i Cos

clarament entre els dos sectors dels catòlics administratius en les eleccions municipals del maig de 1897, quan es va presentar una candidatura catalanista que estava integrada, entre d'altres, per Francesc d'Assís Dalmau i Vergés.

Alsius considerava que era un orgull ser alcalde d'una «población como Bañolas, modelo y ejemplo en la provincia durante los últimos 15 ó 16 años [o sigui, des del començament de la restauració monàrquica], desde cuya fecha habia cesado el caciquismo, se habían hecho importantísimas mejoras, que se habían exigido algunos sacrificios á los contribuyentes y se habia discutido su oportunidad, en cambio no habían engendrado la menor duda sobre la integridad de los que las habían realizado en la administración de los fondos municipales, hallándose en la más completa regularidad su hacienda». Per a ell, l'època del caciquisme va ser quan en l'àmbit municipal van governar els republicans (per a qui sentia una gran animadversió) durant el Sexenni Democràtic (1868-1874).

A la corporació hi havia molts exalcaldes, tinents i regidors que potser ho farien millor que ell: «Á todos les pide su auxilio que bien lo merecedor haberse nombrado al mas indigno, espera que todos coadyuvarán á la buena administración y que reinará la misma armonía que hasta ahora» (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, Acta municipal, 1 juliol 1891).

En el seu mandat, les comissions permanents es van reduir a només tres: Governació (presidida per ell i que englobava Estadística, Eleccions, Lleves, Allotjaments, Policia de Seguretat, Beneficència i Sanitat, Presó, Cerimonial, Festes), Hisenda (Pressupostos i Impostos) i Foment (Obres, Aigües, Ensenyament, Policia Urbana i Rural —sempre que no afectessin la neteja i la seguretat de les persones, ja que depenien de Governació). També es va crear una comissió per a les aigües de l'Estany.

Va intentar reglamentar tot un seguit de coses (en molts de casos, però, no se'n va sortir), com l'ús de barques a l'Estany, per evitar la falta de perícia de les tripulacions o la manca de condicions de les embarcacions, fet que podia comportar «desgraciados incidentes»; o per les queixes de propietaris o pagesos de Porqueres perquè hi havia joves que llogaven barques i anaven a agafar fruites als seus camps. Com que va ser difícil elaborar-ne un reglament, es va decidir avisar els que llogaven les barques. També es va aprovar un Reglamento de los Serenos i, l'octubre de 1891, es van acordar unes disposicions supletòries al Reglament de l'escorxador (que, en l'article 14, disposava: «Queda prohibida toda discusion acalorada en el interior del establecimiento asi como proferir amenazas, blasfemias, insultos y toda clase de palabra mal sonante» (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, Acta municipal, 15 octubre 1891).

El 21 de gener de 1892 va proposar, i es va aprovar, reglamentar el servei de vigilància de l'Estany (Reglamento para la vigilancia del nivel de las aguas del Lago en previsión de un desborde) per controlar-ne l'estat i el nivell i per preveure'n un desbordament. També s'hi va afegir el nomenament d'un guarda rural per evitar delictes contra la propietat (18 d'agost de 1892). Com a alcalde, el 1892 va presidir, coincidint amb la Festa Major de Sant Martíria, la celebració del Cuarto Centenario del Descubrimiento de las Américas.

Algunes de les controvèrsies van girar entorn de la moral. D'aquesta manera, n'hi va haver una el juliol de 1891, quan es van produir queixes (de veïns, dones i sacerdots) contra l'aprovació que els carros de l'agència de transports de Girona a Olot es quedessin a la plaça dels Turers entre torn i torn, ja que els animals molestaven els veïns que passaven per la plaça, i sobretot «los carreteros escandalizan de continuo á los sacerdotes y mujeres que pasan dirigiéndoles expresiones soeces y blasfemias, convirtiendo uno de los sitios mas concurridos de la población en el mas peligroso para la seguridad y moralidad pública» (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, Acta municipal, 30 juliol 1891). I, és clar, l'acord es va revocar.

L'altra va passar el 1892, i encara durava el 1893, amb un enfrontament entre particulars i el rector pel canvi, durant dos anys, en el recorregut de dues processons (la de la Mare de Déu dels Dolors i la de Corpus). Al final, l'Ajuntament va recolzar els particulars i la tornada al recorregut tradicional, però es va deixar la resolució en mans del rector i el bisbe.

Un altre detall que demostra la seva visió del món municipal és quan, el 24 de setembre de 1891, va plegar el secretari de la corporació, Ramon Saldes i Unsé, per anar a fer-se càrrec de la secretaria de l'Ajuntament de Sant Martí de Provençals. Alsius va explicar que se l'havia escollit perquè llavors, el 1884, es buscava un «abogado que á la respetabilidad facultativa, uniese la mayor independencia política y sobre todo una moral sin tacha, bellas condiciones que se reconocieron en la persona de Don Ramon Saldes» (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, Acta municipal, 24 setembre 1891). Al final, però, el nou secretari elegit va ser el crespianenc Joan de Porcioles i Gispert (del sector catòlic administratiu), i no Ramon Ruyra i Alsina (exsecretari de Blanes i oncle de l'escriptor Joaquim Ruyra i Oms).

Cap al final del seu mandat, el 28 de setembre de 1893, es va acordar que l'estany banyolí era propietat comunal: «Visto el oficio del Gobierno civil, en el que se pide una declaración acerca la naturaleza jurídica de esta Laguna se acordó informar en el sentido de que dicha Laguna es de propiedad comunal y que el derecho de pesca en ella se regula por las disposiciones sobre aguas de dominio público» (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, Acta municipal, 28 setembre 1893).

Segurament, però, va ser l'1 de gener de 1894 quan Alsius mostrà netament la seva visió de l'Administració. En aquesta data s'escollí el nou alcalde, el carlí Joan Mascaró i Cos. Joan Mascaró i Cos (1840-1918) era metge. Va ser regidor el 1875 i el 1895-1897 i alcalde el 1868-1869, el 1875 i el 1894-1895. Va ser president de la Sociedad de Fomento (1882), membre destacat del Cercle de Catòlics i, com Alsius, de la gironina Sociedad Económica de Amigos del País. Va ser un dels fundadors de la Sociedad Española de Higiene, el 1882, i del Col·legi de Metges de Girona, el 1894.

En aquest moment, Alsius va fer el discurs de comiat. Ell considerava que en el nou Ajuntament «están dig(na)mente representadas todas las clases de la sociedad lo cual le recordaba los buenos tiempos de los Consellers y Jurats, cuya constitución eminentemente social era la

mejor garantía de la verdadera democracia y prenda segura de una recta administración» (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, Acta municipal, 1 gener 1894).

Els tractes amb els ciutadans havien d'ésser com els d'una família cristiana: «Recordava con gusto el carácter que había distinguido al Ayuntamiento que ha Presidido, carácter que no titubeaba en calificar de familiar, puesto siempre prescindiendo de todo espíritu de bandería, se habían resuelto todos los asuntos como en el seno de una familia cristiana, evitando rozaduras entre sus miembros con el espíritu de prudencia que sofoca toda disidencia en el momento mismo de iniciarse». O sigui, per a ell l'Ajuntament era una administració en la qual no hi havia lloc per als partits (o bàndols) ni per a la política, i en la qual les decisions havien de ser purament administratives, sense gaires puges dels impostos, sobretot els que gravaven la propietat. Tenia, doncs, una visió corporativista de l'Ajuntament.

El municipi el concebia com una gran família: «Influyendo de una manera muy notable este modo de ser del Ayuntamiento en la gran familia llamada Municipio ya que hace mas suave la sumisión de los administrados con respecto á sus superiores, vigoriza el principio de Autoridad, y asegura la conservación del orden». O sigui, era com una família cristiana, en la qual predominava el paternalisme, l'autoritat i l'ordre.

Finalment, la seva visió de l'acció política queda resumida en un paràgraf escrit per ell quan ja no era alcalde, en la reedició de 1895 de l'*Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas* (Alsius, 1895, p. 395): «Pera acabar ab los resabis que la revolució y estat de guerra había introduhit en la administració municipal, se nombraren per espay de una vintena de anys ajuntaments de carácter purament administratiu, á qual gestió económica's deuhén no pocas milloras realizadas ab sols los recursos que podían estalviarse del exercici del pressupost ordinari».

Bàsicament, Alsius era un home religiós (catòlic), catalanista i d'ideologia conservadora; o sigui, un catòlic a seques. Era un monàrquic liberal conservador, moderat i una persona d'ordre, distanciat, però, del carlisme. I, des d'aquestes concepcions, va intervenir en la vida política i social de la Banyoles de la seva època¹.

.....
¹ A més de les referències citades a tot l'article, s'han utilitzat les següents pel que fa a les xerrades d'Alsius a la Societat de Foment documentades: AFAL, Catàleg de documents, capsa 5, doc. 97, 99-105, 111-121, 123 i 126; carpeta vermella, doc. 287, 337-339, 342, 344 i 346.

BIBLIOGRAFIA

- ALSIUS I TORRENT, Pere (1895). *Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas*. Banyoles: Estampa de F. Mateu i Vilardell.
- BOSCH CUENCA, Pere; GRABULEDA SITJÀ, Josep (2011). *El Cercle de Catòlics de Banyoles i Comarca*. Banyoles: Cercle de Catòlics de Banyoles i Comarca.
- GALOFRÉ, Jordi (2015). *La premsa a Banyoles*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles: Diputació de Girona. (Quaderns de Banyoles; 17)
- GALOFRÉ, Jordi; GRABULEDA SITJÀ, Josep (2000). «Quatre entitats banyolines. Dels Catòlics a l'Ateneu, passant per la Lliga i l'Esport: Els Catòlics». *Revista de Banyoles*, núm. 813-814, p. 18-19.
- (2001). «Quatre entitats banyolines. Dels Catòlics a l'Ateneu, passant per la Lliga i l'Esport: La Lliga». *Revista de Banyoles*, núm. 815, p. 30-31.
- (2015). «El catalanisme polític: La Lliga Catalanista de Banyoles». *Revista de Banyoles*, núm. 980, p. 18-19.
- MORELLÓ, J. (1883). «Des de Banyoles (setembre de 1883)». *La Il·lustració Catalana*, tom IV, 15 octubre 1883, p. 307.
- RIGAU RIGAU, Antoni Maria (2001a). «El bateig de sang de Pere Alsius i Torrent (1839)». A: *El teixit de la memòria. Articles (1946-2000)*. Banyoles: Marquès Tallers Gràfics, p. 180-184.
- (2001b). «L'epidèmia del còlera morbo, l'any 1885». A: *El teixit de la memòria. Articles (1946-2000)*. Banyoles: Marquès Tallers Gràfics, p. 260-274.
- SOCIETAT DE FOMENT (1885). *Catálogo de los objetos presentados en la exposición celebrada en 1884*. Gerona: Imprenta y Encuadernación de Manuel Llach.

SIGLES DELS ARXIUS

ACPE: Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany

AFAL: Arxiu de la Família Alsius

Pere Alsius i Torrent (1839-1915): Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica

PUIGVERT, J.M.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2016. (Quaderns; 36), p. 81-104

Pere Alsius i la geologia de la comarca de Banyoles

Enric ARAGONÈS I VALLS

Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, c. del Carme, 47, 08001 Barcelona

Introducció

Els treballs geològics de Pere Alsius, més enllà dels aspectes ideològics que traspuen, han merescut escassa atenció als historiadors de la ciència. De fet, ja en l'època en què van ser publicats, entre 1871 i 1883, passaren ben discretament, quan no foren directament ignorats.

La primera edició del «Breu ensaig geològich de la conca de Banyolas» (Alsius, 1871-1872) no es va descobrir fins al 1976. Es va publicar en català en una revista literària i en un moment en què la recerca geològica era pràcticament inexistent tant a Catalunya com a Espanya, i no va deixar cap rastre. Tanmateix, aquell treball, admirable atesa la migradesa de mitjans amb què fou fet (pràcticament sense antecedents, amb uns coneixements elementals de geologia i sense contacte amb el món acadèmic), situa l'autor com un veritable pioner de les ciències de la Terra a casa nostra, contemporani de Lluís Marià Vidal i antecessor de Jaume Almera. La versió reescrita que va sortir en castellà entre 1878 i 1879 va tenir més sort, però la vigència va ser curta, ja que la descripció geològica provincial de Vidal, publicada el 1886, la va eclipsar del tot.

Un segle després, l'obra geològica d'Alsus s'ha donat a conèixer al públic en general, se n'han valorat alguns aspectes —singularment, els paleontològics— i s'ha incorporat a la literatura geològica amb normalitat. En aquest treball intentarem avaluar-la tenint en compte el context de l'època, les eines de què l'autor va disposar i la incidència que va tenir en obres posteriors. Amb aquest objectiu s'ha revisat la bibliografia publicada sobre la comarca; s'han examinat els materials de l'arxiu i la biblioteca de la família Alsus i aquella part del llegat bibliogràfic dipositada en el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, i s'han explorat els arxius de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona i el Museu Geològic del Seminari de Barcelona, així com la premsa disponible en format digital.

És de justícia agrair a la família Alsus, en la persona de la senyora Marta Suñer, les facilitats donades per a la consulta dels materials d'arxiu, així com el suport incondicional del doctor Julià Maroto per dur a bon terme el treball.

Un projecte no només geològic

Pere Alsus es va llicenciar en farmàcia l'any 1861. Un cop instal·lat a la botiga familiar (l'antiga Casa Fina de Banyoles), es va imposar la tasca de donar a conèixer els valors naturals i històrics de la comarca, perfectament desconeguts pels escriptors contemporanis, al seu entendre. Després d'una dècada d'excursions per la rodalia i d'escorcollar els arxius locals, aconseguí publicar, en el curt termini que va de 1871 a 1873, l'estudi del llac, la geologia i geografia de l'entorn i la història de la vila.

Un seu amic expatriat, el jesuïta Francesc Xavier Butinyà i Hospital (fig. 1), contribuï amb consells i el seu suport a l'èxit de la iniciativa. Sabem, per la correspondència que s'ha conservat, que proposà a Alsus fundar un museu local amb les col·leccions que aquest havia format ja abans de 1865 (AFAL, Catàleg de doc., carta [6 febrer 1865]); li recomanà, dos anys després, una obra de paleontologia (el *Traité* de Chenu) per classificar els fòssils d'invertebrats; l'ajudà a mesurar la batimetria de l'Estany; l'animà a escriure la història de la vila, i el felicità pel primer lliurament del seu treball geològic (cartes datades de 17/10/1867, 19/09/1867, 9/06/1868 i 9/11/1871, respectivament [Butinyà, 1987]).

De la publicació posterior d'unes notes geològiques extracomarcals (1875) i d'altres escrits d'àmbit provincial —com el *Cuadro paleoetnológico* (Alsus, 1883) i el «Nomenclátor geográfico histórico de la provincia de Gerona» (Alsus; Pujol, 1883)—, es podria inferir que Alsus pensava estendre el seu pla d'estudi al conjunt de la província, però, arran de la relació que va establir amb el prehistoriador Édouard Harlé i les troballes que va fer a la Bora Gran (Alsus, 1882), es va decantar vers l'arqueologia. La hipotètica ampliació li podria haver aconsellat un altre jesuïta, Fidel Fita i Colomer (fig. 2), historiador eminent que va residir a Banyoles durant el període revolucionari (1871-1874). Fita convidà Alsus a ingressar a la Real Academia de la Historia de Madrid (RAH), l'animà a publicar a *La Lucha*, s'oferí a intercedir perquè ho pogués fer també al butlletí de l'Academia de Ciencias madrilenya (AFAL, Catàleg de doc., carta [9 abril

1873]) i contribuï a la difusió internacional de l'*Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas*. Finalment, li va cedir la correspondència que havia mantingut amb el geòleg Josep Joaquim Lánderer sobre algunes obres de cosmologia. Més endavant (1883), va publicar una recensió de l'*Ensaig històrich* al butlletí de la RAH (Fita, 1883). És ben possible que fos el mateix Fita qui suggerís a Alsius la traducció al castellà de l'estudi geològic, perquè fos conegut a les Espanyes.

Figura 1

Francesc Xavier Butinyà i Hospital (1834–1899) orientà les recerques científiques i històriques d'Alsius entre 1866 i 1871.

Figura 2

Fidel Fita i Colomer (1835–1918) fou el referent d'Alsius entre 1870 i 1874 i el va fer acadèmic corresponent de la Real Academia de la Historia.

Alsius, geòleg autodidacte

Tota la ciència geològica que Alsius va poder aprendre a la universitat es recull en dos dels llibres de text que va utilitzar en els primers cursos de llicenciatura: la segona edició de les *Lecciones de historia natural*, de Yáñez (AFAL, Bibliografía, 66), i la *Historia natural de las drogas simples*, de Guibourt (AFAL, Bibliografía, 51), dels quals es va servir per classificar els vertebrats fòssils de la Bora Gran.

La seva veritable escola de geologia van ser els tres volums del *Manual de geología aplicada*, de Joan Vilanova i Piera, que va incorporar a la seva biblioteca (BCECB, 3256-58) (fig. 3). Un text eclèctic basat en la geologia científica i pràctica de Lyell, però que no abandona el creacionisme, partint de la idea que la ciència no es podria oposar als textos bíblics. En algun moment, Alsius cita el volum novè (*Mineralogia*) de l'obra *Los tres reinos de la naturaleza* (fig. 4), volum que conté, entre d'altres, la traducció sencera de la cinquena edició del *Manual of elementary geology*, de l'insigne Lyell (Aragonès, 2006).

Completà la formació geològica amb lectures d'autors creients que no s'oposaven a l'estudi científic dels temps prehistòrics: *L'homme primitif et la Bible*, de l'abat Lambert (BCECB, 3205) i la *Cosmogonía y geología*, del canonge Almera (BCECB, 3200). També va llegir *El mundo antes de la creación del hombre*, de Figuier i Zimmerman i, probablement, la traducció del volum tercer del *Cours de physique sacrée et de cosmogonie mosaïque*, de Maupied, una altra de les que integren el volum ja esmentat de *Mineralogia*.

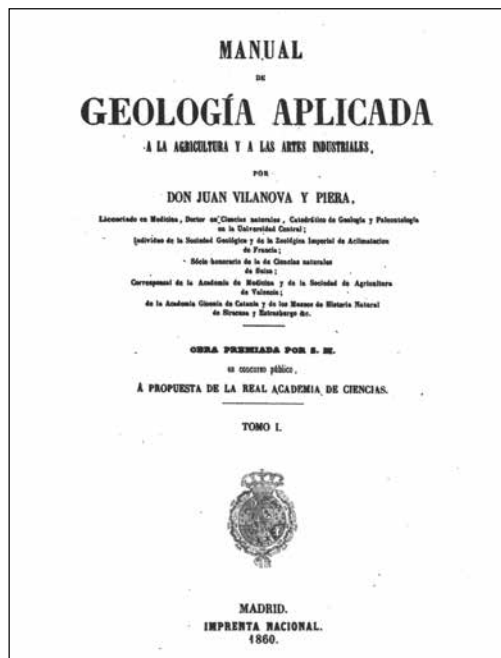

Figura 3

El *Manual de geología aplicada*, de Joan Vilanova i Piera, fou el breuari geològic d'Alsius.

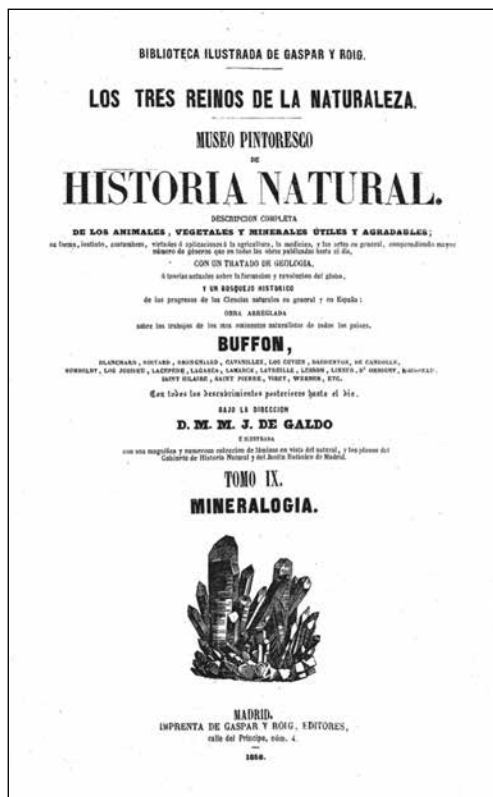

Figura 4

En aquest volum, modestament titulat *Mineralogia*, Alsius hi pogué llegir la traducció completa del *Manual of Elementary Geology*, de Lyell, amb l'estudi del vulcanisme olotí inclòs.

Així doncs, podem considerar Alsius com un geòleg autodidacte de l'escola de Vilanova i Piera, com ho foren Lánderer i Almera, i com ells, partidari decidit de l'harmonia entre ciència i revelació.

Estat dels coneixements sobre la geologia comarcal vers el 1870

Abans de 1870, ben poques coses se sabien de la geologia de Catalunya, i la major part havien vingut de fora: de viatgers com Maclure, Lyell, La Marmora, Pratt o Verneuil i d'enginyers de mines com Maestre o Bauzà, o d'algun estudiant de tercer cicle com Vézian. Els acadèmics autòctons Agustí Yáñez i Josep Antoni Llobet i Vall-llosera hi havien fet alguna aportació escadussera.

Gairebé ningú dels que estaven qualificats per fer-ho s'havia detingut a observar la comarca de Banyoles, apartada de les rutes principals i sense interès miner —Charles Lyell, que havia estudiat la regió volcànica olotina l'any 1830, no va passar per Banyoles (Aragonès, 2008). Les primeres notes geològiques que se'n publiquen les devem a Amalio Maestre Ibáñez, cap del districte miner de Catalunya i Aragó:

Esta [Ilanura] [...] es el fondo de un lago terciario de agua dulce, en el que se ha depositado por lechos de tres á doce pulgadas una caliza cavernosa, amarillenta o rogiza, con impresiones de hojas de vegetales dicotiledones, muy ligera, que los habitantes de Bañolas cortan con una sierra como si fuera madera y que emplean con el nombre de Tosca en la construcción de sus edificios, lo mismo que los adobes en otros puntos, pero con infinitas ventajas. La parte de poniente se halla aun ocupada por una gran laguna que tendrá como una legua de circunferencia, y de mucho fondo, resto sin duda de la antigua, cuyas aguas mermaron por desagüe hácia el mar y por otras causas desconocidas. Son de notar tambien dos circunstancias raras en el mismo llano: una fuente sulfurosa, muy cargada de hidrógeno sulfurado libre, y bastante caudalosa, inmediata á la laguna de agua dulce é inodora; y el que los terrenos de las inmediaciones de esta han bajado de nivel en diferentes ocasiones (hasta ocho y mas varas), formando tajos escarpados considerables, en sitios donde un momento antes no se veia mas que Ilanura. (Maestre, 1845)

És poc probable que Alsius llegís el treball de Maestre, publicat en una revista de difusió molt restringida. Tot fa pensar que va utilitzar les notes geològiques que Pedro Martínez Quintanilla va incloure en la seva descripció provincial, o bé les mateixes fonts utilitzades per aquest autor: l'*Anuario de España* de 1858 i la monografia de Paluzie sobre la comarca d'Olot. A més de resumir la geologia de la regió volcànica, Martínez dedica un paràgraf a la morfologia i el funcionament de l'Estany, parla dels fenents, esmenta les explotacions de guix de Serinyà i dóna una idea de l'extensió del traverti:

Como notables citaremos los terrenos de agua dulce, formados en su mayor parte por calizas arcillosas, que se presentan á unos dos kilómetros antes de llegar á Bañolas por el camino de Gerona, extendiéndose hasta cerca de Serriñá. Estas calizas se extraen en algunos puntos con poca tenacidad y se cortan fácilmente formándose grandes lascas, las cuales expuestas al aire adquieren la dureza suficiente para aplicarlas á la construcción. (Martínez Quintanilla, 1865)

L'obra geològica

Gairebé es pot afirmar que Alsius va ser autor d'un únic estudi geològic: el «Breu ensaig geològich de la conca de Banyolas» que, sense mapa ni talls geològics, es va fer públic en dues versions, catalana i castellana. En un pla més lleuger i casual, va publicar algunes notes breus sobre les comarques veïnes. Tot això, abans de 1876. Després es va centrar en la història geològica, i del 1883 en endavant orientà les recerques vers el coneixement de les civilitzacions prehistòriques.

La geologia de la rodalia de Banyoles (1871-1872)

En la introducció al «Breu ensaig geològich de la conca de Banyolas», l'autor es declara no competent per emprendre l'estudi geològic complet i detallat de la comarca i afirma que, en conseqüència, es limitarà a donar a conèixer algunes notícies ignorades:

Prou desitjaria jo poder indicar desde ara al lector que ab aquest y'ls següents articles intentava posar á sos ulls una descripció complerta y detallada de la naturalesa geològica del terreno de la conca de Banyolas, pero... reconexent la petitesa de mon talent, crech que millor es circumscriur un tant mos desitjos y acontentarme ab fer públicas unas quantas noticias ignoradas segurament per los autors mes autorisats de nostra benvolguda Espanya, quant se veu que no sols las callan, sino que fins citan ab molt esclussivisme análogas observacions fetas en terra estranya á las que res ni mica tenen que envejar. (Alsius, 1871-1872)

Això no obstant, gràcies a la capacitat d'observació, el raonament lògic i la perspicàcia, l'autor va molt més enllà d'aquest modest propòsit per acabar establint una taula estratigràfica dels materials que conformen el subsòl de la comarca (taula I). No s'atura aquí, sinó que prova d'interpretar l'ambient sedimentari, la paleogeografia i el paisatge de les unitats sedimentàries (taula II), les deformacions que han sofert els materials, i fins i tot les seves propietats hidrogeològiques i aplicacions industrials.

Troba restes de cérvol i d'indústria humana entre la torba de l'Estany; dóna la primera notícia d'una bretxa d'ossos existent a la Bora Gran d'en Carreres i hi prediu futures troballes d'indústria lítica, i diferencia la *tosca calsinal moderna* del *travertí* o *pedra d'Espolla*, més compacte i dur. Aquest, que inclou en el Quaternari, estaria sobreposat al *lehm* (unitat lutítica groga), i aquest al diluvi o al-luvió antic. També ho estarien els blocs suposadament erràtics que compara amb els dels Alps, citant Lyell. Pel que fa a l'Eocè, hi recull i classifica els fòssils, i en compara la successió amb l'establerta per Vézian a la rodalia de Barcelona, que llegeix en el *Manual* de Vilanova.

L'ordre d'exposició és antihistòric, com el que emprava Lyell: de més modern a més antic. Crida l'atenció el concepte sorprenentment actual que té l'autor de les unitats litostratigràfiques:

Unitat	Litologia	Afloraments	Fòssils	Peculiaritats
<i>Formació de la torba</i>	Torba, marga carbonosa	Mas Corralot, Camp d'en Morgat, Prats d'Ordis	Fauna actual; indústria de bronze i ferro	Fonts sulfuroses i ferruginoses; estanys de la Cendra
<i>Formació toscosa moderna</i>	Calcària incrustant	Pla de Mata	Gastròpodes terrestres i d'aigua dolça; impressions de vegetals	Grans esquerdes (fenents, xucladors)
<i>Terreny erràtic</i>	Blocs dispersos de gres nummulític	Puig de Miànegues, L'Estanyell		
<i>Travertí (Pedra d'Espolla)</i>	Calcària compacta i dura	Entre Serra del Puig i Marededéu del Mont	Restes vegetals	Estany intermitent d'Espolla
<i>Lehm o Loess</i>	Marga detritica ocre	Puig Palter, Vall-Ilobera	Gastròpodes terrestres com els actuals	
<i>Formació diluvial</i>	Conglomerat potent i poc coherent	Serinyà, Porqueres, Martís, Bassedas, etc.		Coves (Bora Gran) amb fòssils i carbó
<i>Salió o Xalió Fm. de Banyoles</i>	Margues, guixos	Tanyers, Convent Vell, Sant Patllari	<i>Voluta nodosa</i> , <i>Ostraea edulis</i> , <i>Cerithium plicatum</i> , etc.	Equivalent a les margues d'Igualada
<i>Roca calsinal numulítica de Girona</i>	Calcària de nummulits	Sarrià, Pont Major, Ermita del Mont		

Taula I
Estratigrafia i descripció de les unitats (Alsius, 1871-1872)

Unitats litològiques	Interpretació	Edat atribuïda
<i>Formació de la torba</i>	Sediments palustres de les edats bronze i ferro	<i>Moderna</i>
<i>Fracturació</i>	Terratrèmols relacionats amb el vulcanisme; fracturació	
<i>Formació toscosa moderna</i>	Sediments lacustre post-diluvials i pre-celtíbers	
<i>Discordança</i>	Segon diluvi; fossilització d'un paleorelleu	-
<i>Terreny erràtic</i>	Transportat per blocs de glaç?	<i>Quaternària</i>
<i>Travertí</i>	Sediments lacustres; període de tranquil·litat	
<i>Lehm o Loess</i>	Dipòsits d'aigua estancada	
<i>Formació diluvial</i>	Sediments fluvio-torrencials	
<i>Discordança</i>	Plegament; llacuna estratigràfica	?
<i>Salió o Xalió</i>	Dipòsits marins d'escassa profunditat	<i>Nummulítica</i>
<i>Roca calsinal nummulítica</i>	Sediments marins	

Taula II
Interpretació sedimentològica i estructural (Alsius, 1871-1872)

--

les anomena *formacions* i les entén com a veritables unitats, «filles d'una sola causa», estratificades i amb límits inferior o superior, concordants o discordants i amb un determinat contingut fòssilífer o industrial. Així mateix, les designa emprant la denominació binària litològica/geogràfica: Formació de les margues blaves d'Igualada, per exemple.

Altres observacions (1874-1875)

En una carta al director de *La Renaxensa* signada el 20 de gener de 1874, Alsius explica que, estant presoner dels carlins a la vall d'Hostoles, havia observat la *marga calcinal* sobreposada a la calcària nummulítica i recoberta d'una capa prima d'al·livió modern format per elements terciaris, i que, en alguns punts, aquests al·luvions recobrien escòries i altres productes volcànics: «Lo dit me conduehix [a manca d'una exploració detallada] a fixar sa època d'activitat [volcànica] al període quaternari o diluvial». Observa, també, grans blocs de gres al nord-est de la muntanya de la Salut que no són de procedència local; els considera idèntics als de Banyoles i els situa en el segon període glacial erràtic (Alsius, 1874).

A «Troba singular» (Alsius, 1875a) descriu el travertí observat a la pedrera d'un tal Joan Roure, oberta a l'extrem occidental del carrer de Sant Esteve de la mateixa vila de Banyoles. Sobre una base d'argila blanca impermeable hi situa una successió de tres nivells carbonàtics separats per capes d'argila plàstica de fins a 40 cm: el més profund, de 30 m de potència; l'intermedi

(anomenat *roca viva*), de 2,4 m, i el superior (*tosca*), de 34 cm. En l'estrat argilós que separa els dos darrers, s'hi va trobar una mesura d'una unça de pes, feta de bronze i amb les armes de la casa d'Aragó i la Generalitat de Catalunya. Això no obstant, i malgrat que la sedimentació de la tosca era un fet observable, Alsius posà en dubte que aquella capa de 34 cm s'hagués pogut formar en un període de cinc segles.

«Apuntes per a un estudi geològich» (Alsius, 1875b) no són més que unes senzilles notes preses en el decurs d'un viatge entre Mataró i Girona. Començà en terreny granític; a Calella recollí pegmatita de les varietats comuna i gràfica (roca que Yáñez no havia assenyalat a Catalunya); més endavant trobà pissarres metamòrfiques; deduí que els materials detrítics que cobrien la Selva procedien del granit, i per tant que tant la Marina com la Selva formaven part de la regió plutònica del Montseny, limitada pel Terciari nummulític abans d'arribar a Girona; interpretà el recobriment sorrenc del granit per disgregació de la roca subjacent; notà que la fragmentació dels detrítics de la Selva era més gran com més allunyats estaven de la Marina, i es preguntà si no era el Montseny el centre de dispersió. Hi afegí una relació dels minerals útils de la rodalia, sense oblidar les aigües termals. Tot plegat demostrava la importància d'estudiar la geologia d'aquelles comarques.

La història geològica

En «Apuntes geológico-geográficos» (Alsius, 1877), va provar d'esbossar la història geològica del territori: atribuï l'emersió de finals del nummulític a l'aixecament de la serralada pirinenca i, seguint Lambert, admeté la possibilitat que l'home hagués aparegut durant el Terciari, atès que en les calcàries miocenes de la Beauce se n'havien assenyalat suposades restes. De resultes de la gran inundació diluvial, s'haurien format llacs i pantans, alguns dels quals, com el de Banyoles, haurien arribat fins avui. En els dipòsits lacustres postdiluvials, hi va trobar evidències del poblament humà (indústria de pedra tallada, de pedra polida i de bronze) associades a restes de fauna extingida (hipopòtam, cérvol) i de cavall (taula III).

«Estudios geológicos sobre la región central de la provincia de Gerona» (Alsius, 1878-79) és una reelaboració del «Breu ensaig geològich de la conca de Banyolas», enriquit amb noves observacions (algunes comunicades per amics, com Julià i Manuel de Chia, Francesc Viñas i Josep Pascual) i referències a altres autors:

Con motivo de haber publicado en la revista catalana La Renaxensa distintos artículos destinados á describir de un modo general las condiciones geológicas del terreno en que está enclavada la pintoresca comarca de Bañolas [...] he creído corresponder á esta deferente acogida, refundiéndolos en una sola serie, aumentados con nuevas observaciones é importantes datos, que hagan extensivo nuestro trabajo á toda la región central de la provincia de Gerona, sin despojarle del carácter de especialidad respecto de dicha comarca, permitiéndome de este modo popular más y más un estudio, cuyo interés á nadie se oculta. (Alsius, 1878-79)

L'ordenació expositiva dels terrenys, aquí de més antic a més recent, evidencia la intencionalitat històrica de l'autor, més interessat ara a explicar la successió dels esdeveniments interpretats a partir de les característiques dels sediments: el mar eocènic, el cataclisme pirinenc, el diluvi, el període gelat i els dos episodis lacustres.

Període	Característiques	Fòssils	Home
Transició a l'època històrica			Indústria de bronze
Post-diluvial	Sedimentació lacustre	Hipopòtam, cavall, cérvol	Indústria lítica; població de la comarca
Diluvi	Al·luvions que formen barratges: origen dels llacs		
Terciari final	Sedimentació marina a l'Empordà; configuració de la xarxa fluvial	Fauna marina a 4 m de profunditat (Ventalló)	Aparició de l'espècie humana
Nummulític final	Aixecament del Pirineu; final de la conca marina; configuració de la costa actual	Fauna marina	

Taula III
Història geològica (Alsius, 1877)

Aquest cop compara la seva estratigrafia dels materials nummulítics a la que Vézian havia establert a la rodalia de Barcelona, tal com l'exposa Vilanova en el seu tractat (de baix a dalt: pudinga de Montserrat / calcària de Castellolí / margues d'Igualada, respectivament equivalents als pisos d'Alet, nummulític inferior i mitjà de d'Archiac). Com l'autor francès, qualifica de *pisos* les formacions eocenes i afegeix un pis de gresos per sota de la calcària de Girona.

Pel que fa al Quaternari, va consultar *El mundo antes de la creación del hombre*, de Figuier i Zimmerman (traducció de 1874). En l'explicació d'allò que avui en diem *tsunami* va trobar la possible causa d'un diluvi, en què creia fermament com a origen de les potents acumulacions detrítiques antigues, en les quals assegura haver recollit dents de l'*Hippopotamus antiquus* en un pou que s'estava excavant al pla d'Espolla. També revela la presència d'ossos d'hervibors trencats per l'home primitiu a la Bora Gran, entre els quals va identificar el ren. Citant Lyell, Maestre i Vilanova, introdueix un «Període Volcànic», a la sismicitat del qual atribueix les deformacions que s'observen de la tosca a les Estunes i a Usall.

A *Cuadro paleoetnológico* (Alsius, 1883), després d'excavar la Bora Gran i amb l'ajut d'un quadre dels temps quaternaris original d'Émile Cartailhac i facilitat per Édouard Harlé, va situar les troballes fetes a les comarques gironines en el marc cronològic elaborat pels quaternaristes francesos. En presentar aquesta peça a l'Associació Literària de Girona el primer de novembre de 1883, en la qual va admetre un al·livi posterior als episodis lacustres, va descartar absolutament la presència de l'home en el Terciari i va situar com a probable l'extinció del vulcanisme olotí en època magdaleniana, per comparació amb el vulcanisme del Vélai (taula IV).

Època	Sediments	Ambient	Fauna i flora	Indústria	
Actual		Actual Clima suau	[Actual]	Eines i armes de ferro	
	Dipòsits de peudemont			Eines i armes de bronze, ceràmica	
				Destrals neolítics, megàlits, ganivet lític (Caldes), puntes de fletxa pedunculades, etc	
Quat.	Diluvi vermell	Fluvial Clima sec	Fauna freda (cérvol, bou, cavall, ren?)	Magdaleniana: Eines diverses de pedra i os (Bora Gran)	
	Calcàries lacustres (Banyoles)	Llacs restringits Clima suau	Cérvol, bou, ocells, vinya, olivera	Solutriana	Eines lítiques especialitzades (retocades), no trobades encara
		Grans llacs Clima fred	Fauna freda: <i>E. primigenius</i> (Vall de Vianya)	Musteriana	
		Al·luvions amb còdols de basalt (La Selva)	Inundació general (Diluvi); enfonsament Clima càlid	Fauna càlida: <i>E. meridionalis</i> (Olot); hipopòtam (Serinyà)	Aixeliana: Bifaços (no trobats a les comarques)

Taula IV
Taula dels temps quaternaris a la província de Girona (Alsius, 1883)

Impacte en la comunitat científica

Les primeres publicacions d'Alsius passaren pràcticament inadvertides als naturalistes. El «Breu ensaig geològic de la conca de Banyolas» tan sols va ésser esmentat en una revista excursionista (Casades i Gramatxes, 1888). Teixidor (1879–1880) cita la carta a *La Renaxensa* de 1874 i els apunts geològics i geogràfics de 1877, els quals van servir a l'historiador Sanpere i Miquel, entre altres materials, per a la redacció del capítol «Terra» de l'obra *Orígens i fonts de la nació catalana* (Sanpere, 1878). La segona edició de l'«Ensaig geològic», en canvi, va ser apreciada per l'Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona.

Alsius, acadèmic corresponent de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona

Estant en curs de publicar-se l'edició castellana del «Breu ensaig geològic», l'acadèmic Joan Teixidor i Cos, antic company d'excursió d'Alsius, li demanà per carta dades dels terrenys volcànics de la Garrotxa per tal d'elaborar un discurs que havia de llegir en sessió corporativa. Alsius li respon fent-li a mans alguns números de la *Revista de Gerona* (entre els quals no faltaven les 3/5 parts publicades del seu estudi geològic), acompanyats d'una carta sobre els fòssils de la Bora Gran (AFAL, Catàleg doc., cartes [3 gener, 9 febrer, 16 març i 17 març 1879]). Els dies 15 i 22 de març, Teixidor va llegir el seu discurs: «Reseña geológica de la provincia de Gerona», que va publicar amb altres títols (Teixidor, 1879–1880), i la carta d'Alsius (ARACAB, Actes de les sessions). Un cop llegida la que fou la primera part de la memòria, l'acadèmic Fructuós Plans i Pujol (fig. 5) va plantejar la incorporació d'Alsius a la nòmina d'acadèmics corresponents:

Figura 5

Fructuós Plans i Pujol (1832-1890) considerà que Alsius mereixia la corresponsalia acadèmica pel seu estudi geològic.

Las indicaciones que hice de tus trabajos en mi escrito y más tus méritos, bien conocidos de varios socios, hicieron que el Sr. Plans preguntase si se te ha nombrado socio correspondiente de la Academia, y como no se pudo contestar desde luego á la pregunta por ignorarlo el secretario, que es moderno, se dijo confidencialmente fuera de sesión que si no lo eres debemos proponerte. (AFAL, Catàleg de doc., carta de Teixidor a Alsius [16 març 1879])

L'interessat ho va agrair i acceptar amb condicions:

Sírvete dar de mi parte las más expresivas gracias al Sr. Plans por el interés que por mí se tomó indicándome para corresponsal de esa sabia corporación, cargo que me honra demasiado y aceptaré en el supuesto de que no obligue á presentar trabajos en épocas determinadas, pues que mis obligaciones no me permiten comprometerme. A ti en especial te las debo por haberte dignado citarme en tu memoria, a lo que se debe la futura propuesta más que a mis méritos propios. Déu t'ho pac. (AFAL, Catàleg doc., carta d'Alsius a Teixidor [17 març 1879])

El 5 de maig, els membres de la secció d'Història Natural que presidia Manuel Mir i Navarro, entre els quals hi havia Fructuós Plans, Joan Teixidor, Lluís Marià Vidal i el secretari Silví Thos i Codina, van signar la proposta (fig. 6). El nomenament es va fer efectiu el 21 de febrer de 1880 (ARACAB, Expedient acadèmic d'Alsius) i quatre dies després es va signar el diploma acreditatiu (fig. 7).

Una discussió acadèmica (1879-1883)

La lectura de Teixidor tingué un altre efecte imprevist: encetà una discussió acadèmica sobre la presència del ren a la Bora Gran, ja que en aquella època era dogma de fe que aquella espècie no havia traspassat els Pirineus. Plans va considerar poc fonamentada aquella presència per raons climàtiques, opinió que va topar amb l'oposició del conferenciant i d'algun altre col·lega (ARACAB, Acta, 15 març 1879).

Pel seu compte, Alsius va intentar que alguns especialistes de París i Ginebra validessin la seva atribució al ren d'un os recollit a la Bora Gran, sense aconseguir-ho (AFAL, Catàleg doc., cartes d'Artur Osona [2 novembre 1880 i 2 febrer 1881]). El setembre de 1881, Alsius va sotmetre el fragment de banya (fig. 8) a l'Acadèmia barcelonina, juntament amb altres restes (i probablement el manuscrit *El reno en la provincia de Gerona*, escrit per a l'ocasió). Després de consultar el *Traité* de Pictet (l'edició de 1853, que conserva la corporació acadèmica), en la sessió de l'11 de novembre, Plans va donar la raó a Alsius i així ho va publicar (Plans i Pujol, 1882). Al mateix temps, una nota d'Artur Osona (1881) en què ho donava per fet va motivar l'excavació d'Harlé a la Bora Gran (Soler, 2012).

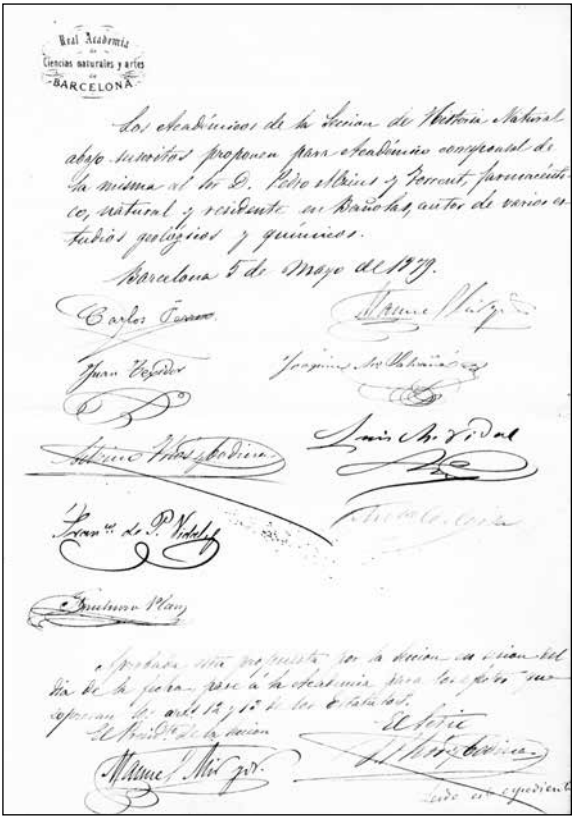

Figura 6
Proposta d'Alsius com a acadèmic corresponent, el 5 de maig de 1879 (ARACAB, Expedient Alsius). Signen el document Carlos Ferrer, Manuel Mir, Joan Teixidor, Joaquim de Salvanyà, Silví Thos i Codina, Lluís M. Vidal, Francesc de P. Vidal, Antoni Cebrià Costa i Fructuós Plans.

Figura 7
Títol de soci corresponent de l'Acadèmia de Ciències de Barcelona a nom de Pere Alsius i Torrent, signat pel president (Lucas Echeverría) i el secretari (José Vallhonesta) de la corporació acadèmica i datat el 21 de juliol de 1882. (AFAL)

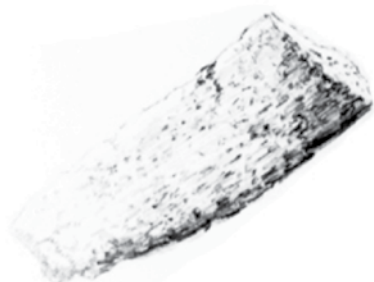

Figura 8

Fragment de banya de la Bora Gran atribuït al ren (Alsius, 1878-1879), motiu de la discussió acadèmica sobre la presència del *Rangifer tarandus* a Serinyà (AFAB). El gruix de la peça, entre 1 i 1,5 cm (en el manuscrit d'Alsius «El reno en la provincia de Gerona», ca. 1883), dóna idea de les dimensions del fòssil.

Un altre escrit d'Alsius (probablement una carta en què informava Plans dels resultats obtinguts per Harlé) es va llegir en sessió de 23 de març de 1882 (AFAL, Catàleg doc., carta [27 febrer 1882]). Una tramesa de queixals atribuïts al ren (7 de juny de 1882) va revifar la polèmica, cosa que va motivar la creació d'una comissió, formada per Almera i Vidal, perquè estudiés el cas. El 31 de gener de 1883, Plans es va assabentar de l'article d'Harlé (1882-1883) en què no descartava del tot la presència del ren a la zona (AFAL, Catàleg doc., carta a Alsius). Una nova tramesa d'ossos, de la qual es va donar compte en sessió de 25 d'abril de 1883, va passar a la comissió ja esmentada, però no n'hi havia cap de ren (ARACAB, Expedient Alsius, carta d'Alsius [19 febrer 1883]).

Visita de l'enginyer Vidal (18/04/1879)

Aquell dia, l'enginyer Lluís Marià Vidal i Carreras (fig. 9), cap de la demarcació minera de Girona, encarregat per la Comisión del Mapa Geológico de España de fer l'estudi geològic de la província i acadèmic novell, visità el farmacèutic, el qual el va acompanyar per la rodalia de l'Estany. En la llibreta de camp, l'enginyer escrigué:

Bañolas. Cerca del lago, todas las casas se construyen con una toba caliza porosa y ligera, llena de tallos y hojas en impresiones, formando lechos de [4?] a 40 cm de espesor que cortan en lascas por medio de regatas y cuñas con gran facilidad. Muy ligeras, hacen tabiques y hasta muros gruesos. Usan yeso del país de la base del nummulítico que dicen ser muy bueno. Es muy blanco.

Esta toba caliza es horizontal. Sus lechos superiores tienen líneas iguales a las vivas en el mismo lago, y en uno de estos lechos entre otros de roca viva hallóse un peso de bronce con las armas de Bañolas, lo cual hace creer que es roca contemporánea.

El Sr. D. Pedro Alsius, farmacéutico (llamado Casa Fina), me mostró el contacto de la toba con las margas nummulíticas en que descansa por un lado que es el de las montañas, y por la parte restante cree que yace sobre arcillas rojizas cuaternarias que dice salen al exterior formando las colinas de las cercanías; no es explicación que me satisfaga. Dice que el Sr. Chia, secretario del ayuntamiento de Gerona, es aficionado a fósiles.

Figura 9

L'enginyer Lluís Marià Vidal i Carreras (1842-1922), considerat el pare de la geologia catalana. (IGME)

Veo en esta parte del valle próximo a las montañas que la toba descubierta sobre un espesor de mas de 6 m, está rota en grietas profundas y numerosas, largas e irregulares que revelan un movimiento del terreno que lo quebró. Alsius cree que es efecto de un terremoto, y realmente es la explicación más natural, no habiendo profundo desnivel que exija movimientos del subsuelo por denudación. (AMGSB, Vidal, Llibreta de camp núm. 19, p. 560)

Intent de publicació monogràfica (1882)

L'octubre d'aquell any, Alsius va confiar a l'advocat i historiador Celestí Pujol i Camps, amb qui havia redactat el «Nomenclátor», la presentació d'un manuscrit sobre el vulcanisme, el termalisme i altres recursos naturals de la comarca a un jurat madrileny:

Querido amigo: hoy he recibido el pliego certificado conteniendo la memoria geológica de V. que presentaré mañana sin falta, procurando allanar con todo empeño cuantas dificultades quieran oponerme [...] Yo me enteraré de quienes son los Jurados. Déjelo V. para mí y si le escriben acerca la impresión, dígales que se entiendan conmigo y déme instrucciones. Esto se ha de imprimir y bien. (AFAL, Catàleg doc., carta de Pujol a Alsius [1 novembre 1882])

Es tractava, sens dubte, del jurat de l'Exposició Farmacèutica Nacional, que es va celebrar el desembre d'aquell any a Madrid. El treball va ésser ben valorat i fou guardonat amb medalla de bronze (*Semanario Farmacéutico*, vol. 11, núm. 29 [15 abril 1883], p. 251), però l'organització del certamen no en va assumir l'edició:

D. Pedro Alsius y Torrent [...] manifiesta conocimientos nada comunes en esta parte de las ciencias naturales y da idea muy exacta de aquellos terrenos volcánicos y explicación teórica de la termalización y composición de sus aguas termales, así como de los productos naturales de aquella región. Aunque no pertinente el trabajo en cuestión a éste certamen, como fruto de la ilustración de un compañero [...] merece el honor de haber sido admitido en el mismo y de que el autor lo imprima para que sea objeto de estudio por los que á este orden de conocimientos se dedican. (*Semanario Farmacéutico*, vol. 11, núm. 46 [12 agost 1883], p. 402)

Col·laboració amb Lluís Marià Vidal (1883)

Una carta de l'enginyer demostra que Alsius hi col·laborà per tal d'obtenir mostres «bones» de torba:

En vista de su grata del 24 que acabo de recibir, ya que no han podido hallarse ejemplares buenos en el punto que ha investigado, me apresuro á avisarle para que se exploren uno ó dos puntos mas a fin de ver si se consigue encontrarlos; fuera realmente extraño que no se diese con el banco de turba de donde proceden las muestras que he visto, á menos que este sea muy profundo [...] (AFAL, Catàleg doc., carta [27 març 1883])

Dos mesos després, Vidal, com a representant del districte miner de Girona, portà a l'Exposición Nacional de Minería una col·lecció de mostres de minerals útils, entre les quals hi havia mostres de torba de Banyoles (*Exposición Nacional de Minería*, 1883). Més endavant, va precisar la situació de l'indret prospectat:

En Bañolas las aguas del lago levantan algunas veces porciones de turba que no se ha intentado explorar; pero en las cercanías de Espolla, cerca de Malianta, por donde se extiende una formación lacustre, se han hecho algunas excavaciones en un banco que aflora debajo de la tierra vegetal. Consiste en una turba compacta, arcillosa, muy pobre en carbono. (Vidal i Carreras, 1886)

Excursió de la Catalanista (12/04/1884-14/04/1884)

Vuit consocis d'Alsius a l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (ACEC) visitaren aquells dies la comarca per aixecar acta dels monuments naturals, arqueològics i històrics. Foren Jaume Balaguer, Frederic Bordas, Pelegrí Casades, Eduard Castellet, Fortuny, Joan Llopis, Antoni Massó (fotògraf) i J. A. Tusquets. El dia 13, Alsius, delegat de l'Associació a Banyoles, els va mostrar els edificis més notables de la vila i els conduí a l'Estany:

A la tarde se recorregué ab barca lo preciós estany de Banyolas, desembarcantse á Porqueras [...] se visitaren després las esquerdas volcánicas nomenadas Las Estunas y la font sulfurosa, planyentse tots los excursionistas de que no s'explotés mellor tanta belleza y riqueza natural com se troba al entorn del llac de Banyolas. (*L'excursionista*, núm. 66 [30 abril 1884], p. 301-303)

Per a l'extensa ressenya que va publicar, el redactor consultà, a més de l'*Ensaig històric*, els «Estudios geológicos de la región central» per a la part geològica i el «Breu ensaig» a propòsit de la Bora Gran i de l'Estany (Casades i Gramatxes, 1888).

Alsius, en la memòria provincial de Vidal (1886)

En el seu escrit, Vidal qualificà Alsius d'«entusiasta investigador de la geologia de esta comarca», però en cità només un treball: el *Discurso* de 1883, a propòsit de l'hipopòtam d'Espolla i l'*Elephas* d'Olot. Passà per alt l'Eocè de la rodalia de Banyoles i atribuí edat pliocena al travertí del pla d'Usall amb *Helix* i *Lymnaea*. Va reproduir les notes de camp de la visita de 1879 i va descriure la Bora Gran a partir del treball publicat per Harlé (1882-1883), però hi va afegir un gravat de l'utilatge trobat per Alsius (fig. 10) (encara inèdit en el moment de redactar el manuscrit, però no en el de la impressió), material que al seu entendre confirmava

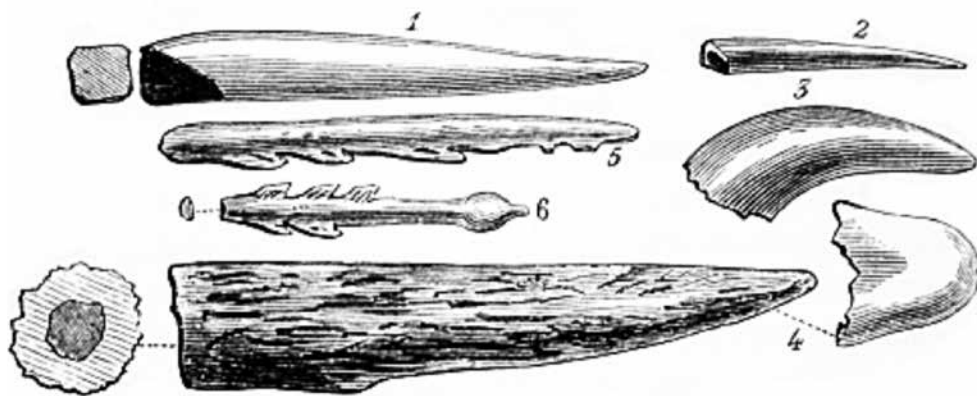

Figura 10

Les eines de la Bora Gran, segons Vidal (1886)

l'atribució de l'estació al Magdalenian, «es decir, de la última fase del cuaternario o diluvial». Pel que fa al vulcanisme, confirmà l'edat quaternària que li havia atribuït Alsius en la carta de 1874 a *La Renaxensa*, cita que va extreure de Teixidor (1879-1880). Finalment, va descartar que es pogués atribuir al ren el fragment que havia examinat l'Acadèmia:

El Doctor Alsius encontró un fragmento plano de asta que ha hecho sospechar la presencia del reno en la comarca; pero es un ejemplar tan mal conservado que no se puede clasificar con seguridad; y como ninguno de los molares de ciervo que se hallan en esta estación pertenece al reno, no puede por ahora afirmarse que existiese este rumiante en la región habitada por los pobladores de Serriñá. (Vidal i Carreras, 1886)

La qüestió no es va resoldre fins que Harlé va identificar el *Rangifer tarandus* de forma indubtable en una de les trameses de fòssils que va rebre d'Alsius (AFAL, Catàleg doc., carta d'Harlé [16 setembre 1891]), amb la qual cosa va enderrocar així el dogma vigent segons el qual el ren no havia travessat els Pirineus. Aquesta troballa tan important, però, va trigar disset anys a fer-se pública (Alsius, 1907-08).

Es podria pensar que Vidal no va consultar els treballs geològics d'Alsius, més enllà de l'únic que cita; en qualsevol cas, no els va tenir en compte, la qual cosa explica el fet que, en la nota necrològica que va dedicar-li (Vidal i Carreras, 1915), no fes cap referència a l'Alsius geòleg.

De d'oblit a la recuperació

La «Reseña geológica y minera de la Provincia de Gerona» vidaliana arraconà inevitablement l'obra geològica d'Alsius i la va relegar a la categoria d'històrica; d'altra banda, la notorietat que Alsius va assolir com a arqueòleg eclipsà el seu passat com a geòleg. Tan sols alguns estudiosos locals van citar-ne els treballs geològics al cap dels anys: l'historiador Francesc

Monsalvatje (1893) li va discutir l'origen dels barratges naturals que crearen els antics llacs de la Garrotxa, que haurien estat les colades volcàniques en lloc de les acumulacions diluvials que Alsius havia proposat; el metge Francesc Mascaró hi afegí un parell de talls geològics i combaté l'edat pliocena que l'enginyer Vidal havia atribuït al traverti (Mascaró, 1914); el veterinari Joan Vidal i Planella va tenir en compte els treballs geològics en la monografia que va dedicar a l'Estany (Vidal i Planella, 1925).

No fou fins a la segona meitat del segle XX quan els treballs geològics d'Alsius s'incorporaren a la literatura científica: es va tenir en compte la troballa de l'*H. amphibius major* per datar la terrassa de 65 m (Solé Sabarís, 1957) i la demostració de la precipitació contínua del traverti en època històrica (Bech, 1970). Julià (1975) va assenyalar Alsius com el primer que va publicar dades geològiques sobre la comarca.

No obstant això, tot i que Barnola (1915) n'havia fet esment, el «Breu ensaig» va romandre ignorat entre els naturalistes noucentistes: no va constar ni en la recopilació bibliogràfica geològica provincial (Bataller, 1923), ni en l'única nota monogràfica que s'ha dedicat al conjunt de l'obra geològica d'Alsius (Vidal i Planella, 1931). Va ésser Corominas (1976) el primer a donar-ne la referència bibliogràfica exacta i oferir-ne un resum extens. En aquest procés ha estat decisiu el volum commemoratiu del centenari del descobriment de la mandíbula, publicat pel Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, en què per primera vegada s'ofereix la relació de títols publicats per Pere Alsius (Soler, 1987), s'analitzaren les seves idees paleontològiques i cosmològiques (Agustí, 1987) (tema en el qual han insistit Martí Henneberg (1988, 1994) i Ayarzagüena (1989)) i s'incorporà per primer cop el «Breu ensaig geològic» a la bibliografia geològica (Brusi, 1987; Sanz; Comas; Maroto, 1987).

Consideracions finals

Amb una formació geològica autodidacta, Alsius aconseguí publicar el primer estudi geològic de la comarca banyolina en el marc d'una ambiciosa descripció geogràfica i històrica del seu petit país. Els objectius, declarats l'any 1871, coincidiren exactament amb els que declarà la primera entitat excursionista catalana, l'ACEC, fundada cinc anys després:

Recorrer lo territori [...] á fi de conèixer, estudiar y conservar tot lo que hi oferescan de notable la naturalesa, la historia, l'art y la literatura, en totes llurs manifestacions, així com las costums característiques y las tradicions populars del país; propagar aqueixos coneixements; y fomentar las excursions per la nostre terra pera conseguir que sia degudament coneguda i estimada. (Reglament de l'ACEC, 1879)

Per aconseguir-los, Alsius havia fet excursions científiques deu anys abans de la constitució de l'ACEC i molt abans que el qualificatiu de *científiques* fos restringit al seu estricte sentit etimològic per Vidal i Font i Sagué al voltant del canvi de segle. Aviat vinculat a l'Associació esmentada, Alsius en fou el delegat territorial permanent a Banyoles, i ho continuà essent després de la fusió d'entitats en el Centre Excursionista de Catalunya.

El «Breu ensaig geològich», la seva obra primerenca injustament oblidada, mereix ésser considerat com un dels treballs pioners en la història de la geologia catalana: es va començar a publicar el mateix dia que el primer treball geològic de Vidal (1 de novembre de 1871); és el segon estudi geològic d'una comarca catalana després del de la rodalia de Barcelona de Vézian (1856); s'avança quatre anys al de la regió central de la província de Lleida de Vidal (1875), vuit als de Teixidor (1879-1880) i Chia (1879) i quinze a la descripció provincial de Vidal.

Malgrat les rèmores ideològiques encara subsistents a l'època (la concepció catastrofista de la història geològica i el diluvi bíblic com a agent geològic), Alsius i el seus contemporanis Vidal i Lánderer, salvant les distàncies que separen les obres respectives en objectius, mètode i resultats, són els avançats de la geologia moderna a casa nostra: feren estratigrafia i provaren de caracteritzar les unitats geològiques pel contingut fòssilífer, d'interpretar-les i de reconstruir la història geològica del país. La seva successió estratigràfica d'Alsius ha resistit en bona part el pas del temps, per bé que la recerca posterior ha rectificat o precisat l'atribució temptativa al Quaternari de tots els terrenys posteoacèns, poc coneguts a l'època i molt escassos en fòssils. En general, les edats que Alsius els havia atribuït s'han revisat a l'alça: els detrítics de base i el travertí inferior se situen ara totalment o parcialment en el Pliocè i el travertí de Mata, en el Plistocè superior. No és el cas dels dipòsits del vulcanisme olotí, l'edat quaternària dels quals ha estat a bastament demostrada (taula V).

Alsius (1871-1872)		Julià (1975); Mató [et al.] (1996)		
Edat	Unitat	Unitat	Edat	
Actual	<i>Formació toscosa moderna / Torba</i>	Fm. Mata	Quaternari	
Quaternari	<i>Travertí, Torba</i>	Fm. Usall	Plioquaternari	
	<i>Lehm</i>	Sistema al·luvial de Palol de Revardit	Pliocè	
	<i>Formació diluvial</i>			
Eocè	<i>Fm. de Banyoles</i>	Fm. Banyoles	Lutecià	Eocè
	<i>Calcària de Girona</i>	Fm. Girona		
		<i>Pis de la Salut</i>	Fm. Pontils	

Taula V
Comparació de l'estratigrafia d'Alsius amb la que s'utilitza actualment

És cert que la interpretació que fa dels dipòsits que suposa erràtics és simplista i desfasada (Martí Henneberg, 1994), però també que el concepte que té de les unitats litostratigràfiques eocenes és ben actual, com el binomi litològic/geogràfic amb què les designa (*calcària de Girona, margues de Banyoles, margues blaves d'Igualada*), vuitanta-dos anys abans que Rios i Masachs (1953). El «Breu ensaig geològich» és també el primer treball de geologia que es publica en català,

nou anys abans que l'opuscle d'Almera sobre la muntanya de Montserrat (Almera, 1880). S'avançà tres dècades a l'adopció de la llengua del país com a eina de treball de la Institució Catalana d'Història Natural; trenta-quatre anys al tractat de Font i Sagué (Font, 1905) i mig segle a l'edició del primer full geològic de la Mancomunitat de Catalunya (Faura, 1922). Alsius hi recollí la terminologia local de roques i estructures geològiques, tant dels mots que avui consten en el *Diccionari de geologia* (Riba, 2000) com dels que no hem trobat en cap diccionari (*faval, molar, pedra d'Espolla, pedra avellana, pedra pinyó, sorrenca, terra de Sant Prim, tosca calcinal*) i hi fa una proposta agosarada: la d'introduir un terme català en la petrologia sedimentària, el de *salions* (en substitució dels de *marga de ciment o marga calsinal*), reservat a les margues amb continguts d'argila entre el 26 i el 60 %:

Penso que Catalunya té un perfet dret á introduhir est nou vocable en la ciencia ja que espressa ab exactitut una espècie mineralògica de les mes importants del terreno terciari, citat com a clàssich en lo nostre principat. (Alsius, 1871-1872)

Aquest treball va passar inadvertit a Coromines (1991-2001), raó per la qual totes les fonts que cita a propòsit de les ciències de la Terra són posteriors, cosa que hauria de ser tinguda en compte per a una eventual segona edició del *Diccionari etimològic*.

BIBLIOGRAFIA

AGUSTÍ, Jordi (1987). «Les idees paleontològiques de Pere Alsius». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsius i Torrent*, p. 47-54.

ALMERA, Jaume (1880). *Estudis geològichs sobre la constitució, origen, antigüetat y pervenir de la montanya de Montserrat*. Vic: Impr. de Ramon Anglada.

ALSIUS I TORRENT, Pere (1871-1872). «Breu ensaig geològich de la conca de Banyolas». *La Renaxensa*, vol. 1, núm. 19 (1 novembre 1871), p. 237-239; núm. 20 (15 novembre 1871), p. 249-252; núm. 21 (30 novembre 1871), p. 261-263; núm. 22 (15 desembre 1871), p. 277-281; vol. 2, núm. 23 (1 gener 1872), p. 289-292.

— (1874). «Correspondencia». *La Renaxensa*, núm. 2 (20 gener 1874), p. 25-27. [Carta al director]

— (1875a). «Troba singular». *La Renaxensa*, vol. 5, núm. 9 (15 febrer 1875), p. 310-313.

— (1875b). «Apuntes per a un estudi geològich». *La Renaxensa*, vol. 5, núm. 20 (31 juliol 1875), p. 159-169.

— (1877). «Apuntes geològico-geográficos referentes á la provincia de Gerona». *Revista de Gerona*, vol. 1, núm. 11 (juliol de 1877), p. 289-293.

— (1878-79). «Estudios geológicos de la región central de la provincia de Gerona». *Revista de Gerona*, vol. 2, núm. 4 (abril 1878), p. 156-171; núm. 6 (juny 1878), p. 248-264; núm. 8 (agost 1878), p. 348-363; vol. 3, núm. 3 (març 1879), p. 103-112; núm. 4 (abril 1879), p. 144-152.

— (1882). «Serinyà y Caldas de Malavella». *Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*, p. 531-540. [Amb una làmina]

— (1883). *Discurso que en el acto de la solemne distribución de premios del certamen celebrado por la Asociación Literaria de Gerona, leyó el día 1º de noviembre del año 1883 el presidente de la misma*. Girona: P. Torres. [Separata. Amb un Cuadro paleoetnológico de la provincia de Gerona desplegable] [Publicat el 1884: *Asociación Literaria de Gerona: Certamen de 1883*].

— (1907-08). «El Magdalénico en la provincia de Gerona». *Cataluña*, vol. 1, núm. 6 (15 desembre 1907), p. 61-62; núm. 7 (1 gener 1908), p. 83-84; núm. 12 (14 març 1908), p. 121-123; núm. 14 (15 abril 1908), p. 138-139; núm. 18 (15 juny 1908), p. 171-172; núm. 21 (1 agost 1908), p. 195-196; núm. 22 (15 agost 1908), p. 203-204.

ALSIUS I TORRENT, Pere; PUJOL I CAMPS, Celestí (1883). «Nomenclátor geográfico histórico de la provincia de Gerona». *Asociación Literaria de Gerona: Certamen de 1882*. Girona: P. Torres, p. 87-248.

ARAGONÉS, Enric (2006). «Una traducción ignorada del *Manual of Elementary Geology* de Lyell (1858)». *Boletín de la Comisión de Historia de la Geología de España*, núm. 28, p. 10-14.

— (2008). «Lyell's Journey in Catalonia». *Earth Sciences History*, vol. 27, núm. 2, p. 220-241.

AYARZAGÜENA, Mariano (1989). «Pere Alsius i Torrent, prehistoriador». *Espacio, Tiempo y Forma, Serie I, Prehistoria y Arqueología*, vol. 2, p. 433-441. [També a: *Zona Arqueològica*, vol. 3 (2004), p. 145-148]

BARNOLA, Joaquim M. de (1915). «Nota necrològica. Pere Alsius i Torrent». *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, vol. 15, núm. 4, p. 61-64.

BATALLER, Josep Ramon (1923). «Assaig bibliogràfic de la geologia de Girona». *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, 2a sèrie, vol. 3, núm. 1-2, p. 36-55.

BECH, Jaume (1970). «Nuevo hallazgo de *Hippopotamus amphibius major* en Banyoles (Gerona)». *Acta Geológica Hispánica*, vol. 5, núm. 2, p. 51-53.

BRUSI, David (1987). «Caracterització geològica de l'acabament meridional del sistema hidrogeològic de Banyoles». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsius i Torrent*, p. 147-169.

BUTINYÀ, Júlia (1987). «De l'epistolari entre Pere Alsius i el pare Butinyà». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsius i Torrent*, p. 73-82.

CASADES I GRAMATXES, Pelegrí (1888). «Excursió a Banyolas, Porqueras, Besalú y Serinyà, los días 12, 13 y 14 d'abril de 1884». *Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas*, vol. 8, p. 141-311.

CHIA, Manuel de (1879). «Apuntes geológicos sobre los terrenos terciario, medio y superior del Bajo Ampurdán». *Revista de Gerona*, any 4, núm. 9 (setembre 1879), p. 337-347.

COROMINAS, Josep Maria (1976). «Personalitat del prehistoriador banyolí Pere Alsius i Torrent». *Revista de Girona*, núm. 75, p. 203-206.

COROMINES, Joan (1991-2001). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial. 10 v.

Exposición Nacional de Minería, Artes metalúrgicas, Cerámica, Cristalería y Aguas minerales: 1883: Catálogo general (1883). Madrid: Tip. Suc. Rivadeneyra.

FAURA I SANS, Marià (1922). *Vilafranca del Penedès* [Mapa]. 1:100.000. *Mapa geològic de Catalunya*, full 34. Barcelona: Mancomunitat de Catalunya i Junta de Ciències Naturals de Barcelona. [Fullet explicatiu de 91 p. i mapa geològic]

FITA, Fidel, (1883). «Ensaig historich sobre la vila de Banyolas, per Pere Alsius y Torrent». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. 2, p. 406-410. [Nota bibliogràfica]

FONT I SAGUÉ, Norbert (1905). *Curs de geologia dinàmica i estratigràfica aplicada a Catalunya*. Barcelona: Graf. Thomas.

HARLÉ, Édouard (1882-83). «La grotte de Serinyà, près de Gerone (Espagne)». *Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme*, vol. 17, p. 293-299. [Traducció de Pere Alsius: «La gruta de Serinyà». *Revista de Gerona*, vol. 10 (març 1886), p. 88-92]

JULIÀ, Ramon (1975). *La conca lacustre de Banyoles-Besalú*. [Tesi doctoral presentada al Departament de Geomorfologia de la Universitat de Barcelona. Publicada a: Monografies del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles (1980)]

MAESTRE, Amalio (1845). «Descripción geognóstica y minera del distrito de Cataluña y Aragón». *Anales de Minas*, vol. 3, p. 193-278.

MARTÍ HENNEBERG, Jordi (1988). «La difusión de la glaciología en España». *Llull*, vol. 11, p. 235-246.

— (1994). *L'excursionisme científic*. Barcelona: Altafulla.

MARTÍNEZ QUINTANILLA, Pedro (1865). *La provincia de Gerona. Datos estadísticos*. Girona: F. Dorca.

MASCARÓ, Josep Maria (1914). *Topografía médica de Bañolas*. Girona: D. Torres.

MONSALVATJE, Francesc (1893). «Lago de Bas». *El Eco de la Montaña*, vol. 2, núm. 62 (3 setembre 1893).

OSONA, Artur (1881). «Excursió particular al Puigsecalm y cinglera dels Ayats. Dias 23 á 28 de octubre de 1881». *L'Excursionista: Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*, vol. 3, núm. 36-37 (setembre - octubre 1881), p. 225-234.

PLANS I PUJOL, Fructuós (1882). «Nota sobre unos huesos fósiles remitidos por el académico correspondiente D. Pedro Alsius al numerario D. Fructuoso Plans y presentados á la Academia en la sesion del 24 de Noviembre de 1881». *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, vol. 1 (1878-1884), p. 173-176.

Reglament de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas fundada en 26 de novembre de 1876 (1879). Barcelona: Impr. de La Renaxensa.

RIBA, Oriol (2000). *Diccionari de geologia*: Enciclopèdia Catalana.

RÍOS, José María; MASACHS, Valentí (1953). *Bañolas (Gerona y Barcelona)* [Mapa]. 1:50.000. *Mapa geológico de España*, explicación de la hoja nº 295. Madrid: Instituto Geológico y Minero de España. [Amb mapa i talls geològics]

SANPERE I MIQUEL, Salvador (1878). «Orígens i fonts de la nació catalana. La Terra». *La Renaxensa*, vol. 8, núm. 9 (15 maig 1878), p. 357-369.

SANZ, Erundino; COMAS, Pere; MAROTO, Julià (1987). «Inventari paleontològic dels fons del Museu Arqueològic de Banyoles». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsius i Torrent*, p. 103-120.

SOLÉ SABARÍS, Lluís (1957). «Empordà et région volcanique d'Olot». A: *INQUA: V Congrès International: Livret-guide de l'excursion N1: Pyrénées*, p. 34-43.

SOLER, Narcís (1987). «Bibliografia de Pere Alsius i Torrent (1838-1915)». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsius i Torrent*, p. 91-97.

— (2012). «Édouard Harlé, enginyer, alpinista, paleontòleg i prehistoriador d'un costat a l'altre dels Pirineus». *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès 2010-2011*, IBIX 7, p. 309-328.

TEIXIDOR, Joan (1879-80). «Notas geológicas tomadas de la provincia de Gerona» *Revista de Gerona*, vol. 3, núm. 5 (maig 1879), p. 194-197; núm. 8 (agost 1879), p. 305-314; vol. 4, núm. 1 (gener 1880), p. 11-21; núm. 2 (febrer 1880), p. 71-76; núm. 4 (abril 1880), p. 121-132. [Una altra edició: «Indicación de algunos terrenos volcánicos: reseña geológica de la provincia de Gerona leída en la sesión celebrada por la Real Academia de Ciencias Naturales y Artes el día 15 de marzo de 1879». *Memorias de la Real Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona*, vol. 1 (1878-1884), núm. 6 (1883), p. 257-318]

VÉZIAN, Alexandre (1856). *Du terrain post-Pyrénéen des environs de Barcelone et de ses rapports avec les formations correspondantes du bassin de la Méditerranée: thèse de géologie présentée et publiquement soutenue devant la Faculté des Sciences de Montpellier le 13 août 1856*. Montpellier: Ricard frères. [Mapa geològic]

VIDAL I CARRERAS, Lluís Marià (1871). «Excursión geológica por el norte de Berga (Barcelona)». *Revista Minera*, vol. 22, núm. 514 (1 novembre 1871), p. 505-512; núm. 515 (15 novembre 1871), p. 528-54. [Talls geològics]

— (1875). «Geología de la provincia de Lérida. Región central». *Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España*, vol. 2, p. 209-247.

– (1886). «Reseña geológica y minera de la provincia de Gerona». *Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España*, vol. 13, p. 209-284. [Mapa geològic]

– (1915). «Quatre paraules sobre D. Pere Alsius». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, vol. 25, núm. 245, p. 190-194.

VIDAL I PLANELLA, Joan (1925). *L'estany de Banyoles (llibre recreatiu, científic i històric)*. Banyoles: Tip. La Econòmica.

– (1931). «L'obra geològica de Pere Alsius». A: *Regió volcànica catalana Olot-Girona. Expedició C-4 del XIV Congrés geològic Internacional*, p. 29. [S. d.]

SIGLES DELS ARXIUS I BIBLIOTEQUES

AFAL: Arxiu de la Família Alsius

BCECB: Biblioteca del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles

ARACAB: Arxiu de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona

AMGSB: Arxiu del Museu Geològic del Seminari de Barcelona

Pere Alsius i Torrent (1839-1915): Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica

PUIGVERT, J.M.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2016. (Quaderns; 36), p. 105-121

Pere Alsius, la paleontologia i l'evolució

Jordi AGUSTÍ

ICREA. Institut Català de Paleoecologia Humana i Evolució Social, Campus de Sescelades, Edifici W3, 43007 Tarragona

Julià MAROTO

Institut de Recerca Històrica, Universitat de Girona, pl. Ferrater Mora 1, 17004 Girona

Introducció

Pere Alsius es va iniciar en la paleontologia de la mà de la geologia i de la prehistòria, com una part indissoluble d'aquests dos camps i amb el gran objectiu d'estudiar la història geològica i cultural de la comarca. Ho va fer com en altres camps que conreà amb èxit: de manera autodidacta, amb uns mitjans molt senzills, però amb rigor i entusiasme. En els seus treballs demostra una gran capacitat d'observació i fa descripcions acurades de les restes que troba. Amb Pere Alsius es va iniciar la paleontologia de vertebrats a Catalunya. A més, també es va ocupar—de manera més modesta, però igualment pionera— de la paleontologia d'invertebrats.

Una formació de naturalista

La seva formació com a farmacèutic

Els coneixements que Alsius adquirí a la universitat per esdevenir farmacèutic foren la primera, i fonamentada, base de la seva formació. En aquella època, les carreres universitàries eren escasses i per això les existents ocupaven un ventall ampli de diversos camps de coneixement; en aquest sentit, la formació com a farmacèutic va portar implícita una formació sòlida com a naturalista. Alsius espreme al màxim la seva formació com a naturalista per autoformar-se com a paleontòleg.

En aquest sentit és significatiu l'ús que va fer del famós manual *Lecciones de historia natural* de Agustín Yáñez i Girona, catedràtic d'aquesta matèria al mateix Col·legi de Sant Victorià de Barcelona. El manual de Yáñez va ser el de referència durant molt de temps per a l'estudi de la història natural, i Alsius, a manca d'obres més especialitzades, el resseguí buscant fins a la més petita informació que li servís per descriure els organismes fòssils de la comarca. L'exemplar que utilitzà Pere Alsius, conservat a la seva biblioteca, és de Yáñez (1844-1845). En el mateix llibre, i en llibretes o carpetes, s'han conservat diversos dibuixos seus sobre anatomia, ben vàlids per utilitzar en la classificació paleontològica (fig. 1).

Altres llibres d'estudi

Tot seguit, ressenyarem altres obres que Pere Alsius utilitzà per a la seva formació i que es conserven al fons del que va ser la seva biblioteca (actualment dividida entre el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles i l'Arxiu de la Família Alsius).

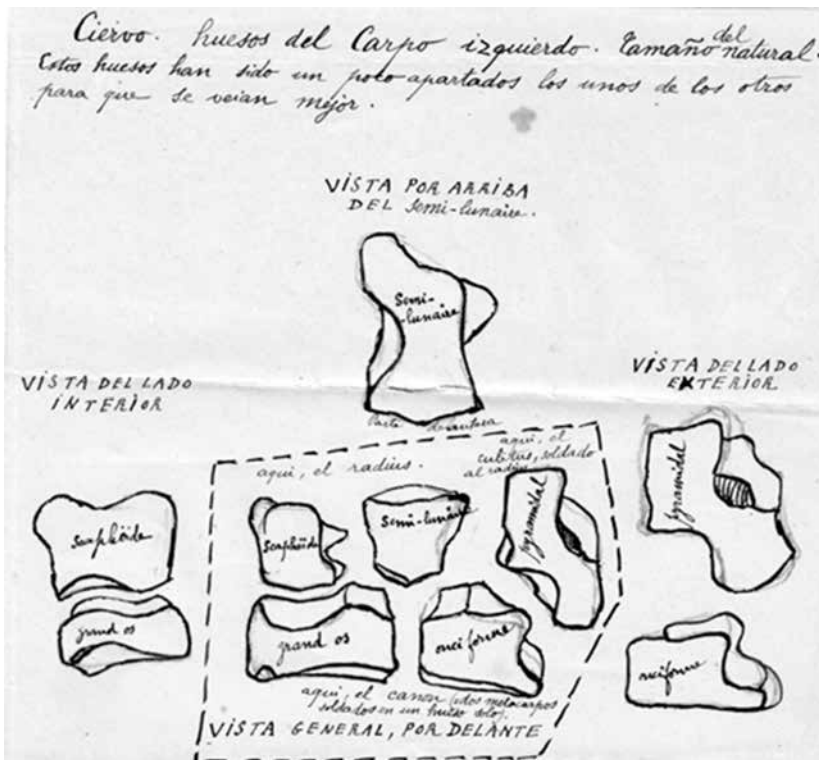

Figura 1

Apunts d'anatomia de Pere Alsius —ossos del carp del cérvol— conservats a l'interior del manual *Lecciones de historia natural* (Yáñez, 1844–1845). N. Soler (Alsius, 2015) interpreta que els dibuixos són d'Édouard Harlé.

El manual de Vilanova

Joan Vilanova Piera (1821-1893), el famós pioner de la geologia i paleontologia ibèrica, va redactar el *Manual de geología aplicada a la agricultura y a las artes industriales* (Vilanova Piera, 1860-1861).

En aquest manual s'observa de manera didàctica com les espècies fòssils s'inclouen dins la classificació de les espècies actuals i hi ha l'esforç de relacionar el passat amb el present, ja que aquest és una conseqüència de l'anterior. Malgrat el seu caràcter pioner, el manual relaciona paleontologia amb estratigrafia i amb biologia, i presenta reconstruccions ambientals del passat (com del Miocè i del Quaternari, anomenat també del Diluvi). En molts sentits, és un manual modern i de ben segur que representà una eina de coneixement important per a Pere Alsius.

La visió bíblica

Entre altres llibres, destaquen el de l'abat E. D. Lambert (*L'homme primitif et la Bible*) i el de Jaume Almera (*Cosmogonía y geología*) (Lambert, 1869; Almera, 1877). Són obres que l'ajudaren a compaginar el seu esperit científic inquiet amb les profundes conviccions religioses. Si bé no sembla que li serviren per a la formació experimental com a paleontòleg, sí que li foren útils per explicar la història del nostre passat a la comarca de Banyoles.

El contacte amb Édouard Harlé

Més tard, quan Alsius ja havia fet els primers treballs, per aprofundir en la paleontologia dels mamífers i ocells quaternaris va acudir al paleontòleg francès Edouard Harlé, amb qui va mantenir una bona col·laboració (fig. 1).

Édouard Harlé (1850-1922) fou un enginyer de professió considerat igualment paleontòleg i prehistoriador, un dels pioners en aquests camps a França. De la seva relació intensa amb Pere Alsius, en parla en aquest mateix volum Narcís Soler, que també ho ha fet en altres ocasions (Soler Masferrer; Soler Subils, 2012).

Es conserven diverses separates d'Harlé procedents de la seva biblioteca, totes curosament dedicades. En destaquen les que fan referència a espècies poc habituals: ant i lleó (Harlé, 1894), *cuon* (Harlé, 1891), elefants (Harlé, 1893) i bou mesquer (Harlé, 1901). Aquest fet ens indica clarament la inquietud d'Alsius per classificar i estudiar totes les restes que podien trobar-se a l'abast, inclús les més exòtiques.

La col·lecció de referència

Alsius introduí ja una eina de treball que és sens dubte indispensable per a la pràctica de la paleontologia (i les ciències properes com l'arqueozoologia): la col·lecció de referència.

Així, en el Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles (MACB) es conserven la parella de cornamentes de ren d'un individu adult tramesa per Édouard Harlé amb l'objectiu compartit de resoldre la qüestió de si existien o no restes de ren a les troballes de la Bora Gran d'en Carreres.

De la mateixa manera, es conserven les restes d'una col·lecció malacològica que probablement utilitzà com a suport per classificar restes de mol·luscs procedents sobretot dels terrenys terciaris.

Alsius, paleontòleg

Si bé l'activitat de Pere Alsius com a paleontòleg no pot competir amb les que va practicar com a arqueòleg o com a historiador (que són les facetes d'estudi més conegudes), cal reconèixer-li que la va exercir de manera ben digna i que no fou puntual. Sí que és cert, però, com ja s'ha avançat, que segurament no va exercir la paleontologia per si mateixa sinó dins de la geologia i la prehistòria, com una eina necessària per resoldre qüestions que li plantejaven aquestes dues matèries.

Va justificar l'existència de cada tipus de fauna en funció de l'ambient on vivia. A les publicacions fa referència a la fauna del Terciari marí (l'Eocè), a la fauna tropical del Terciari continental o a la fauna freda del Quaternari, sempre de la comarca.

Alsius va ser dels primers —sinó el primer— paleontòlegs de Catalunya. Tot seguit, enumerem les aportacions més destacades que va fer.

Eocè de la comarca de Banyoles

Va classificar els fòssils marins de l'Eocè quan va realitzar l'estudi de la geologia de Banyoles i els voltants. No només els classificà, sinó que també efectuà la reconstrucció ambiental dels terrenys (Alsius, 1871-1872, 1878-1879). Sobre la interpretació que en va fer, s'hi insistirà a la segona part d'aquest treball.

Per estudiar-los, va recol·lectar els fòssils, els exemplars dels quals es troben dipositats actualment al MACB.

Pla d'Usall

Pere Alsius es va fer càrrec del descobriment d'unes restes dentàries d'hipopòtam trobades al pla d'Usall, en concret a la casa Bach Esteve, toponímia que desconeixen els autors d'aquest treball, però que pel context actual de coneixements s'ha de suposar que han d'estar relacionades amb el jaciment de la bòbila Ordis, datada del Plistocè inferior.

Existeixen uns bons dibuixos a mà d'aquestes restes conservats a l'Arxiu de la Família Alsius (fig. 2 i 3). Malauradament han quedat inèdits, ja que només se'n van publicar la cita i la

Figura 2

Dibuix de Pere Alsius d'una canina d'hipopòtam procedent del pla d'Usall (casa Bach Esteve)

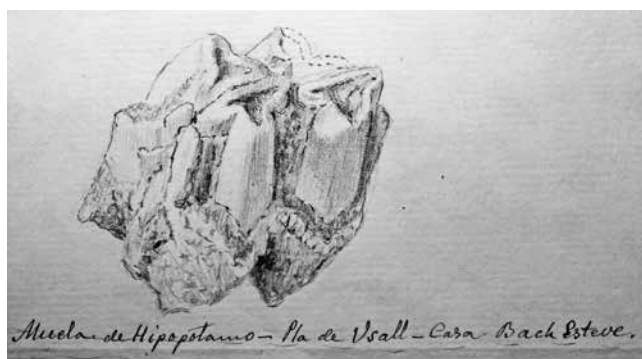

Figura 3

Dibuix de Pere Alsius d'una molar d'hipopòtam procedent del pla d'Usall (casa Bach Esteve)

interpretació general (Alsius, 1884), però no el treball detallat. L'estudi, la descripció i la classificació que en va realitzar són del tot encertats i molt meritoris, tenint en compte el poc material de què disposava Alsius. Les assignà a l'espècie *Hippopotamus antiquus*, tàxon que encara avui dia és considerat correcte.

El descobriment i la identificació d'aquestes restes d'hipopòtam, que són singulars i que avui es conserven al MACB, van anunciar la riquesa paleontològica de la comarca del Quaternari antic (Plistocè inferior), avui reconeguda internacionalment.

Travertins de Banyoles

L'interès per als fòssils el va portar a buscar en les pedreres a cel obert de Banyoles i a demanar als picapedrers que vigilessin les possibles troballes. En aquest sentit, va ser un precursor de la paleontologia preventiva, tan abandonada en les dècades següents i no implementada institucionalment fins a èpoques recents.

Va recuperar i estudiar restes esquelètiques, empremtes de fulla vegetal i de ploma d'au procedents dels travertins de Banyoles (Alsius, 1871-1872, 1878-1879, 1884), en bona part avui dipositats al MACB. Així, mereix que citem la descripció d'aquests fòssils, treball de referència durant més de setanta anys (Sanz; Comas; Maroto, 1987).

Mandíbula de Banyoles

Justament, fruit de l'activitat de vigilància i estudi dels fòssils procedents de les pedreres de travertí de Banyoles, es va produir la seva troballa més paradigmàtica que li ha atorgat, segurament, més fama: la mandíbula humana de Banyoles (fig. 4).

En aquest sentit, cal insistir que la troballa va ser el resultat d'aquesta vigilància a les pedreres de Banyoles, i per tant no va ser fruit només de la sort, sinó d'una tasca preventiva. És just d'insistir-hi, perquè moltes vegades s'ha cregut que fou producte de l'atzar i que Alsius va ser un afortunat per això. Cal reivindicar que fou la conseqüència d'una recerca sistemàtica.

A més de descobrir la mandíbula, l'any 1887 (segons les dades que s'han divulgat sempre, si bé N. Soler apunta recentment —en aquest volum— la possibilitat que fos el 1886), la va restaurar i la va estudiar¹: va fer-ne la descripció antropològica, en va posar de manifest els caràcters més definitoris i va estudiar la semblança amb altres peces antropològiques. Les directrius generals de l'anàlisi són les mateixes que les bàsiques d'un estudi modern. Amb aquest estudi, Alsius va esdevenir també el pioner de la paleontologia humana de Catalunya.

Alsius creia que la mandíbula era la resta humana més vella de la comarca, però en el moment de l'estudi Alsius desconeixia les descobertes de neandertals, que estaven poc divulgades i sense possibilitat que fossin al seu abast. Comparà la de Banyoles amb les mandíbules velles conegudes en aquell moment (que avui sabem que són neandertalianes o preneandertalianes), amb les quals trobà similituds notables (la bibliografia dels neandertals va començar a ser coneguda a partir de 1911, quan Alsius ja estava malalt i tenia tancat el seu treball).

La descripció que fa Alsius és molt acurada; es tracta d'un bon estudi, meritori una vegada més en relació amb les eines de què disposava (possiblement el millor estudi en aquest marc). Si bé el diagnòstic no és del tot encertat, perquè considera la mandíbula magdaleniana, s'ha d'entendre que en aquell moment el magdalenianisme era allò més vell que existia a la comarca i que per tant, amb aquest paràmetre, cronològicament no la podia recular més. El mèrit d'aquest estudi es troba molt ben analitzat a Cortada (1987), en què s'aprofundeix en el paper d'Alsius com a paleoantropòleg.

L'estudi d'Alsius quedà inèdit fins al 1915; de fet, el llibre sobre el magdalenianisme, per diverses raons, mai el veié publicat en la seva totalitat (sí, de manera parcial), i no ho ha estat de

.....

¹ El treball es troba recollit al capítol XXII de l'obra *El Magdalenense en la provincia de Gerona* (Alsius, 2015 [1906]).

manera unitària fins fa un any. Però el capítol esmentat sí que es va publicar amb la mort de Pere Alsius. Els seus col·legues de la Institució Catalana d'Història Natural el volgueren publicar en el que consideraren un acte de reparació històrica (Alsius, 1915). Tot i que la publicació existeix, malauradament tampoc ha estat massa divulgada i ha restat desconeguda per a molts dels estudiosos de la paleontologia humana (Maroto; Soler, 1993).

Figura 4

Mandíbula humana de Banyoles, vista lateral dreta (Foto de Xavier Butinyà)

Bora Gran d'en Carreres (Serinyà)

La seva obra més completa com a paleontòleg és la descripció de la fauna quaternària de Serinyà, en concret de la Bora Gran d'en Carreres (fig. 5), publicada tardanament en 1908 a la revista *Cataluña*. Formà part de l'obra *El Magdalénico en la provincia de Gerona* (Alsius, 1907-1908), que ha estat reeditada recentment (Alsius, 2015 [1906]).

Aquesta descripció marcà una fita dins la paleontologia de vertebrats de Catalunya. Alsius hi cita i descriu vint-i-dues espècies entre mamífers i aus, que acompanya d'unes bones fotografies perfilades (retallades individualment amb estisores), tal com manaren els cànons de la paleontologia anys després (fig. 6 i 7). Expressa tots els tàxons amb nom científic i nom vulgar, els descriu i comenta, i sovint els compara amb el registre de l'espècie actual. Classifica igualment les restes malacològiques.

Figura 5

Abric de la Bora Gran d'en Carreres (Serinyà)

*Muela de ciervo (Reno?) hallada en la
Bora gran den Carreres. Serinyà.*

Figura 6

Dibuix de Pere Alsius d'una molar de cèrvid de la Bora Gran d'en Carreres

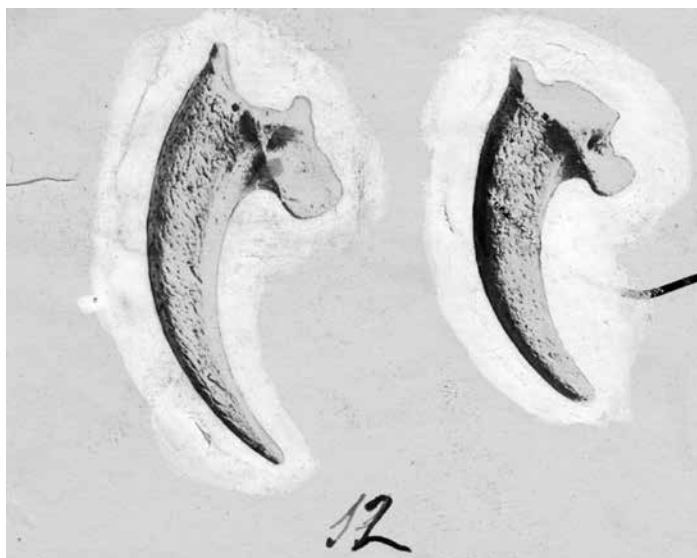

Figura 7

Dues terceres falanges d'àguila procedents de la Bora Gran. Fotografies retallades per Pere Alsius i preparades per publicar-se.

Els dos grans debats de la ciència decimonònica a la segona meitat del segle XIX

Alsius redactà, al llarg de la vida, diversos assaigs sobre la història geològica de la seva regió i, en aquest sentit, l'aportació constitueix un cas paradigmàtic que ens il·lustra sobre els avatars de la paleontologia al nostre país a la darrerïa del segle XIX. Els treballs en aquesta línia s'iniciaren amb el «Breu ensaig geològic de la conca de Banyolas», publicat en diferents parts entre 1871 i 1872 a la revista *La Renaxensa*. L'èxit d'aquesta sèrie segurament el va animar a escriure una segona part, més àmplia, que titulà «Estudios geológicos sobre la región central de la provincia de Gerona», publicats a la *Revista de Gerona* en 1878 i 1879. Posteriorment, va fer referència novament en aquests temes en el seu *Cuadro paleoetnológico de la provincia de Gerona* (de vegades incorrectament citat com a *Cuadro paleontológico*), publicat per l'Associació Literària de Girona el 1884. Però, sense cap dubte, com s'ha dit, la seva contribució més important a la paleontologia es troba en la descripció de la fauna quaternària de Serinyà, publicada el 1908, que marca l'inici de la paleontologia de vertebrats a Catalunya. Una ciència, per cert, en plena eferescència per raó de les grans controvèrsies que encara hi eren presents en aquells moments. Efectivament, almenys dos grans debats afectaven encara el pensament paleobiològic més enllà de les nostres fronteres quan s'inicià el darrer quart d'aquell segle. D'una banda, la polèmica estrictament geològica entre catastrofistes i actualistes deixà sentir els seus influxos tardans en aquesta banda dels Pirineus. L'actitud catastrofista, segons la qual

la configuració actual de la Terra i la successió de les seves faunes són fruit de catàstrofes periòdiques i abruptes a les quals segueixen llargs períodes d'estabilitat, té un precedent il·lustre en el fundador de la paleontologia, el francès Georges Cuvier. L'altra actitud, l'actualisme, té en el geòleg britànic Charles Lyell el seu màxim exponent. Lyell va proposar en l'obra *Principles of Geology* que no era necessari recórrer a causes extraordinàries, com són les grans catàstrofes, per explicar l'estat actual de la Terra i que les dislocacions observades al terreny (plegaments, esquerdes) eren el fruit d'una transformació gradual produïda lentament i persistentment al llarg de milions d'anys pels mateixos agents geològics que avui coneixem.

D'altra banda, la publicació el 1859 de *L'origen de les espècies* per Charles Darwin va trasbalsar les idees que es tenien sobre l'origen de les diferents espècies, inclosa la nostra. El paradigma dominant fins llavors, defensat per les grans figures de la geologia i la paleontologia com Georges Cuvier, Adolphe de Brogniart, Alcide d'Orbigny o Richard Owen, proposava que les espècies eren fixes i immutables, llevat de petites modificacions secundàries sense rellevància. Inspirant-se en les idees actualistes de Charles Lyell, Darwin va proposar que les espècies es modificaven al llarg dels temps per l'efecte continuat de la selecció natural. Certament, la idea de l'evolució havia estat ja proposada per altres autors abans que Darwin, com J. B. Lamarck o R. Chambers. Però a diferència d'ells, Charles Darwin fou el primer a proposar un mecanisme convincent sobre com funcionava el canvi evolutiu. A l'obra *L'origen de les espècies*, Darwin va proposar que les petites variacions que podien trobar-se en el si de les poblacions naturals es veurien progressivament afavorides per la selecció natural d'aquells individus que arribessin a sobreviure i així poguessin transmetre aquestes característiques a la seva descendència. Atès que els recursos són sempre limitats, les característiques que en un determinat ambient afavorissin la supervivència dels seus portadors (els més «aptes») tendrien a propagar-se i accentuar-se en el si de les espècies. Ben al contrari, aquells en què les característiques dels quals no comportessin un avantatge sobre llurs competidors tendrien a no deixar descendència (o a deixar-la en menor nombre) i, per tant, aquestes desapareixerien amb ells. Mitjançant aquest senzill mecanisme, no gaire diferent del tipus de selecció artificial que els criadors i ramaders anglesos practicaven a les granges, Darwin va poder oferir un argument plausible que explicava la varietat immensa de formes i espècies que avui dia poblen el planeta.

Es així com va sortir a la llum la primera edició de *L'origen de les espècies* el novembre de 1859, la qual es va exhaurir en poques hores; mentre que la segona ho va fer en poques setmanes. Es tractava de l'obra d'un membre respectat de la comunitat científica, ben conegut pels seus diaris sobre l'expedició del *Beagle* i, fins aleshores, científic admirat per la seva capacitat d'anàlisi i pel rigor de les seves recerques. Malgrat el to cautelós i escrupolosament científic de Darwin, les implicacions de tota mena, fins i tot les lligades a l'origen de l'home, es van fer evidents des del primer moment. A l'èxit de l'obra de Darwin va contribuir també el fet que aquest es veiés immediatament recolzat per un conjunt d'especialistes que, com ell, eren autors reconeguts en el món de la ciència, com era el cas de Joseph D. Hooker, Thomas Huxley o Ernst Haeckel. I fins i tot algú tan respectat com Charles Lyell, el celebrat autor dels *Principis de geologia*, va canviar la seva opinió sobre l'origen de les espècies per adherir-se a les noves

idees evolucionistes. És en el si d'aquests dos grans debats, catastrofisme i evolucionisme, que s'inscriu l'obra paleontològica de Pere Alsius.

Les idees catastrofistes de Pere Alsius

Malgrat que molt influïda pel catastrofisme dominant, l'obra d'Alsius mostra una combinació curiosa amb les idees actualistes que anaven avançant en el si de les ciències geològiques. En el seu esquema, llargs períodes d'estabilitat apareixien interromputs per grans catàstrofes. Així, quan es refereix als materials de l'Eocè marí de la comarca de Banyoles, els descriu en termes d'estabilitat i concordància:

La sobreposición de dichas rocas en estos pisos es completamente regular, es decir, se hallan simplemente extendidas sus hiladas sobre los bancos de arcilla, guardando el paralelismo original que adquirieran al depositarse, por más que hayan perdido su horizontalidad primitiva. Igualmente, se nota perfecta concordancia de sobreposición entre las rocas de un piso con las del inmediato, práctica demostración de haber sido sedimentados sus materiales sucesivamente en las aguas de un mismo mar, sin haber sobrevenido cataclismo alguno, que imprimiese discordancia en el modo de depositarse la roca de un piso del que le servía de base. (Alsius, 1878-1879)

Igualment, Alsius fa un exercici perfecte d'actualisme a l'hora d'interpretar la fauna de moluscs del mar eocè:

Durante los tiempos del mar nummulítico gozaba esta parte del hemisferio de un clima muy parecido al que en la actualidad se disfruta en la zona tórrida. Igual opinión permite sostener la presencia [...] de los géneros *Ovala*, *Oliva* y *Natica*, pudiéndose confirmar, además, con la observación de presentarse los *Solen* fósiles que en ellos se hallan, ovalados en sus bordes como los de los países cálidos y no rectos como lo son los de las latitudes septentrionales. (Alsius, 1878-1879)

Però Alsius recorre al catastrofisme quan es tracta d'explicar la fi d'aquest mar tropical calmat:

Un extenso mar debió cubrir en consecuencia el suelo de nuestra provincia, como consta de otras regiones dentro y fuera de la península, hasta que un cataclismo horroroso levantó y dejó en seco los bancos de roca en su seno sedimentadas y las más antiguas que les sirvieran de lecho. (Alsius, 1878-1879)

Després d'aquesta catàstrofe, s'entra en una nova etapa d'estabilitat:

Muy grande fue el periodo de tranquilidad en que quedó el centro de nuestra provincia después de haber emergido su suelo del apacible seno de las aguas del mar nummulítico en que se había formado. (Alsius, 1878-1879)

Referint-se a les faunes terciaries, Alsius constata que és aquest el moment en què apareixen les faunes modernes, com els hipopòtams, els elefants o els rinoceronts:

Y durante este momento aparecieron y cubrieron la tierra los verdaderos mamíferos y los reptiles terrestres, alcanzando estos, lo mismo que las especies marinas, formas y condiciones de vida idénticas a las que ahora son comunes a los seres organizados. Por esto la apologetica católica con fundamento hace concordar la relación mosaica del sexto día de la creación con las conclusiones científicas de la geología que acabamos de exponer, viniendo a parar la religión y la ciencia que hacia el fin de ese día ó periodo apareció el Hombre para recibir de manos del mismo Creador la investidura de posesión y dominio sobre todo lo creado. (Alsius, 1878-1879)

L'ésser humà és finalment la culminació d'aquest procés de «normalització» de les condicions de la Terra. Ara bé, una darrera catàstrofe, el diluvi bíblic, va canviar novament les condicions d'aquells primers éssers humans:

Nuevos infortunios estaban reservados a la humanidad en los comienzos de su peregrinación de este mundo. Ora fuese por el derretimiento de las nieves que se habían acumulado durante el periodo glacial [...], ora fuese por las oscilaciones sufridas por los continentes [...], la tierra se vió cataclísticamente cubierta por torrenciales y caudalosas corrientes, dejando poco menos que aniquilada la vida animal en toda su superficie sin excepción de latitudes y alturas en ambos hemisferios. (Alsius, 1878-1879)

El diluvi universal marca el final del conjunt de faunes que fins llavors havien imperat a les comarques gironines:

Que al sobrevenir aquella inundación cataclísmica y este acarreo tumultuoso se disfrutaba aquí un clima muy benigno y aún cálido, lo demuestran los restos fósiles debajo del aluvión sepultados. En efecto, en el alto valle de Viaña descubrió nuestro sabio Bolós molares de elefante primigenius; de mi puedo atestiguar que he recogido interesantes restos de hipopótamos cerca de Serinyà, en la meseta de Espolla; en la riera de Santa Eulalia de Ronsanas, provincia de Barcelona, la casualidad puso de manifiesto otro hermoso ejemplar de elefante meridional y no estará de más recordar que en los arenales de S. Isidro, no lejos de la coronada villa, aparecieron despojos fósiles del elefante africano. (Alsius, 1884)

En un altre exercici clar d'actualisme, Alsius situa en aquest moment el canvi d'unes condicions de catastrofisme cap a les condicions físiques i geològiques que encara són vigents a la Terra:

Desde este momento, cesan las formaciones geológicas propiamente dichas y entra el mundo à regirse por las mismas causas obrando en idénticas condiciones que las que actualmente podemos apreciar y ver de cerca. Desde entonces, la misma actual flora embellece nuestros campos y la misma fauna señorea y vivifica la tierra.

Al pie de los montes se acumulan paulatinamente los detritus de las rocas y los escombros de las montañas; las tranquilas corrientes de nuestros ríos surcan y arrastran los elementos diversos; en los mares se depositan limos, aluviones y tobas, remedando en reducida proporción y calmosa marcha los lejanos días de las formaciones cuaternarias. (Alsius, 1884)

El final del diluvi marca l'inici de la darrera època de la creació, la que estem vivint actualment, i a la qual «la acción geológica iba siendo más circunscrita, más local. En efecto, a proporción de los tiempos del desenvolvimiento cosmogónico de nuestro planeta, las causas físicas que lo determinaron han disminuido en potencia y concretado más y más el área de su poderoso influjo. Ya no son desde este momento generales inundaciones las que cubren y barren la superficie de la Tierra; débiles corrientes, relativamente hablando, cruzan placenteras y mantienen subsistentes nuestros lagos cuaternarios, que precipitadamente caminan á su ocaso» (Alsius, 1884). Novament s'entra en una fase d'estabilitat, en la qual les lleis (les que avui actuen a la Terra) són diferents de les que regien en el moment de les grans catàstrofes.

L'actitud de Pere Alsius davant el debat evolucionista

Davant el debat evolucionista, la posició de Pere Alsius va ser clarament antitransformista. Per a Alsius, la història geològica i biològica fou un procés de preparació del planeta per

l'eclosió de l'ésser humà. Aquesta posició coincideix clàssicament amb la que van mantenir a la primera meitat del segle XIX els catastrofistes anglesos, l'exemple més notori dels quals és William Buckland.

Tant per a Buckland com per a Alsius, la concepció direccionista de la història geològica neix del seguiment estricte del relat bíblic, que no pot entrar en contradicció amb la ciència geològica. Així, quan Alsius parla del diluvi, es refereix al conjunt d'evidències «que nos ha permitido descubrir los grandes cataclismos de su historia física y las vicisitudes, por demás funestas, por que pasaron los primeros hombres que la poblaron, episodios interesantísimos de la universal inundación que con sublime sencillez nos refiere Moisés en los sagrados libros, cuyo relato en nada contradice la observación científica, antes bien la confirma».

La història geològica és composta d'un nombre discret d'etapes que es corresponen amb els sis dies de la creació bíblica. El transcurs d'aquestes etapes preveu una complexitat progressiva de la vida, la qual tendeix a crear les condicions adients per a la implantació de l'home sobre la Terra:

Con el génesis podríamos decir que discurría con plenitud el día sexto y según el común sentir de los geólogos modernos, asegurar con la mayor probabilidad que aquella fué la época de la aparición de la especie humana; llamada por tanto á la vida en el momento solemne en que la tierra se hallaba convertida en un vergel de aromatizante vegetación y enriquecida por todo género de animales, incluso los de organización más complicada. (Alsius, 1878-1879)

Per a Alsius, l'origen de la espècie humana és un misteri inaccessible a la recerca científica:

La ciencia, con sus solas luces, no puede revelarnos lo que fué el hombre al salir de las manos de su creador, radiante de vigor y hermosura y ennoblecido por el soplo de vida que en su levantada frente imprimiera la Omnipotencia divina; debe contentarse con darnos a conocer los poéticos detalles del vistoso panorama que ofrecía el edén que sirvió de cuna al primer par humano, para gozar en él de pasagera dicha. (Alsius, 1878-1879)

En qualsevol cas, Alsius anteposa la seva fe catòlica per davant de les evidències geològiques i paleontològiques. És més, sembla com si la ciència mateixa servís per desmentir les posicions evolucionistes:

Sin faltar a los preceptos que hoy consigna en sus leyes la paleontología, no puede llevarse á la época terciaria la aparición de la especie humana; lo que parece confirmar la carencia de monumentos prehistóricos en las capas geológicas del indicado terreno, pues la sana crítica ha negado el carácter de tales á los muchos que deficientes observaciones pretendían hacer pasar como á irrecusables: como en todo, en ella han descubierto avisados geólogos objetos que parece presuponen la existencia de seres inteligentes; verdadera nebulosa de la ciencia, no por todos reconocida, problema que han querido algunos resolver improvisando para este dudoso caso un sér intermediario entre el hombre y el mono, sér imaginario cuyas huellas en ninguna parte aparecen, y que no obstante pretenden señalarlo como á progenitor de nuestra especie; atavismo que con orgullo debemos rechazar cuantos de católicos nos preciamos. (Alsius, 1884)

Ara bé, el 1887 es va produir la troballa de la mandíbula als travertins de Mata. Quina va ser la reacció d'Alsius davant aquesta troballa? Com va compaginar les seves idees fixistes basades en la religió amb aquesta evidència nova de la qual ell va ser partícip? D'entrada,

es van necessitar més de vint anys perquè, finalment, E. Hernández-Pacheco i H. Obermaier en publicuessin el primer estudi de ressò. En aquest primer treball, i en altres de posteriors, aquesta peça fou inclosa dins el grup dels neandertals, sense tenir en compte els seus trets arcaics que indicaven un major grau de primitivisme, la qual cosa pot ser una mostra del recel amb què Pere Alsius va concebre la nova troballa. Ara bé, no podem creure, que aquesta importantíssima troballa de la qual va ser autor, amb el seu conjunt de trets clarament primitius, deixés indiferent en aquell cervell minuciós i lògic. I efectivament, malgrat que es tracta d'un testimoni que va romandre inèdit en vida d'Alsius, aquest va deixar escrita la seva opinió sobre aquell fòssil estrany:

Podemos dejar sentado que así como los habitantes de la Bora Gran d'en Carreras en Serinyà son indiscutiblemente magdalénicos, del mismo modo la mandíbula de la toba de Banyoles es cuaternaria y sincrónica del magdalenense y que [...] su procedencia no debe atribuirse a otras gentes que a las que entonces ocupaban la comarca, los magdalenenses, cuya personificación forman los habitantes cuaternarios de la gruta de Serinyà, quienes podemos dejar sentado que pertenecían a ese tipo intermedio que acusa la evolución de la raza de Neanderthal hacia la de Logerie, realizada principalmente durante el Solutrense, según se cree, aunque tal opinión no se pueda hacer descansar más que en un resto humano de autenticidad indudable, que es la mandíbula de Arcy, a la que nos complacemos poder agregar la por nosotros recogida en Banyoles, cuya analogía, autenticidad y data hemos demostrado. (Alsius, 2015 [1906])

Vistos els escrits anteriors de Pere Alsius, no deixa de sorprendre la referència a un «tipo intermedio» i a «l'evolució de l'home de Neandertal a l'home de Logerie» (malgrat que ell parla de «races» i no d'espècies). Podem concloure, per tant, que al final de la seva vida, tal vegada influït per la troballa de la mandíbula de Banyoles, Alsius va derivar a posicions properes a l'evolucionisme i va finalment admetre la possibilitat d'una certa evolució entre les diferents «races» d'homínids.

Consideracions finals

L'obra de Pere Alsius reflecteix la concepció del món des del punt de vista dels naturalistes a la segona meitat del segle XIX. El naturalisme desconeixia les restriccions d'estudi, tot estava entrellaçat. Així, Alsius no deslligava la paleontologia de la geologia ni tampoc de la prehistòria, tot era el mateix tema de recerca, i el marc geogràfic idoni d'aplicació d'aquesta recerca fou la comarca.

D'aquest «naturalisme il·lustrat» en destaquen dos components bàsics: l'observació i el marc epistemològic concret. Alsius posseïa una gran capacitat d'observació, font de base per al seu objectiu d'elaborar la història natural de Banyoles (i per això és pioner a Catalunya en paleontologia, i també en geologia i en prehistòria). I Alsius tenia una concepció direccionalista de la història geològica, nascuda del relat bíblic, que volia fer compatible amb la ciència i que conjugava coherentment amb una visió catastrofista del canvi geològic: les fases d'estabilitat eren seguides per terribles cataclismes, als quals seguien de nou fases d'estabilitat. La seva posició ambientalista es trobava en consonància amb aquesta visió. El diluvi és l'exemple paradigmàtic de catàstrofe.

Respecte a l'altre gran debat de la seva època, el debat evolucionista (la transformació d'unes espècies en altres), Pere Alsius, influït per la seva pràctica religiosa del catolicisme, va prendre partit pel puntualisme respecte del gradualisme, si bé algun aspecte dels seus treballs (com l'estudi de la mandíbula de Banyoles, en què parla de l'evolució de les races humanes amb presència de tipus intermedis) fa pensar que va tenir algun dubte raonable del seu paradigma.

Agraïments

A la família Alsius de Banyoles per haver-nos facilitat amablement la consulta de l'arxiu familiar.

A Andrea Ferrer, conservadora del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles, per haver-nos proporcionat diversa informació de la col·lecció Alsius dipositada al Museu.

A Jordi Galofré, del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, per haver-nos facilitat l'accés a la col·lecció Alsius dipositada a la biblioteca de l'entitat.

A Enric Aragonès i Narcís Soler per haver-nos comentat diversos aspectes de geologia i prehistòria.

BIBLIOGRAFIA

ALMERA, Jaime (1877). *Cosmogonía y geología*. Barcelona: Librería Religiosa.

ALSÍUS I TORRENT, Pere (1871-1872). «Breu ensaig geològic de la conca de Banyolas». *La Renaxensa*, núm. 19 (1 novembre 1871), p. 237-239; núm. 20 (15 novembre 1871), p. 249-252; núm. 21 (30 novembre 1871), p. 261-263; núm. 22 (15 desembre 1871), p. 277-281; núm. 23 (1 gener 1872), p. 289-292.

— (1878-1879). «Estudios geológicos sobre la región central de la provincia de Gerona». *Revista de Gerona*, núm. 4 (1 abril 1878), p. 156-171; núm. 6 (1 juny 1878), p. 248-264; núm. 8 (1 agost 1878), p. 348-363; núm. 3 (1 març 1879), p. 103-112; núm. 4 (1 abril 1879), p. 144-152.

— (1884). «Discurso que en el acto de la solemne distribución de premios del certamen celebrado por la Asociación Literaria de Gerona, leyó el día 1º de noviembre de 1883 el presidente de la misma D. Pedro Alsíus y Torrent». *Asociación Literaria de Gerona: Certamen de 1883*. Imp. de P. Torres. [Amb un *Cuadro paleoetnológico de la provincia de Gerona* desplegable]

— (1907-1908). «El Magdalénico en la provincia de Gerona». *Cataluña*, núm. 6 (15 desembre 1907), p. 61-62; núm. 7 (1 gener 1908), p. 83-84; núm. 12 (14 març 1908), p. 121-123; núm. 14 (15 abril 1908), p. 138-139; núm. 18 (15 juny 1908), p. 171-172; núm. 21 (1 agost 1908), p. 195-196; núm. 22 (15 agost 1908), p. 203-204.

— (1915). «De la barra humana descoberta anys enrera a Banyoles». *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, any XII, núm. 7, p. 126-132.

— (2015) [1906]. *El Magdalanense en la provincia de Gerona*. Banyoles: Documenta Universitaria. (Pere Alsíus i Torrent; 1) [Edició a càrrec de N. SOLER MASFERRER]

CORTADA, Tomàs (1987). «Pere Alsíus, antropòleg». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsíus i Torrent: Centenari del Descobriment de la Mandíbula de Banyoles, 1887-1987*, p. 55-61.

HARLÉ, Édouard (1891). «Note sur des mandibules d'un canidé du genre Cuon». *L'Anthropologie*, núm. 2, p. 129-140.

— (1893). «Restes d'Elephants du Sud-Ouest de la France». *Société d'Histoire Naturelle de Toulouse: Bulletin*, 5 juillet.

— (1894). «Restes d'élan et de lion dans une station préhistorique de transition entre le quaternaire et les temps actuels à Saint-Martory (Haute-Garonne)». *L'Anthropologie*, núm. 4, p. 402-406.

— (1901). «Un crâne de Boeuf musqué, des Eyzies (Dordogne)». *Bulletin de la Société Géologique de France*.

LAMBERT, E.D. (1869). *L'Homme primitif et la Bible*. Paris: F. Savy.

MAROTO, Julià; SOLER, Narcís (1993). «Antecedents i problemàtica de l'estudi de la mandíbula de Banyoles». A: Julià MAROTO (ed.). *La mandíbula de Banyoles en el context dels fòssils humans del Pleistocè*. Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques, p. 35-54.

SANZ, Erundino; COMAS, Pere; MAROTO, Julià (1987). «Inventari paleontològic dels fons del Museu Arqueològic de Banyoles». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsíus i Torrent: Centenari del Descobriment de la Mandíbula de Banyoles, 1887-1987*, p. 103-120.

SOLER MASFERRER, Narcís; SOLER SUBILS, Joaquim (2012). «Édouard Harlé, enginyer, alpinista, paleontòleg i prehistoriador d'un costat a l'altre dels Pirineus». *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès 2010-2011*. IBIX 7, p. 309-328.

VILANOVA Y PIERA, Juan (1860-1861). *Manual de geología aplicada a la agricultura y a las artes industriales*. Madrid: Impremta Nacional.

YÁÑEZ GIRONA, Agustín (1844-1845). *Lecciones de historia natural*. Barcelona: Espona y Blay.

Pere Alsius i Torrent (1839-1915): Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica

PUIGVERT, J.M.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2016. (Quaderns; 36), p. 123-145

Pere Alsius i els primers passos de la prehistòria paleolítica a Catalunya

Narcís SOLER MASFERRER

Universitat de Girona, Institut de Recerca Històrica, pl. Ferrater i Móra, 1, 17004 Girona

Pere Alsius

Pere Alsius (1835-1915), farmacèutic de Banyoles, va exercir amb professionalitat, rigor i constància la seva professió en la farmàcia que regentà al carrer de Girona, al mateix lloc on encara avui dia es troba la Farmàcia Alsius, que continuen els seus descendents. També va participar molt activament en la vida política i social de la ciutat i de la Catalunya de l'època. A més de tot això, publicà notes, articles i llibres que encara avui dia són de gran interès sobre la història, la geologia, la prehistòria i el folklore de la comarca de Banyoles, la mateixa que avui té una entitat reconeguda amb el nom de comarca del Pla de l'Estany. També, ocasionalment, s'ocupà de llocs més allunyats.

Malgrat que la seva obra més important sobre prehistòria, *El Magdalenense en la provincia de Gerona*, va restar inèdita fins que ha estat publicada cent anys després de la seva mort (Alsius, 2015), les obres que publicà en vida foren suficients perquè Pere Bosch i Gimpera, el primer que va articular de forma coherent la prehistòria catalana i la peninsular, el qualificués, el 1919, de fundador de la prehistòria catalana:

D'aleshores data el descobriment de la Bora Gran d'en Carreras de Serinyà, típica de la fi del paleolític, pel farmacèutic de Banyoles Don Pere Alsius, a qui cal reconèixer com un dels creadors de la Prehistòria catalana i que des de la primera publicació de dita troballa, en 1871, desplega gran activitat tant per a col·leccionar objectes, com per a publicar les seves investigacions i popularitzar els coneixements prehistòrics. La cultura arqueològica de Pere Alsius es formà amb la lectura de la producció científica francesa i amb el tracte d'alguns estrangers, com el paleontòleg Harlé i el prehistoriador Cartailhac, que visitaren la seva col·lecció i els llocs excavats per ell. (Bosch Gimpera, 1919, p. 6)

Aquesta cova [la Bora Gran] fou descoberta en 1866 pel P. Josep Catà i excavada en 1871 per D. Pere Alsius, a qui podem bé anomenar el fundador de la nostra Prehistòria. (Bosch Gimpera, 1919, p. 37)

Aquesta faceta de precursor de la prehistòria de Catalunya la comparteix únicament amb el seu amic Francesc Martorell i Penya (1879). Abans d'ells només les restes del passat grecoromà havien atret l'atenció dels arqueòlegs.

El 1987, quan es va commemorar el centenari del descobriment de la mandíbula humana neandertaliana de Banyoles, el descobriment de la qual es deu també a Pere Alsius i que suposà una fita important en la història de la prehistòria catalana, en el Quadern que el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles va dedicar a la seva figura, vam escriure un treball sobre el seu vessant com a prehistoriador, i en situàrem l'activitat i pensament dins del marc de la prehistòria del seu temps. És un treball que encara creiem vàlid, però ara hi podem afegir aspectes que en aquell moment no vam tenir presents. Dèiem, en aquell paper, que la seva vertadera dimensió de prehistoriador no podria ser avaluada fins que no es publicués l'obra a la qual va dedicar més esforços, *El Magdalenense en la provincia de Gerona*, i que ens comprometíem a treballar per publicar-la (Soler, 1987, p. 42-43). Ara podem afegir-hi noves dades i altres punts de vista gràcies al fet que el seu arxiu ha estat inventariat i es pot accedir fàcilment a la seva correspondència, i també perquè ha estat publicada, introduïda i anotada per nosaltres mateixos la que és, com ja hem dit, la més important de les seves obres sobre la prehistòria (Alsius, 2015).

En aquesta nova visió que ara encetem, seguirem la formació del Pere Alsius prehistoriador des de les primeres obres, quan posà de manifest la manca de dades que hi havia per a la prehistòria de la comarca de Banyoles i de tot Catalunya, fins als últims anys de la seva vida, quan va aconseguir construir un relat detallat i plausible de les formes de vida dels primers pobladors a Serinyà al final de l'última glaciació, i va aportar la que encara és la resta humana d'un home arcaic més important de Catalunya.

Perquè el reconeixement de la prehistòria com una part de la història fos possible, abans s'havia d'acceptar la gran antiguitat de la terra i també la de l'home, molt superior a la que els atorgava una lectura literal del llibre del Gènesi, ni que fos assumint, com volia una de les interpretacions, que cada un dels sis dies de la creació corresponia a mil anys. També s'havien d'abandonar els mites de les edats medieval i moderna, construïts amb l'autoritat de la Bíblia, els autors antics i la imaginació dels falsaris medievals i humanistes, que feien la terra poblada pels fills de Noè, i en concret la península Ibèrica per Tubal, fill de Jàfet i nét de Noè. Quan Pere Alsius va començar la seva activitat, aquests mites eren ja només inspiració pels poetes i

tenien el seu moment de glòria al poema *L'Atlàntida*, de Jacint Verdaguer (1878). Aquest gran escriptor, creador del català modern, mantingué correspondència amb Pere Alsius, que el va rebre a Banyoles, i l'informà de les llegendes del país.

La prehistòria va néixer a la segona meitat del segle XIX a partir de les ciències de la naturalesa, especialment la geologia, que li donà el marc cronològic i ambiental; l'arqueologia, que li proporcionà els objectius i alguns dels seus mètodes, i l'antropologia, que li oferí models de comparació. De la mateixa manera es va formar el prehistoriador Pere Alsius. Com veurem, quan encara res no se sabia de la prehistòria de Catalunya, començà establint un marc geològic per a la comarca de Banyoles, inspirat en els geòlegs que acceptaven la gran antiguitat de la terra i que alhora confiaven a fer-la concordar amb el relat bíblic, així com fer compatible la ciència amb la fe. Pere Alsius posseïa l'obra d'E. Lambert (1869) *L'homme primitif et la Bible*, que cita algunes vegades i en la qual encara es conserven alguns dels resums manuscrits que en va extreure; també la de J. Almera i G. Molly (1877), *Cosmogonía y geología. Historia antigua de la Tierra*. El seu interès pel clima, la flora i la fauna del present i del passat l'ajudaren a establir el quadre de les èpoques prehistòriques. Aquest marc cronològic i ambiental li va permetre preveure que, a la comarca de Banyoles, havien existit poblacions primitives tant abans com després del diluvi universal.

Així mateix, Pere Alsius manifestà des d'un primer moment el seu interès per l'arqueologia, que el portà molt aviat a fer excavacions a Lió i Porqueres amb altres erudits, com Francesc Martorell i Peña, o amb amics banyolins, com ara el jesuïta Francesc Butinyà i el metge Josep Gou. Aquest interès es posà de manifest ja en la primera edició de *Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas* (1872), en què parla de les troballes fetes a Porqueres o Vilauba, i no el deixà mai, com demostren tant les seves obres com la correspondència amb altres arqueòlegs catalans, entre els quals el ja esmentat Francesc Martorell i Peña, Joaquim Botet i Sisó, Francesc Viñas i Serra i Pere de Palol. És amb aquests tres últims amb qui visità el dolmen de Romanyà de la Selva, avui conegut amb el nom de la Cova d'en Daina, poc després del seu descobriment. Mai no deixaren d'interessar-lo monuments megalítics i coves sepulcral (Alsius, 1894).

Finalment, ja hem esmentat l'interès de Pere Alsius pel folklore, les tradicions populars i les formes de vida ancestrals, així com també per les obres sobre poblacions primitives de terres llunyanes, descrites pels missioners, en què s'inspirà per explicar les formes de vida dels primers pobladors de la comarca. Un bon exemple és la publicació del pare Rosendo Salvado (1853) sobre els indígenes australians, que Alsius posseïa i esmenta diverses vegades.

Els temps geològics de Pere Alsius

En la primera edició de la seva obra històrica més important, *Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas* (1872), no diu gaire res sobre la prehistòria de la comarca, i ni tan solament esmenta la Bora Gran, de la qual ja havia donat una notícia, curta, el 1871. Creu que les condicions hidrogràfiques i orogràfiques de la comarca són les mateixes que presentava ja molt abans dels temps històrics, cosa que el porta a intentar esbrinar l'època en què començà a ésser

poblada. El clima suau, l'abundància d'aigua, els prats verds i les selves frondoses haurien atret l'home primitiu perquè l'escollís com a habitat. La prova d'això la veia en les destrals polides trobades a Rocacorba, Fontcoberta, Esponellà i Martís (Alsius, 1872, p. 12-13). Després d'estudiar les troballes arqueològiques d'època ibèrica i romana va concloure que

En resumen, donchs, podem dexar sentat que la encontrada de Banyoles ve essent poblada desde'ls temps aborígens per las rassas indígenas y que al quedar estas subjectadas á las poderósas armas romanas rebé un gran aument de població de tota la comarca. (Alsius, 1872, p. 29)

Ben poca cosa, doncs, es podia dir de la prehistòria de la comarca. Però, de mica en mica, aquest estat de coses va anar canviant.

No ens ha d'estranyar que un estudiós banyolí com ell, ben relacionat amb l'estament eclesiàstic, fos informat pel frare caputxi exclaustat Josep Catà del fet que el 1866 havia vist a la Bora Gran d'en Carreres de Serinyà una bretxa ossosa; o sigui, ossos i rocs o còdols units per ciment calcari (Alsius, 1882, p. 531), un tipus de formació que en aquella època solia atribuir-se al diluvi universal.

El mateix any de 1866 (Alsius, 1882) o poc després, el 1868 (Teixidor, 1880), Pere Alsius —aleshores un jove de trenta i pocs anys— visità la cova acompanyat de quatre amics: Joan Teixidor i Cos (1838-1885), un altre farmacèutic que en aquella època acabava d'ésser nomenat catedràtic de la Facultat de Farmàcia de Sant Jaume de Galícia i que poc després ho va ser de la de Barcelona (Botet, 1885), Josep Gou i Molinàs (1820-1900), metge, naturalista i afeccionat a l'arqueologia (Grabuleda, 2001), i un altre metge de Banyoles, que Pere Alsius anomena el Sr. Genover, probablement Vicenç Genover (a. *Ferrer de las Torres*) i Marimon, metge de Serinyà (1829-1887)¹.

Durant aquesta primera visita, Pere Alsius va recollir-hi alguns objectes: ossos d'un rosegador, d'un animal carnisser i d'un herbívor, i alguns carbons. Els ossos estaven trencats, i Pere Alsius va deduir que havien estat estellats per aprofitar-ne la medul·la i que en alguns d'ells s'hi havien fet estries amb una eina esmolada (Alsius, 1878, p. 169; Teixidor, 1880, p. 127). La primera notícia la va donar el 1871 en la revista barcelonesa *La Renaxensa*, en un treball que tractava de la geologia de la comarca de Banyoles.

Pere Alsius era l'única persona de Banyoles i una de les poques de Catalunya que podia atendre una problemàtica tan nova i complexa gràcies especialment a la seva formació de geòleg i naturalista. Era conscient de la delicada temàtica amb la qual s'enfrontava:

És l'estudi del terreno quaternari un dels que mes se resisteixen á la investigació humana per la gran complexitat dels problemes que en si entranya y que á lo millor del camí impeden lo pas al naturalista que, fiant massa en sas propias forças, se llansa ardorós á recorrer la espinosa carrera que davant seu s'obra. Problemes físichs, naturals y religiosos de solució complicada, com pot qualsevol compèndrer ho son lo tractar de la aparició del home sobre la terra, la quasi extinsió del género humá. (Alsius, 1871, p. 261)

¹ Dec aquesta informació al bon amic Josep Anton Abellan.

En els seus primers treballs de 1871 a *La Renaxensa* i els de 1878 i 1879 a la *Revista de Gerona*, ja deixà establert un marc geològic i cronològic que li va permetre encaixar les diferents etapes de la prehistòria que s'anaven distingint a l'època.

Explica que la base de les formacions geològiques de la part central de la província de Girona la formen els terrenys sedimentaris d'època terciària, en els quals assenyalava tres formacions diferents, que són les més visibles: els dipòsits continentals vermellosos i els marins que s'hi sobreposen, les calcàries nummulítiques com la pedra de Girona i les margues blaves o formació Banyoles. Aquests terrenys s'haurien aixecat amb la formació dels Pirineus en una època (al final del Terciari) de clima òptim, que podia coincidir amb el dia sisè de la creació.

Igualmente que la fauna era rica y variada, la flora propia del terreno numulítico, y la vegetación que l'hermosejava adquirí en aquella època una riqueza y abundancia de formas sols comparable ab la dels països tropicals del temps històric; pot dirse que allò era la aurora del venider mon que un dia havia de dominar'l home. (Alsius, 1871, p. 291)

Con el génesis podríamos decir que discurría entónces con toda su plenitud el día sexto y segun el comun sentir de los geólogos modernos, asegurar con la mayor probabilidad que aquella fué la época de la aparición de la especie humana; llamada por lo tanto a la vida en el momento solemne en que la tierra se hallaba convertida en un vergel de aromatizante vegetación y enriquecida por todo género de animales, incluso los de organización más complicada. (Alsius, 1878-1879, p. 162-163)

La benignitat del clima es demostrava també per la troballa que ell mateix havia efectuat de les restes d'un hipopòtam a Usall, a 10 m de profunditat, i de la d'una molar d'*Elephas primigenius* feta per Xavier de Bolòs en la vall de Bianya. Un gran cataclisme, que es podria assimilar al diluvi universal, va acabar amb aquesta època i unes grans inundacions van originar les potents formacions de graves i còdols que es veuen en molts llocs de la comarca i als terraprims de l'Empordà:

Lo cierto es que en los primeros tiempos de la población del mundo por el Hombre, vióse cubierto nuestro planeta por una inundación tan furiosa que dejó cubierta toda su superficie hasta la cima de los encumbrados montes de una capa de aluvión, que en algunos puntos llega á alcanzar un espesor de más de cien metros. En la parte inferior de este curioso y característico depósito se hallan en todas partes los restos de los animales que fueron víctimas de tan espantosa catástrofe, junto con restos humanos y de la primitiva industria de las razas aborígenes. (Alsius, 1878-1879, p. 168)

Grans extensions de la regió van quedar inundades per llacs com el d'Espolla, que ocupava els plans actuals d'Usall i Martís i que va deixar formacions travertíniques importants. Era una època humida i freda, amb glaceres a muntanyes altes.

Esta formación es inmediatamente posterior al cataclismo del diluvio, cuyos aluviones cubre, y durante el largo período de su constitución geológica tuvo lugar la repoblación del mundo. El fin de este importantísimo período de las revoluciones físicas del globo se confunde con los comienzos de la época histórica, no siendo por lo tanto de extrañar, que la desecación de algunos lagos diluviales, cuya existencia alcanzaron las razas aborígenes, la haya perpetuado la tradición y aun la justifiquen algunos monumentos arqueológicos. (Alsius, 1878-1879, p. 250)

Posteriorment a l'estany d'Espolla es va formar el de Banyoles, l'estany actual. Ell hi havia recollit plomes, ossos de cavall, ase, bou i cérvol, i restes de plantes semblants a les actuals.

Todos estos datos tan curiosos como importantes, son de mucho valor para demostrar la fecha reciente de la existencia del lago de toba caliza, que ocupó el lago de Bañolas en toda su extensión, fecha que se confunde con la de la repoblación post-diluvial de la provincia. Por esto consideramos muy admisible el dato que nos han ofrecido varios canteros que explotan la toba, de haber hallado entre los bancos de roca no removida, huesos y piezas dentarias de hombre y sílex tallados por su industriosa mano, observaciones que no desconfiamos poderlas dar algun día como de cosecha propia, aun que no hayamos podido confirmarlas con nuestras averiguaciones. (Alsius, 1878-1879, p. 258)

Ja sabem que, anys després, el seu interès va ser recompensat amb la troballa de la mandíbula neandertaliana de Banyoles.

La Bora Gran i la banya de ren

El 1871 va mencionar de passada, per primera vegada, la cova de Serinyà anomenada Bora Gran d'en Carreres:

Ja que parlant de aqueixa curiosa formació [el Diluvi] he citat lo poble de Serinyà, no puc dexá de esmentar que en ell s'hi trovan várias covas, algunas molt espayosas, obertas generalment sota la roca subjacent al diluvi, fentse notable entre ellas la que crech que'n diuhen la bora den Carreras, la qual se trova quasi al cim de un, poch menos que inaccessible, single; manifestant en la part en que's confonen lo sol y la volta de la caverna una gran porció de ossos bastant esmenussats y fortament cimentats pel carbonat de cals incrustant, que prové de las filtracions superiors. No es fácil asegurar la data de aquesta mena de brexa ossosa, pero ab tot se veu que desde molt antich deuen troverse allí dispositats aquells ossos de uns animals, que per sa naturalesa en vida foren antagonistas, puig que n'hi ha de carnivoros y herbivoros; ja fos que'ls primers fent presa en los ultims lo portassen á la cova pera ab major seguretat devorarlos, ó ja que uns y altres fossen las dexas dels salvatges festins dels primitius homens que en semblants cavernas tenian llur estada, lo que res tindria de estrany, ja que entre'ls indicats restos se trovan petits trossos de carbó, y qui sap si profundisant en lo terreno se posarian de manifest eynas tallants (ganivets, destrals, etc.) de pedra fabricadas, que tals foren los primers instruments de talla que sapiqué construir la indústria humana, objectes que tant renom han donat a certas covas de distints llochs per trovarlos en son sol enterrats junt ab los indicats ossos. (Alsius, 1871, p. 262-263)

Tornà a esmentar la Bora Gran en el treball publicat a la *Revista de Gerona* (Alsius, 1878, p. 168-169) de forma semblant a com ho havia fet el 1871, però per primera vegada esmentava la presència de restes de ren. Atribuï a aquest animal les restes d'un herbívor de mida gran del qual havia trobat una mandíbula, una dent i un tros de banya.

Los restos de cuernos óseos aplastados y sobretodo parte de una mandíbula y una muela bastante bien conservadas nos revelan que dicho herbívoro debió ser un reno adulto, desollado por el hombre en la misma gruta para alimentarse luego con sus carnes, pues que todos los huesos de cavidad medular están intencionalmente quebrados en trozos de cinco á diez centímetros y abiertos en sentido de su mayor longitud, seguramente por haber extraído de ellos el meollo. (Alsius, 1878, p. 168-169)

Coneixem l'aspecte de la dent i el del fragment de banya gràcies a un dibuix (Alsius, 2015, p. 107) (fig. 1 i 2).

Figura 1

Dibuix del suposat fragment de la base d'una banya que tant d'enrenou portà a Pere Alsius, la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona i Édouard Harlé quan aquell proclamà que era de ren. En realitat, finalment resultà ser un tros de costella de bòvid o cérvol.

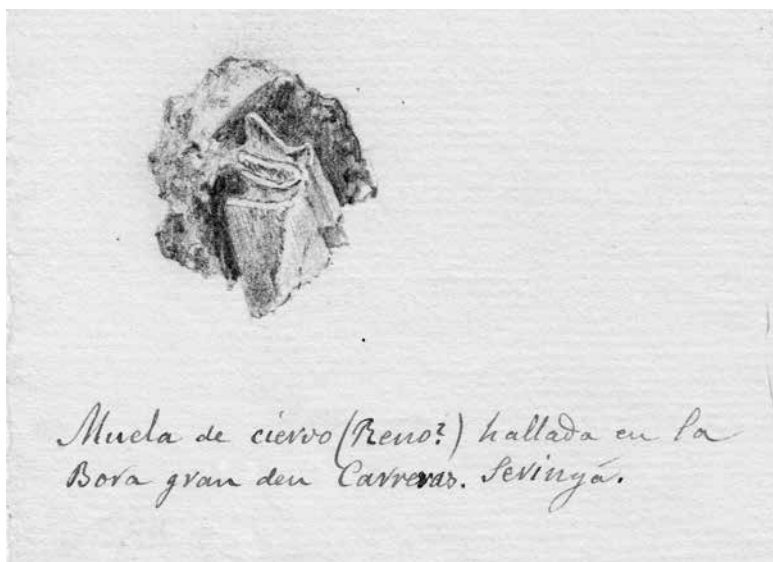

Figura 2

Dibuix de la primera dent de cérvol trobada a la Bora Gran per Pere Alsius, que en un primer moment va creure de ren.

No comentà res sobre les eines de sílex que ben segur li devien passar per la vista. No ens estranyaria que, inexpert com era encara, no les hagués reconegudes, malgrat que a la Bora Gran són de sílex, una roca rara a la comarca.

La mandíbula i la dent segurament eren de cérvol, un animal que s'escau més al medi de la comarca en època prehistòrica. Si no les va atribuir al cérvol és perquè no havia trobat cap banya d'aquest animal, i en canvi el fragment de banya que sí que va trobar era aplanat, com són les banyes de ren, mentre que les banyes de cérvol són de secció rodona. Devia pesar en

el fet que creia, com va dir en un altre lloc, que el cérvol des de feia segles era absent de la comarca. Potser coneixia que nombroses restes de ren havien estat trobades en coves del vessant nord dels Pirineus. Va decidir que el tros de banya era un fragment basal, sense rastre de la rodeta, i que només podia ser de ren. L'argumentació es basava només en el fragment de banya, perquè les dents de ren i de cérvol s'assemblen molt i només una persona molt experta les pot arribar a diferenciar; en canvi, les banyes són molt diferents. El fet de seguida va tenir ressò. El primer que repetí la notícia fou Manuel de Chia, un cirurgià i malacòleg, fill de l'arxiver municipal de Girona Julian de Chia. Tots dos foren importants col·leccionistes. Va visitar la Bora Gran i hi va recollir ossos de diversos animals i algunes eines típiques. Va comparar el jaciment de Serinyà amb el del Puig de les Ànimes de Caldes de Malavella. Eren els dos jaciments prehistòrics coneguts en aquella època en el nord de Catalunya, i van seguir essent els únics fins al descobriment de la cova de les Goges de Sant Julià de Ramis (Gironès). És natural, doncs, que fossin comparats, primer per Chia (1879) i després per Alsius (1882).

El Sr. Alsius halló en el conglomerado de Serriñá los restos del reno, de un carnicero y de un roedor, siendo probablemente este último un conejo, pues sus huesos y piezas dentarias abundan bastante en aquella brecha. Las manifestaciones de la actividad humana quedan reducidas en Serriñá á los huesos rotos en el sentido de su longitud para la extracción de la médula, á hélix y huesos incinerados, á pequeños pedacitos de madera quemada, y á un fragmento de sílex hallado, perteneciente á los tipos cuchillo o raspador. La estación de Caldas presenta en cambio, una riqueza y una variedad tal de objetos tallados en sílex, debidos á la industriosa mano del hombre, que demuestran bien claro la larga permanencia de éste en aquel sitio. Los tipos que allí dominan son el raspador y el cuchillo, de formas variadas y de un trabajo más o menos exquisito. (Chia, 1879, p. 66-67)

Per primera vegada es va esmentar la presència d'un fragment de sílex. És possible que fos Manuel de Chia el primer a saber reconèixer la indústria humana que contenia la cova.

Ben segur que Pere Alsius no era conscient del fet que la seva era la primera referència de troballa de ren a la península Ibèrica (Altuna, 1971, p. 71). No sabem si era coneixedor del fet que el ren no havia aparegut en cap dels primers jaciments paleolítics excavats al sud dels Pirineus, ni tampoc si ho era del fet que en l'estat de la investigació de l'època es creia que el ren no havia passat al sud dels Pirineus, malgrat que s'havia trobat en abundància repetides vegades en jaciments al nord, com en la cova de les Esplugues de Llorda (Milne-Edwards, 1862). Una afirmació com la seva, malgrat que fos feta en publicacions molt locals, havia de cridar l'atenció. Ben aviat, Pere Alsius s'adonà que s'havia posat en un bon embolic.

Joan Texidor, l'amic farmacèutic que havia acompanyat Pere Alsius en la primera excursió a la Bora Gran, fou nomenat acadèmic de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona. La correspondència que mantingué amb Pere Alsius ens permet saber que li demanà d'utilitzar dades dels seus treballs per preparar el discurs d'entrada a l'Acadèmia, que llegí el mes de març de 1879 i que finalment, gràcies a les gestions de Pere Alsius, es va publicar a la *Revista de Gerona* (Texidor, 1880). En aquesta lectura va esmentar el ren de la Bora Gran, cosa que cridà l'atenció d'alguns dels membres de l'Acadèmia, que van demanar més informació i van debatre el tema en una de les seves sessions. El mateix Joan Texidor, en vista de les poques precisions que li podia oferir Pere Alsius, es documentà fins on va poder, com es veu en la seva publicació

de 1880. Hi ha també un relat de la primera excursió en la qual acompanyà Pere Alsius, a qui es refereix com «nuestro amigo y compañero en varias excursiones por la comarca de Bañolas, el distinguido y justamente reputado farmacéutico en dicha población». Segons ell, aquesta excursió va tenir lloc el 1868 i no el 1866, com indica Pere Alsius (1882). Ens dóna moltes precisions sobre el famós fragment de banya que ell també creia que calia atribuir al ren.

Visitamos con Alsius en 1868, al N. O. de Seriñá, una cueva conocida por *Bora gran den Carreras*, cuyas paredes son de gonfolita [sinónimo de conglomerat], que la del monte está formada de cemento calizo-arcilloso y cantos rodados desde el tamaño de un confite á mayores que la cabeza, de granito, cuarzo de diferentes colores predominando el blanco, piedra lúida, arenisca, marga, esquisto lustroso, caliza común arcillosa, y la espática y cristalizada ha rellenado varios intersticios que dejaron los cantos rodados, etc. En el extremo interior de la cueva o Bora, formada por esa gonfolita, hallamos en desorden pedazos de carbón vegetal y varios huesos (vértebras y algunos fragmentos de los largos) medio fósiles y unidos por caliza, correspondientes á mamíferos y aves, y al parecer de animales carnívoros y otros herbívoros. Quizás no tengan grande importancia éstas observaciones mientras no se les agreguen otros descubrimientos coetáneos, porque si con cuidado se estudian las partes que componen las masas en que se hallan, se puede notar que no son de igual antigüedad á las de la formación contigua de la Bora. En efecto, fragmentos de la roca de ésta, unidos algunos por su propia caliza, se hallan conglutinados por otra diferente y de color más claro, junto con piedras del período terciario y los pedazos de carbón vegetal que antes hemos mencionado.

Tienen, sin embargo, esos restos, de los cuales Alsius se llevó varios para su estudio, notable importancia por otro concepto, pues si bien algunos son de animal carnívoro y de un roedor, probablemente conejo, había un pedazo óseo de asta de 75 milímetros de largo, complanado desde la base y sin rodete ó dentaduras en ésta, que es la de origen y procede, á nuestro entender, de un *Cervus*. No puede, por lo tanto, haber pertenecido al *C. [ervus] dama Robert*, al *C. [ervus] elaphus* y al *C. [ervus] capreolus L.*, cuyas astas son rollizas en la base, provistas de rodetes, muy prominentes, y con dentaduras [...]; pero los citados caracteres de esta porción y la circunstancia de ocupar los restos del *C. [ervus] tarandus L. o reno*, (que aun no había sido indicado de España) desde el mediodía de Francia, ó de la vertiente septentrional de la cordillera pirenaica, pues los halló Milne Edwards en una caverna huesosa en Lourdes desde donde tanto abunda hasta las naciones en que aun vive, que á un horizonte se le llama edad del reno, los cuales, unidos á la concomitancia de figurar con carbón y productos de trabajos del hombre con terreno que corresponde al período del Loess y restos de animales aun vivos, todo como en la caverna de Lourdes, decidieron al Sr. Alsius á considerarlo procedente del reno, y como ninguno de los fragmentos se presenta rodado, se deduce que quedaron en la gruta después de alimentarse el hombre con las carnes de esos seres y extraer el meollo de los huesos largos, que se presentan abiertos en sentido longitudinal, y con los cuales se halló un fragmento de sílex como cuchillo de la primera edad de piedra. (Texidor, 1880, p. 126-127)

No era fàcil en aquella època trobar bones descripcions i imatges d'un ren. Pere Alsius va estudiar detalladament el tros de banya i va reflexionar llargament sobre el tema. Segurament és en aquell moment quan redactà un escrit inèdit titulat «El reno en la provincia de Gerona» (AFAL, Catàleg doc., doc. 179), que amb tota probabilitat és el mateix que va trametre a la Reial Acadèmia de Ciències de Barcelona el 1881 i del qual el catedràtic de farmàcia Fructuós Plans, acadèmic i antic professor de Pere Alsius, es va fer ressò (Plans, 1884). Entremig de tot això, Pere Alsius va ésser nomenat membre corresponent de l'Acadèmia.

El 1880, l'excursionista Arthur Osona, bon amic de Pere Alsius, aprofitant un viatge comercial s'emportà el tros de banya a Ginebra per fer-lo determinar (AFAL, Catàleg doc., doc. 646-647), amb gran dedicació però sense gaire èxit. Un altre amic, l'arqueòleg gironí Francesc

Viñas li copià pàgines de llibres que parlaven del ren (AFAL, Catàleg doc., doc., 636, 637, 649). Mentrestant, en el *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana* es va donar compte d'una «Excursió particular al Puigsacalm y cinglera dels Ayats, dies 23 á 28 de octubre de 1881» dirigida precisament per Arthur Osona, durant la qual els excursionistes van visitar

Al soci delegat D. Pere Alsius, distingit historiador y naturalista tant sabi com modest, qui possehix una regular col·lecció de fòssils, entre ells un de *reno*, cosa molt rara en la nostra temperada regió. (Osona, 1881, p. 238)

Édouard Harlé

Només la casualitat pot explicar que un jove enginyer i paleontòleg originari de Tolosa de Llenguadoc, Édouard Harlé (Soler; Soler, 2012), que era soci delegat de l'Associació d'Excursions Catalana a Bordeus, llegís les primeres setmanes de 1882 el butlletí que tant de passada esmentava el ren. Tot seguit, el 30 de gener de 1882, va escriure a Pere Alsius i li demanà precisions sobre la presència de ren a la Bora Gran (AFAL, Catàleg doc., doc. 620).

Poc després, Édouard Harlé, aprofitant les festes de Carnaval, va anar a Banyoles a trobar Pere Alsius, i amb el permís del propietari de la Bora Gran, el Sr. Carreras, i l'ajuda de dos obrers hi va fer una excavació de pocs dies. Édouard Harlé, portat per la seva passió per la paleontologia, es relacionava amb el nucli de prehistoriadors francesos evolucionistes. Enviat per aquests, l'any anterior havia anat dues vegades a visitar Altamira. Marcelino Sanz de Sautuola, que excavava la cova i havia descobert l'art que contenia, l'havia rebut hospitalàriament, li havia permès fer una excavació i estudiar en detall les pintures. Édouard Harlé, però, va fer un informe que afirmava que les pintures eren modernes, cosa que retardà el reconeixement d'Altamira més de vint anys (1881).

Un cop feta la petita excavació a Serinyà, com que ell encara no era el bon paleontòleg que va arribar a ser, va fer determinar les restes de fauna per especialistes francesos. Així, els ocells els determinà A. Milne-Edwards, director del Musée d'Histoire Naturelle de París, el mateix que havia excavat a la cova de les Esplugues de Lorda i hi havia trobat abundants restes de ren (1862). Gabriel de Mortillet, aleshores director del Museu Nacional de Prehistòria de Saint Germain en Laye i un dels prehistoriadors més prestigiosos del moment, va examinar la indústria lítica trobada a Serinyà i li va confirmar que corresponia al magdalenianà, l'última de les civilitzacions dels grans caçadors del Paleolític superior, anomenada també edat del ren. El seu fill, Adrien de Mortillet, un dibuixant extraordinari d'objectes prehistòrics, preparà dues làmines per a la publicació. Harlé, però, no va trobar gens de ren, cosa que confirmava la teoria que ell defensava: que el ren no havia travessat els Pirineus. Amb el títol de «La grotte de Serinyà, Près de Gérone (Espagne)», va publicar un notable estudi de l'excavació a l'única revista de prehistòria de l'època, *Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme* (1882), que dirigia a Tolosa el gran prehistoriador Émile Cartailhac, tot continuant la tasca de Gabriel de Mortillet, que l'havia fundat amb el títol de *Matériaux pour l'histoire positive et philosophique de l'homme: Bulletin des travaux et découvertes concernant l'anthropologie, les temps antéhistoriques, l'époque quaternaire, les questions de*

l'espèce et de la génération spontanée, i que finalment, fusionada amb dues d'altres, va ser la fundadora de l'actual *L'Anthropologie*. Més tard, el mateix Pere Alsius es va ocupar de traduir aquest treball i publicar-lo, amb notes complementàries per actualitzar-lo, a la *Revista de Gerona* (Harlé, 1886).

En una carta a Pere Alsius, Édouard Harlé li va dir que, al seu entendre, el famós tros de la base d'una banya que tantes il·lusions i reflexions havia portat a Pere Alsius no era de ren (si ho hagués estat, com que era la base i mesurava 75 cm, hauria de presentar l'arrencada d'una branca, que en els rens surt poc després del començament de la banya). El fet que fos plana feia pensar en una costella, segurament d'un bòvid o cervol, i que l'extrem que Pere Alsius creia que era el que s'agafava amb el crani corresponia, en realitat, al que unia la costella amb l'estèrnum. Però no n'estava completament segur (AFAL, Catàleg doc., doc. 628).

Pere Alsius excava a la Bora Gran

Tot seguit, encoratjat pel que havia vist fer a Édouard Harlé, Pere Alsius es decidí a excavar la Bora Gran pel seu compte i formar la seva pròpia col·lecció. Abans no en tenia, i perquè Édouard Harlé es fes una idea del que podia oferir la província l'havia hagut de dirigir a la que tenia Julià de Chia. Ben aviat obtingué resultats molt positius que tingueren ressò a les publicacions franceses de l'època (Cartailhac, 1884, 1885, 1886).

En gran part es gràcies a Édouard Harlé que Pere Alsius es va poder formar com a prehistoriador. Li enviava els objectes més interessants que havia obtingut i Édouard Harlé li determinava la fauna i l'aconsellava en molts aspectes. De tant en tant, Pere Alsius li oferia alguna peça o bé Édouard Harlé la hi demanava. Al llarg de la seva vida, Édouard Harlé va fer una de les col·leccions paleontològiques més importants de l'època, que cedí al Museu d'Història Natural de Bordeus a canvi que hi fos destinada tota una sala amb el seu nom (Mémoire, 1990), tal com ha estat fins avui, quan el museu s'està remodelant. Així, sabem que Pere Alsius li cedí un fèmur d'un bisó o brau salvatge de talla gran que havia trobat a la Bora Gran. Quan comenta el fet, ja es conservava al museu esmentat (Alsus, 1882, p. 538, nota 2).

Édouard Harlé envià també espècimens per a la col·lecció que va anar fent Pere Alsius. En són exemples un banyam complet de ren, un nucli de sílex del Grand-Pressigny i indústria lítica de nombrosos llocs paleolítics francesos. També li va fer arribar llibres o li va aconsellar d'adquirir-ne alguns. Pere Alsius posseïa a la seva biblioteca una obra imprescindible com era *Le Préhistorique* de Gabriel de Mortillet (1883), que Pere Alsius segueix en la majoria dels aspectes.

Hi ha dues publicacions que ens situen en aquest moment de gran activitat de Pere Alsius a la Bora Gran. En una, titulada «Serinyá y Caldas de Malavella» (1882), presenta les noves troballes amb l'excusa de fer una ressenya de dos treballs apareguts feia poc. L'un és el ja esmentat d'Édouard Harlé sobre la Bora Gran; l'altre, el de Lluís Marià Vidal sobre el Puig de les Ànimes de Caldes de Malavella (1882), al qual afegia els de Francesc Viñas (1876) i Manuel de Chia

(1881) sobre aquest mateix jaciment. Malgrat que l'*Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*, en el qual Pere Alsius va publicar aquest treball, porta la data de 1882, es va publicar segurament dos anys més tard. Encara hi cueja el tema del ren:

En una excursió, bastant peremptoria per cert, qu'en 1866 férem á Serinyá, pera visitar la cova ó Bora gran d'En Carreras, en ell al atzar recullírem [...] un fragment de banya de ciervo ossosa complanada ab tota la apariencia d'ésser procedent de un Ciervo, forma que'ns feu sospitar si havia pertenescut á algun Reno; mes les males condicions y parvetat del exemplar han fet impossible la determinació exacta d'est fragment de banya aplanada als especialistas nacionals y estrangers, qual concurs havém sollicitat en nostres prolongats dubtes.

La importància qu'est fet revestiria á haverse resolt en sentit afirmatiu, ha minvat notablement desde las detingudas exploracions practicades en dit lloch, tant per M. Harlé com per mi, puig cap altra troballa s'hi ha fet que puga confondre's ab la tant casualment per mí realisada; de manera qu'encara que dit fragment córneo fós en realitat procedent del Reno, no haventne aparegut cap altre entre'ls molts de Ciervo comú, rumiants varios y tota mena de animals quaternaris, es manifest que la nostra troballa fou casual, com deu serho la presencia en aquell lloch de conxas marinas en escassa proporció, Deu sap ab quin propòsit allí importadas. (Alsius, 1882, p. 534)

Pere Alsius va presentar en aquesta obra les seves noves troballes a la Bora Gran, entre les quals destaquen dos arpons de doble filera de dents, els mateixos de què es va fer ressò Émile de Cartailhac quan comentà aquest escrit (1884, 1885) i en el seu llibre *Les ages préhistoriques de l'Espagne et du Portugal* (1886) (fig. 3).

Pere Alsius va creure, al principi, que la Bora Gran estava oberta «sota la roca subjacent al diluvi» (1871, p. 262) i que podria aportar informació sobre la població d'abans del diluvi de la comarca, perquè en coves com aquella havien mort els aborígens quan va tenir lloc la gran inundació (1878-1879, p. 168). Ara, un cop sabut que les ocupacions de la Bora Gran corresponien a l'edat del ren o magdalenianà, la conclusió és que els habitants de la cova representaven els primers repobladors després del diluvi, mentre que els de Caldes de Malavella ja eren posteriors, d'època neolítica (1882, p. 533). Afirmar, curiosament, que les poblacions dels dos llocs s'haurien alimentat de cérvol, bou, cavall, ocells grans i conill, que probablement menjaven sense coure —cosa que avui dia nosaltres no creiem—, i en canvi no esmenta que els de Caldes —neolítics, com afirma que eren— podrien haver consumit també animals domèstics i llavors de plantes cultivades.

En conseqüència, uns y altres d'estos primitius pobladors de la provincia de Girona desconeguénen lo ús dels metalls; portant per lo mateix una vida salvatge, veyent-se obligats á alimentarse ab los sers animals que llur forsa ruda y llur instintiva trassa'ls proporcionava. No obstant la rassa de Caldas alcansá major cultura, y segurament possehí algunas prácticas agrícolas y la fabricació de objectes de cerámica ordinaria. (1882, p. 539)

El segon treball important en aquest anys és el discurs que va llegir com a president de l'Associació Literària de Girona el dia 1 de novembre de 1883 i que es publicà el 1884 acompanyat d'un *Cuadro paleoetnológico de la provincia de Gerona* desplegable. El quadre està inspirat, com ell mateix indica, en els publicats per Gabriel de Mortillet i Émile de Cartailhac, dels quals respecta les divisions i generalitats, mentre que hi afegeix tot allò referent a la província de Girona. Precisament, a l'Arxiu Alsius (AFAL, Catàleg doc., doc. 630) es conserva el quadre que

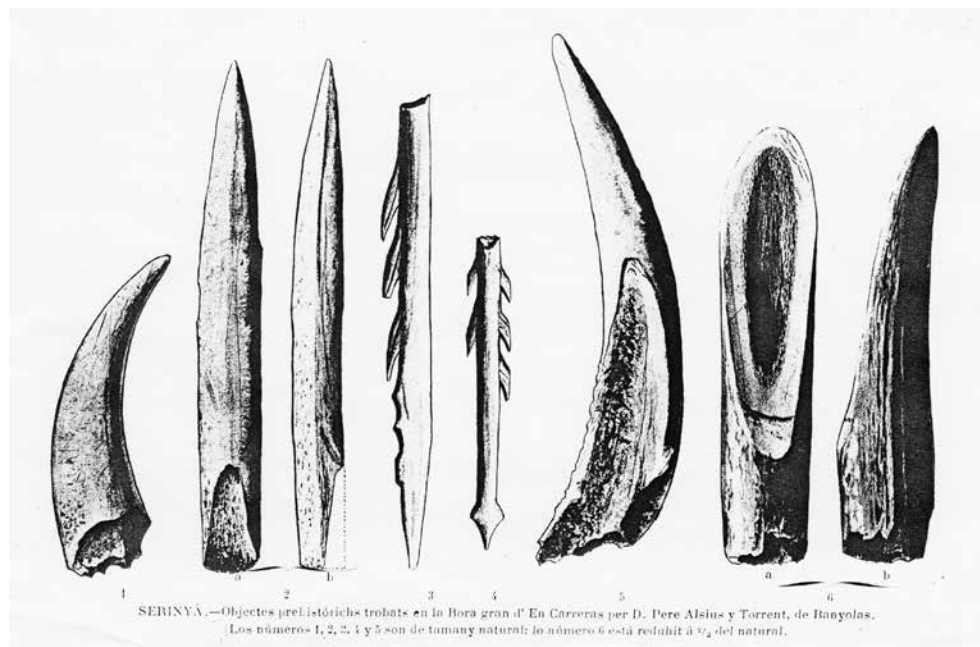

Figura 3

Alguns dels objectes d'os trobats per Pere Alsius quan va iniciar les seves excavacions a la Bora Gran (Alsius, 1882). S'hi poden veure dos arpons, típics del Magdalenian.

Édouard Harlé li va enviar el 26 de maig de 1883, còpia del que utilitzava Émile de Cartaiac per a les seves classes de prehistòria a Tolosa de Llenguadoc, i que és el que està en la base del que publicà Pere Alsius (fig. 4).

Malgrat inspirar-se en prehistoriadors evolucionistes, que defensaven que l'home i els grans simis tenien un avantpassat comú (i que, per tant, havia d'existir un ésser intermediari entre aquell avantpassat comú i l'home, o sigui un *Anthropopithecus* o *Pithecanthropus* que calia situar a l'era terciària), Pere Alsius, fidel a la doctrina catòlica del moment, no podia estar-hi d'acord. Per a ell, l'home va ésser creat a imatge de Déu i els primers homes podien ser salvatges i primitius, però no simiescos o semihomes:

Sin faltar a los preceptos que hoy consigna en sus leyes la paleontología, no puede llevarse á la época terciaria la aparición de la especie humana; lo que parece confirmar la carencia de monumentos prehistóricos en las capas geológicas del indicado terreno, pues la sana crítica ha negado el caracter de tales a los muchos, que deficientes observaciones pretendían hacer pasar como á irrecusables: con todo, en ellas han descubierto avisados arqueólogos objetos que parece presuponen la existencia de seres inteligentes; verdadera nebulosa de la ciencia, no por todos reconocida, problema que han querido muchos resolver improvisando para este dudoso caso un sér intermediario entre el hombre y el mono, sér imaginario cuyas huellas en ninguna parte aparecen, y que no obstante pretenden señalarlo como á progenitor de nuestra especie; atavismo que con orgullo debemos rechazar cuantos de católicos nos preciamos. (Alsius, 1884, p. 20)

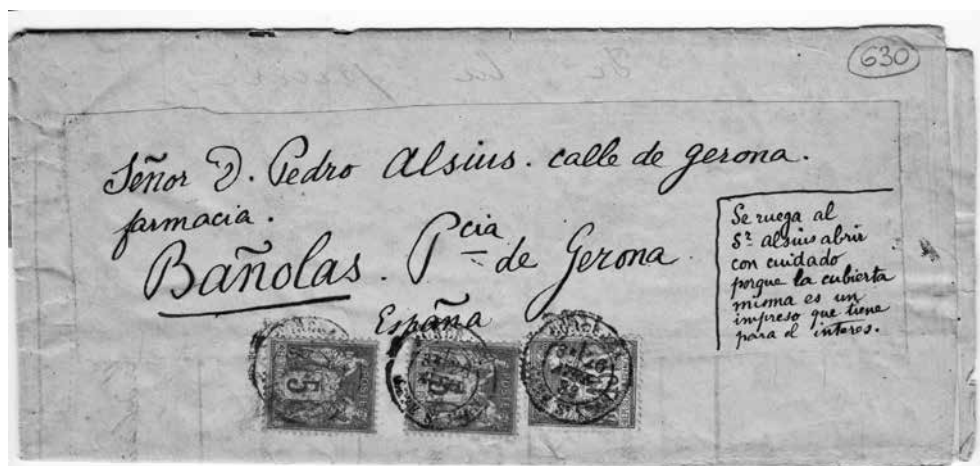

Figura 4

Carta d'Édouard Harlé a Pere Alsius del 26 d'abril de 1883 que conté, plegat, un extens quadre del Quaternari que Émile de Cartailhac utilitzava a les seves classes de prehistòria a Tolosa de Llenguadoc, i que Alsius utilitzà en el seu *Cuadro paleoetnológico de la provincia de Gerona* (1884). (AFAL, Catàleg doc., doc. 630 i 633)

Ara veiem com relaciona les diferents civilitzacions prehistòriques amb les etapes geològiques que havia definit en els primers escrits. Al final de l'època terciària, de clima càlid, va ser quan va tenir lloc la creació i la primera dispersió de l'home, i per tant l'inici de l'era quaternària o de l'home. La següent època de grans inundacions, que va deixar potents formacions d'al·luvions, sorres, graves i codolers que van sepulturar animals i humans. A sota, s'hi troben les antigues destrals de pedra tallada, l'eina característica del període anomenat Chel·lià, el que avui seria el Paleolític inferior, quan els primers humans havien poblat el món.

Este tipo arqueológico hasta el presente no se ha evidenciado en la provincia de Gerona; mas, dadas las condiciones de los yacimientos fosilíferos de esta región en un todo análogos a los de otras localidades clásicas, no dudamos que pronto se descubrirá, debajo de los aluviones, en la Montaña, en la Selva y en la Garrotxa empurdanesa. (Alsius, 1884, p. 26)

Posteriorment, durant l'època dels llacs quaternaris, s'hauria repoblat el món i s'hauria desenvolupat el Mosterià, una etapa també desconeguda aleshores a Catalunya. Amb la baixada del nivell de les aigües, hauria estat el moment del Solutrià, també encara desconegut. En aquella època es creia, seguint la classificació de Gabriel de Mortillet (1872), que les dues civilitzacions, mosterià i solutrià, se succeïen, perquè totes dues comptaven amb peces bifacials característiques que al llarg del temps s'anaven fent més lleugeres i refinades. Durant l'última etapa, humida i freda, és quan la presència humana és ben present a la Bora Gran. Finalment, acabat ja el Quaternari, s'entrà al Neolític, ben testimoniats al Puig de les Ànimes de Caldes de Malavella i pels nombrosos dòlmens i menhirs.

Restes dels humans del passat

Tota la dècada dels vuitanta, Pere Alsius es mostrà actiu en els seus treballs a la Bora Gran. Trobà un esquelet d'un adolescent, que va creure més tardà que no l'ocupació magdaleniana, d'època ja postpaleolítica:

Nuestro ilustrado colaborador D. Pedro Alsius y Torrent, á quien se debe el descubrimiento de la cueva prehistórica conocida por Bora gran d'En Carreras, del término de Serinyà, acerca de la cual ha publicado valiosos trabajos, acaba de participarnos que habiendo proseguido sus excavaciones en la meritada cueva ha tenido la fortuna de hallar abundantes objetos de la edad madelénica, ó del último período de la piedra tallada, y al mismo tiempo la mayor parte de un esqueleto humano, todo de gran interés científico. Por de pronto, dice, no he hecho más que recoger, más adelante estudiaré estos objetos y tendré el gusto de participarles el resultado. En piedra he descubierto un hermoso raspador sencillo mayor que los hallados hasta el presente y en hueso un arpón y una grande punta de azagaya íntegros y otros objetos ménos completos, pero no ménos interesantes.

Nos complacemos en anticipar á nuestros lectores la noticia de tan importantes hallazgos, puesto que los restos humanos más antiguos hasta ahora encontrados en la provincia eran los procedentes de la cueva funeraria de la montanya gran de Torroella de Montgri los cuales pertenecen al período de la piedra pulimentada, siendo en consecuencia su antigüedad mucho menor que la de los que acaba de descubrir el Sr. Alsius, á quien por otra parte felicitamos por el buen éxito de sus investigaciones, aguardando con impaciencia el fruto de sus estudios que dada su reconocida ilustración y competencia en la materia no dudamos serán de gran provecho para la historia del hombre primitivo de nuestra patria. («Noticias». *Revista de Gerona*, t. IX [març 1885], p. 94)

Finalment, Pere Alsius considerà que l'esquelet era més recent que no l'ocupació magdaleniana. L'interès de Pere Alsius per les troballes als travertins de Banyoles, especialment de restes humanes, es va veure recompensat amb la troballa de la mandíbula neandertaliana de Banyoles. Ja ens hem ocupat d'aquest tema en una altra ocasió (Maroto; Soler, 1994). Quan la va estudiar, en un dels capítols de *El Magdalénico en la provincia de Gerona*, la considerava magdaleniana, perquè res més antic que el magdalenianisme no es coneixia a Catalunya i perquè en el seu sistema, que ja hem presentat, els travertins de l'estany actual de Banyoles, posterior al d'Espolla, es corresponien amb l'última etapa geològica, la del final del Quaternari (fig. 5). Tradicionalment, s'ha donat el 1887 com a data del descobriment, però no hem llegit enlloc que el mateix Pere Alsius confirmés aquest any. Manuel Cazorro (1919, p. 145) diu que va ser descoberta l'abril de 1887.

El cas és, però, que la primera notícia de la troballa va aparèixer, que sapiguem, al número 7 del juliol de 1886 de la *Revista de Gerona*, en la qual llegim:

El conocido arqueólogo Sr. Alsius de Bañolas acaba de descubrir una mandíbula humana incrustada en las tobas que forman el terreno de Bañolas á unos cinco metros de profundidad. Tan notable ejemplar de un esqueleto, bien puede clasificarse entre los restos del hombre prehistórico que poblaba nuestras comarcas. Ofrece de notable la dentadura completa, con marcado desgaste oblicuo de dentro á fuera en los molares. Esta pieza unida á otros cráneos que figuran ya en nuestros museos, podrá contribuir al estudio del tipo de los primeros pobladores del país. («Noticias». *Revista de Gerona*, t. X [juliol 1886], p. 224).

Per tant, la mandíbula de Banyoles fou descoberta el 1886.

Figura 5

Fotografia de la mandíbula de Banyoles en l'àlbum d'*El Magdalenense en la provincia de Gerona*

En una altra obra important: «Serinyà: reseña histórica de este pueblo desde la más remota antigüedad hasta los tiempos modernos» (1895b), repeteix la mateixa doctrina que en el quadre paleoetnològic de 1883. No hi ha cap rastre a Catalunya dels primers pobladors del món; en canvi, ell pot provar l'existència dels segons pobladors a la Bora Gran de Serinyà, dels quals descriu la forma de vida:

Para aquellas gentes no había más primeras materias que las piedras síliceas, los cuernos de ciervo, los huesos de distintos animales y probablemente la madera. [...]

De pedernal eran los cuchillos, sierras y demás instrumentos cortantes com que hendían y pulimentaban cuerpos tan resistentes, como lo son el hueso y los indicados cuernos para convertirlos en mortíferas armas ó en útiles instrumentos, de pedernal son los resistentes buriles y los bien calculados raspadores con que perforaron, grabaron y dieron cuidadoso pulimento á las indicadas materias y lo son por último muchas puntas de dardo y saeta. [...]

Aquellos primeros repobladores del mundo fueron de carácter apacible, reunidos en pequeñas tribus, dados por necesidad a la caza y pesca, por ser insuficiente la alimentación, que les ofrecieran las plantas que aquí espontáneamente vegetaban. (Alsius, 1895b, p. 154-155)

Es planteja aquí si el Neolític fou un avenç degut als mateixos pobladors de Catalunya o va venir de fora de la mà de nouvinguts, un debat que ha perdurat fins a avui. Com que els primers eren de

la raça de Cromanyó, alts, dolícocèfals i de cara plana, i en canvi els esquelets neolítics solen ser de gent braquicèfala i de cara llarga, conclou que allò més probable és que fossin gent nova.

En aquesta obra ens informa que també havia estat excavant la Bora dels Encantats i ens descriu el jaciment i les troballes, que assimila amb les fetes als megàlits i a l'època neolítica.

El mateix any de 1895, en la segona edició de *l'Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas*, va corregir i ampliar la primera edició de 1872 en allò que feia referència als primer pobladors, i ens confirma que posseïa ja el conjunt de materials que avui coneixem com la col·lecció Alsius de la Bora Gran (Alsius, 1931):

Tinch recullits en Serinyà (Bora gran den Carreras), extraordinari número de objectes procedents de aquella remotíssima època, que ab gust poso sempre á la disposició del públic aficionat, com á demostració evident de l'antigüetat que desconeixen las demás encontradas catalanas y'l restant d'Espanya. (Alsius, 1895a, p. 12-13)

El 1896 va respondre una enquesta sobre espeleologia presentada per Norbert Font i Sagué, i hi esmenta les bores del Ferrer, que no eren altres que les coves del Paratge del Reclau, on hi ha un dels conjunts de jaciments amb estratigrafies del Paleolític superior més importants del Mediterrani, presentats avui dia dins del Parc de les Coves Prehistòriques de Serinyà, del qual, paradoxalment, de moment no forma part la Bora Gran (Alsius, 1896, p. 188). Però la seva importància arqueològica no va ser descoberta fins a partir dels anys quaranta del segle passat per Josep Maria Corominas.

Cap al canvi de segle, Pere Alsius probablement encara va fer alguna excavació a la Bora Gran. En la correspondència amb Édouard Harlé veiem com el 30 de juliol de 1891 li envià fragments de banya que podien ser de ren i li comentà que en tenia un de gran, aplanat, amb incisions, que encara avui es conserva a la col·lecció Alsius (fig. 6). Finalment, Édouard Harlé va haver d'acceptar que n'hi havia de prou clars perquè es pogués assegurar que eren de ren. No creia que fossin de rens que van arribar a Serinyà pel seu propi peu, sinó trossos de banya que van ésser importats per a la fabricació d'útils, de la mateixa manera que també van arribar petxines atlàntiques (AFAL, Catàleg doc., doc. 639-641). Finalment va esmentar la presència segura d'aquest animal a Serinyà en un article sobre el ren a la península Ibèrica aparegut a *L'Anthropologie* (Harlé, 1908).

Després, Pere Alsius encara va publicar algunes notes sobre prehistòria, però fa la impressió que va deixar d'excavar a la Bora Gran. Sembla ser que ell només va retirar les terres superiors que no estaven concrecionades, però es va aturar en arribar a una capa concrecionada que potser va creure que era el fons de la cavitat. Cap al 1907 i 1908, Manuel Cazorro (1907, 1908) i Norbert Font i Sagué (1907) van donar a conèixer les excavacions de Josep Bosoms a la mateixa cova, que remogueren molta més terra que les de Pere Alsius i que afectaren tot el jaciment. Josep Bosoms explica que ell va trencar una capa concrecionada i així va poder accedir als nivells rics que hi havia a sota. De fet, la seva col·lecció té molta més indústria lítica i òssia que la de Pere Alsius. Esmenta «cierto caballero que por algun tiempo hizo excavaciones en aquella cueva hasta dejarla sin tierra», sense anomenar Pere Alsius (Bosóms, 1909; p. 291), com si es tractés d'una cosa ja del passat.

Figura 6

Fragment de banya de ren trobat per Pere Alsius, que va fer que Édouard Harlé finalment admetés l'existència de ren a la Bora Gran, tal com figura a l'àlbum d'*El Magdalenense en la provincia de Gerona*. Encara avui forma part de la col·lecció Alsius i s'exposa al Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles.

«El Magdalenense en la provincia de Gerona»

Potser havia acabat el moment de recollir i havia arribat el d'estudiar, com ell mateix havia anunciat («Noticias». *Revista de Gerona*, t. IX [març 1885], p. 94) i estava dedicat a redactar *El Magdalénico en la provincia de Gerona*. En la introducció d'aquesta obra hem explicat la seva llarga redacció i altres circumstàncies, i creiem haver demostrat que la data de finalització va ser el 1906. Podem afegir que la presència al començament d'un lema prova que va ser redactada per optar al premi d'Arqueologia Hispànica Francesc Martorell i Peña, que oferia cada quatre anys l'Ajuntament de Barcelona gràcies al llegat que li havia deixat el financer i arqueòleg del mateix nom, aquell antic amic de Pere Alsius amb qui abans del 1872 havien excavat sepultures antropomorfes a Lió. Creiem que el va presentar al certamen de 1907. El lema triat, uns famosos versos del poeta llatí Titus Lucreti Verus sobre les primeres eines humanes, són els mateixos que posà Gabriel de Mortillet per precedir el seu llibre *Le Préhistorique* (fig. 7).

Pere Alsius va seguir aquesta obra fins allà on va poder. La descripció de les indústries és poc detallada a l'obra de Gabriel de Mortillet. Pere Alsius, en canvi, és molt més exhaustiu i en aquest sentit fa moltes aportacions inèdites, algunes encertades i altres no tant, totes dirigides a respondre una pregunta senzilla: Per a què servien? És de tan mal contestar que els arqueòlegs més moderns l'han deixada moltes vegades de costat. Per a ell, les eines lítiques que no eren armes eren útils per afaiçonar les eines de banya i ós.

En canvi no el segueix i s'hi oposa en altres aspectes més ideològics. Gabriel de Mortillet creia que els homes paleolítics, primitius com eren dins l'escala evolutiva, no tenien religió —aquesta era una de les raons fonamentals per les quals no podia acceptar les pintures d'Altamira—, ni enterraven els morts. Per això desestimava totes les sepultures paleolítiques (1882, p. 388-392 i 468-478), fins i tot les nombroses inhumacions trobades per Émile Rivièr (1887) a Menton. Pere Alsius, en canvi, creia que tenien religió, encara que no havia quedat cap rastre dels ritus, i que enterraven els morts. En tot això, tenia raó. Per a Gabriel de Mortillet, la talla de la pedra

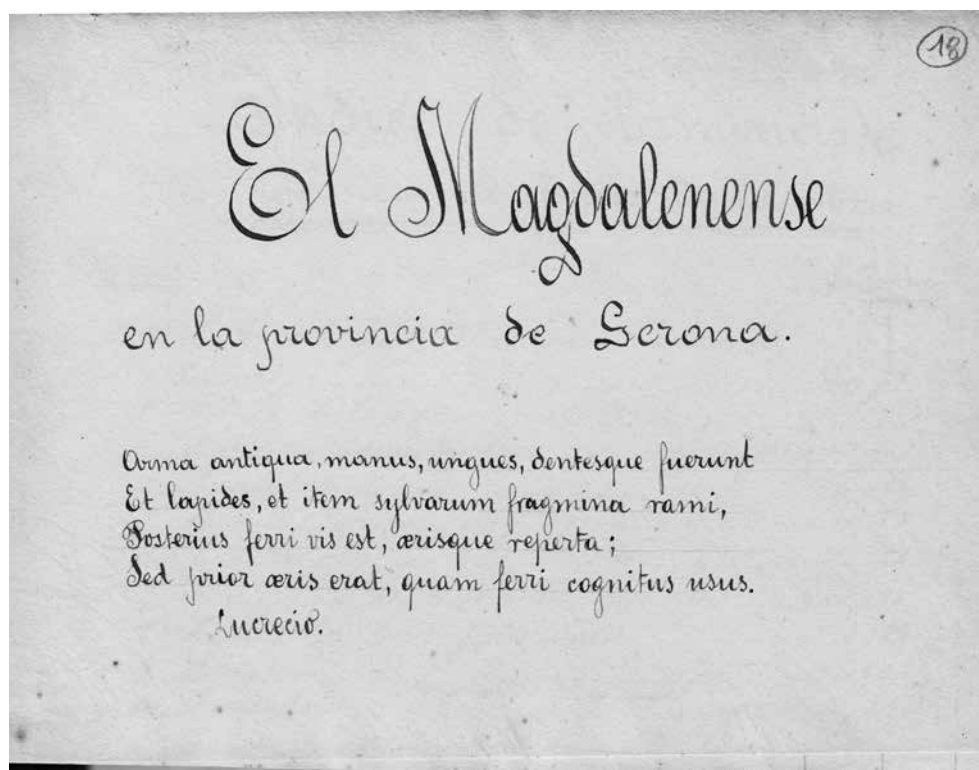

Figura 7

Inici de l'àlbum d'*El Magdalenense en la provincia de Gerona*, on es veu, igual que en el manuscrit, el lema que era preceptiu a les obres presentades al premi d'Arqueologia Hispànica Francesc Martorell i Peña. Pere Alsius escollí els mateixos versos de Lucreci que també escollí Gabriel de Mortillet per precedir la seva obra *Le Préhistorique*.

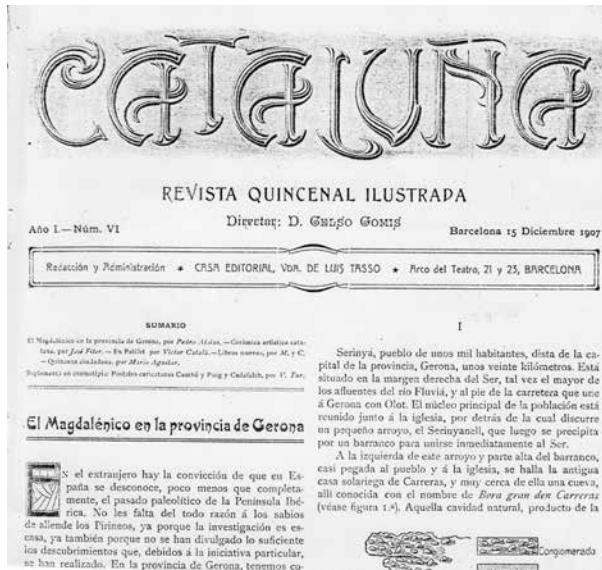

Figura 8

Inici de la publicació d'*El Magdalénico en la provincia de Gerona* a la revista il·lustrada *Cataluña*. Comença amb una introducció curta i continua amb el capítol que en *El Magdalenense* porta el número IV.

més perfecta era la del Solutrià. Si el Magdalenian es manifestava més evolucionat és perquè tenia més i millor indústria òssia. En canvi, ell defensava que els magdalenians eren tan bons talladors o més que els solutrians.

D'aquesta obra es van publicar els capítols del IV al VIII com si fossin els cinc primers d'una obra que, amb el títol una mica canviat d'*El Magdalénico en la provincia de Gerona*, havia d'anar apareixent a la revista il·lustrada *Cataluña* (Alsies, 1907 i 1908) (fig. 8). Després, la revista va deixar de publicar-se. El 1915, el mateix any de la mort de l'autor, i com una reacció a la publicació de la monografia sobre la mandíbula de Banyoles (Hernández-Pacheco; Obermaier, 1915), que es va creure que no li feia justícia, es va publicar el capítol XXII dedicat a la mandíbula en el *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural* (Alsies, 1915).

Avui dia, la lectura d'*El Magdalenense en la provincia de Gerona* ens dona una visió completa i la vertadera dimensió del Pere Alsies prehistoriador, molt més important del que va poder imaginar Pere Bosch Gimpera. És una obra que hauria superat qualsevol de les del seu temps, perquè és un treball de recerca capdavanter, que s'endinsa en aspectes fins a aquell moment no explorats que avui encara ens aporten idees noves, i que aconsegueix donar, al llarg dels capítols, una visió molt completa de l'ambient, la tecnologia, l'economia i les formes de vida dels habitants de la Bora Gran. Es tracta de la monografia completa d'un jaciment arqueològic en el mateix sentit que les entenem avui dia. S'hauria d'esperar que la prehistòria es consolidés com a matèria acadèmica perquè pogués avançar més enllà d'on l'havia portada Alsies.

BIBLIOGRAFIA

ALMERA, J.; MOLLOY, G. (1877). *Cosmogonía y geología, ó sea exposición del origen del sistema del universo considerado á la luz de la religión revelada, seguido de la historia antigua de la Tierra del Rdo. Dr. G. Molloy*. Barcelona: Librería Religiosa.

ALSIUS, Josep (1931). «La col·lecció prehistòrica Alsius. Catàleg». A: *Regió volcànica Olot-Girona. Expedició C-4 del XIV Congrés Geològic Internacional, acte commemoratiu (1926)*. Olot: P. Aubert, p. 43-46.

ALSIUS I TORRENT, Pere (1871 i 1872). «Breu ensaig geològic de la conca de Banyolas». *La Renaxensa*, núm. 19 (1 novembre 1871), p. 237-239; núm. 20 (15 novembre 1871), p. 249-252; núm. 21 (30 novembre 1871), p. 261-263; núm. 22 (15 desembre 1871), p. 277-281; núm. 23 (1 gener 1872), p. 289-292; núm. 24 (15 gener 1872), p. 304.

– (1872). *Ensaig històric sobre la vila de Banyolas*. Barcelona: Estampa de L. Obradors y P. Sulé. (Folletí de la Renaxensa)

– (1878-1879). «Estudios geológicos sobre la región Central de la Provincia de Gerona». *Revista de Gerona*, núm. 4 (1 abril 1878), p. 156-171; núm. 6 (1 juny 1878), p. 248-264; núm. 8 (1 agost 1878), p. 348-363; núm. 3 (1 març 1879), p. 103-113; núm. 4 (1 abril 1879), p. 143-152.

– (1882). «Serinyá y Caldas de Malavella». *Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*, any II, p. 531-540.

– (1884). «Discurso que en el acto de la solemne distribución de premios del Certamen celebrado por la Asociación Literaria de Gerona, leyó el día 1º de Noviembre de 1883 el presidente de la misma D. Pedro Alsius y Torrent». *Asociación Literaria de Gerona: Certamen de 1883*. Gerona: Imp. de P. Torres. [Amb un *Cuadro paleoetnológico de la provincia de Gerona* desplegable]

– (1894). «Lo dolmen de Romanyá de la Selva». *Semanario de Bañolas*, any I, núm. 24 (15 juliol 1894), p. 1-3.

– (1895a). *Ensaig històric sobre la vila de Banyolas*. Banyoles: Estampa de F. Mateu y Vilardell. (Folletí del *Semanario de Bañolas*)

– (1895b). «Serinyá: reseña histórica de este pueblo desde la más remota antigüedad hasta los tiempos modernos». *Asociación Literaria de Gerona: Certamen de 1894*, p. 147-179.

– (1896). «Espeleología catalana». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, vol. VI, núm. 22 (juliol-setembre 1896), p. 181-189.

– (1907 i 1908). «El Magdalénico en la provincia de Gerona». *Cataluña*, any I, núm. 6 (15 desembre 1907), p. 61-62; núm. 7 (1 gener 1908), p. 83-84; núm. 12 (14 març 1908), p. 121-123; núm. 14 (15 abril 1908), p. 138-139; núm. 18 (15 juny 1908), p. 171-172; núm. 21 (1 agost 1908), p. 195-196; núm. 22 (15 agost 1908), p. 203-204.

– (1915). «De la barra humana descoberta anys enrera a Banyoles». *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, Any XII, núm. 7 (octubre 1915), p. 126-132.

– (2015). *El Magdalenense en la provincia de Gerona*. Banyoles: Documenta Universitària. [Edició, introducció notes i bibliografia de N. SOLER MASFERRER]

- ALTUNA, Jesús (1971). «El reno en el Wurm de la Península Ibérica». *Munibe*, vol. 23, fasc. 1, p. 71-90.
- BOSCH GIMPERA, Pere (1919). *Prehistòria catalana*. Barcelona: Editorial Catalana. (Enciclopèdia Catalana; 16)
- BOSÓMS MANAGAL, Josep (1909). «El Museo Prehistórico Bosoms». *La Academia Calasancia*, núm. 407 i 408, p. 290-295 i 316 i 322.
- BOTET Y SISÓ, Joaquín (1885). «Necrología: Don Juan Texidor y Cos». *Revista de Gerona*, t. IX (juny 1885), p. 177-186.
- CARTAILHAC, Émile (1884). «L'époque de la Madeleine en Espagne». *Matériaux pour l'Histoire Primitive et Naturelle de l'Homme* [Paris: CH. Reinwald, Libraire], 18, 3e. série, t. I, p. 527-528.
- (1885). «Serinyà y Caldes de Malavella, par Pedro Alsius». *Matériaux pour l'Histoire Primitive et Naturelle de l'Homme* [Paris: CH. Reinwald, Libraire], 19, 3e. série, t. II, p. 80-81.
- (1886). *Les ages préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*. Paris: Ed. Ch. Reinwald.
- CAZURRO, Manuel (1907). «Secció Arqueològica. Prehistòria». A: *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans: MCMVII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 465. [Nota sobre les activitats a Serinyà]
- (1908). «Las cuevas de Serinyà y otras estaciones prehistóricas del N.E. de Catalunya». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, MCMVIII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalana, p. 44-88. [26 fig.]
- (1919). «El Cuaternario y las estaciones de la época paleolítica en Cataluña». *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, vol. XV, núm. 3, p. 103-166.
- CHIA, Manuel de (1879). «Nuevos hallazgos en Caldas y Serriñá». *Revista de Gerona*, t. III (febrer 1879), p. 65-67.
- (1881). «Estación prehistórica de Caldas de Malavella». *Revista de Ciencias Históricas* (1880-1881), p. 520-526. [3 fig.]
- FONT I SAGUÉ, Norbert (1907). «Descubriments protohistòrics a Banyoles y Serinyà». *La Veu de Catalunya* (6 setembre 1907, ed. vespre; 7 setembre 1907, ed. matí), p.1-2.
- GRABULEDA SITJÀ, Josep (2001). «Josep Gou i Molinas, cirurgià naturalista». *El Pla de l'Estany*, núm. 33, p. 17-18. [2 fig.]
- HARLÉ, Édouard (1881). «La grotte d'Altamira, près de Santander (Espagne)». *Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme* [Paris: CH. Reinwald, Libraire], 2e. série, t. XII, p. 275-283.
- (1882). «La grotte de Serinyà, près de Gérone (Espagne)». *Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme* [Toulouse: CH. Reinwald ed.], 2e. série, t. XIII, p. 293-299.
- (1886). «La gruta de Serinyà». *Revista de Gerona*, t. X (març 1886), p. 88-92.
- (1908). «Ossements de renne en Espagne». *L'Anthropologie*, t. 19, p. 573-577.
- HERNÁNDEZ-PACHECO, E.; OBERMAIER, H. (1915). *La mandíbula neandertaloide de Bañolas*. Madrid: Museo Nacional de Ciencias Naturales: Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas. (Memoria; 6)
- LAMBERT, E. D. (1869). *L'homme primitif et la Bible*. Paris: F. Savy, Libraire-éditeur.
- MAROTO, Julià; SOLER, Narcís (1994). «Antecedents i problemàtica de l'estudi de la mandíbula de Banyoles». A: Julià MAROTO (ed.). *La mandíbula de Banyoles en el context dels fòssils humans del Pleistocè*. Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques. (Sèrie Monogràfica; 13), p. 35-54.

MARTORELL Y PEÑA, Francisco (1879). *Apuntes arqueológicos de Don Francisco Salvador y Peña, ordenados por Salvador Sanpere y Miquel, publicados por Don Juan Martorell y Peña*. Barcelona; Girona: Imprenta y Librería de Vicente Dorca.

MÉMOIRE, Nathalie (1990). «Deux-cent-quarante-cinq sites, une collection. Un exemple: la collection Harlé». A: LARTET [et al.]. *Une histoire de la préhistoire en Aquitaine*. Sarlat: Ministère de la Culture: Société des Amis du Musée et de la Recherche Archéologique, p. 85-87.

MILNE-EDWARDS, A. (1862). «De l'existence de l'Homme pendant la période quaternaire dans la grotte de Lourdes (Hautes-Pyrénées)». *Annales des Sciences naturelles*, 4e série, zoologie, t. XVII, p. 229-243.

MORTILLET, Gabriel de (1872). «Classification des diverses périodes de l'âge de la pierre». *Revue d'Anthropologie*. t. I, p. 432-435. [Consultat a: Nathalie RICHARD (ed.). *L'invention de la préhistoire. Anthologie*. Paris: Presses Pocket, p. 130-141]

– (1883). *Le Préhistorique. Antiquité de l'homme*. Paris: Ed. C. Reinwald. (Bibliothèque des Sciences Contemporaines; 8)

OSONA, Arthur (1881). «Excursió particular al Puigsecalm y cinglera dels Ayats. Dias 23 á 28 de octubre de 1881». *Butlletí Mensual de la Associació d'Excursions Catalana*, vol. III, núm. 36-37, p. 225-234.

PLANS, Fructuoso (1884). «Nota acerca de unos huesos fósiles, remitidos por el académico correspondiente D. Pedro Alsus y presentados a la Academia en la sesión del 24 de noviembre de 1881». *Memoria de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, t. I (1878-1884), p.173-176.

RIVIERE, Émile (1887). *De l'antiquité de l'homme dans les Alpes-Maritimes*. Paris: J.-B- Baillièere et fils.

SALVADO, Rosendo (1853). *Memorias históricas sobre la Australia, y particularmente acerca de la misión benedictina de Nueva Nursia, y los usos y costumbres de los salvajes*. Barcelona: Imprenta de los herederos de la viuda de Pla.

SOLER I MASFERRER, Narcís (1987). «Pere Alsus i Torrent, prehistoriador». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsus i Torrent: Centenari del descobriment de la mandíbula de Banyoles 1887-1987*, p. 31-46.

SOLER MASFERRER, Narcís.; SOLER SUBILS, Joaquim (2012). «Édouard Harlé, enginyer, alpinista, paleontòleg i prehistoriador d'un costat a l'altre dels Pirineus». *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès 2010-2011*, IBIX 7, p. 309-328.

TEXIDOR, J. (1879-1880). «Notas geológicas tomadas de la provincia de Gerona». *Revista de Gerona*, t. III, núm. 5 (maig 1879), p. 194-197; núm. 8 (agost 1879), p. 305-314; t. IV, núm. 1 (gener 1880), p. 11-21; núm. 2 (febrer 1880), p. 71-76; núm. 4 (abril 1880), p. 121-132.

VERDAGUER, Jacint (1878). *L'Atlàntida*. Barcelona: Jocs Florals.

VIDAL, Luis Mariano (1882). «Agua termal de Caldes de Malavella, provincia de Gerona: Memoria geológica». A: *Boletín de la Comisión del Mapa Geológico*, t. IX. Madrid: Imp. M. Tello.

Viñas y Serra, F. (1876). «Arqueología prehistórica. Hallazgo en Caldes de Malavella». *Revista de Gerona*, p. 49-52.

SIGLES DELS ARXIUS

AFAL: Arxiu de la Família Alsus

Pere Alsius i Torrent (1839-1915): Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica

PUIGVERT, J.M.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2016. (Quaderns; 36), p. 147-167

Pere Alsius, historiador de l'edat mitjana

Lluís To FIGUERAS

Universitat de Girona, Departament d'Història i Història de l'Art, pl. Ferrater Mora, 1, 17071 Girona

Una de les principals vessants de l'activitat cultural de Pere Alsius i Torrent va ser la d'historiador: Com d'altres estudiosos de l'època va esmerçar una gran part del talent en la redacció d'una monografia documentada sobre la seva vila nadiua, *Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas*, que, per l'extensió i la importància, constitueix la seva principal contribució a la història. Pere Alsius va interessar-se especialment pels orígens de Banyoles, i això el va portar a centrar-se en els segles medievals, aquells que van ser testimoni de l'esplendor del monestir de Sant Esteve i del primer desenvolupament de la vila. Aquí ens proposem contextualitzar aquesta obra i alhora valorar-ne les aportacions principals, centrant-nos en les parts que es dediquen al període medieval.

El cercle d'historiadors gironins a la segona meitat del segle XIX

La redacció de l'*Ensaig històrich* va ser un procés al qual Pere Alsius va dedicar força anys des d'abans del 1872, data inicial de la primera edició, i fins al 1895, en què va publicar-ne una segona, substancialment ampliada i corregida.¹ En aquelles dècades, la història com a disciplina acadèmica encara estava en els inicis i la professionalització era encara molt incipient. Tot just feia uns pocs anys que Joaquim Rubió i Ors s'havia convertit en catedràtic d'història de la restaurada Universitat de Barcelona, i, per tant, era ben normal que persones sense una formació com a historiadors, com era el cas de Pere Alsius i Torrent, destaquessin en aquest àmbit. Davant de la feblesa de la universitat resultaven una mica més dinàmiques les institucions científiques o acadèmiques, i és en aquest marc en què Pere Alsius trobà alguns historiadors amb qui dialogar i correspondre. Entre les seves amistats hi havia el jesuïta Fidel Fita, que havia passat una temporada a la Casa Missió i que va acabar com a director de la Real Academia de la Historia, a Madrid. També en van ser acadèmics Celestí Pujol, que signava un apartat dedicat a la numismàtica dins l'*Ensaig històrich*, i, finalment, el mateix Pere Alsius, que en va ser membre corresponent. En el context català també eren notables les contribucions a la història que feien els membres de l'Acadèmia de Bones Lletres, entre els quals hi havia figures claus com Pròsper de Bofarull o Joan Cortada. És en aquest teixit associatiu que s'explica la fundació de l'Associació Literària de Girona, l'any 1872, en la qual Pere Alsius s'afegí al petit grup d'historiadors gironins (com Emili Grahit, Joaquim Botet i Sisó, Enric Claudi Girbal, Josep Pella i Forgas) que formaren, segons Jaume Vicens Vives, la primera escola històrica de Girona.² Quasi tots ells esdevingueren, com el mateix Pere Alsius, acadèmics corresponents de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Entre els membres d'aquest grup hi havia alguns dels pocs historiadors professionals del moment, com Enric Claudi Girbal, conservador

¹ Tot i que la primera edició porta la data de 1872, les darreres parts del volum tal com avui el coneixem s'hi van afegir posteriorment. En el capítol XIII es relaten fets que van ocórrer el 1873 i que ell mateix havia presenciats (p. 374); en el catàleg d'escriptors i personatges cèlebres de Banyoles se citen escrits de Francesc X. Butinyà publicats l'any 1874 (p. 392), i, especialment, tot l'apèndix a la tercera part es deu, segons es fa constar en l'encapçalament, a un ajut concedit per la Diputació, el 1880 (p. 396). A l'Arxiu de la Família Alsius es conserva la notificació del president de la Diputació amb el compromís d'assumir el cost d'aquesta part no inclosa en l'edició de *La Renaxensa* (AFAL, Catàleg doc., doc. 469). També s'hi troben nombroses cartes d'agraïment de la tramesa del volum de l'*Ensaig històrich*, datades del 1881, quan Pere Alsius ja comptava amb exemplars del llibre amb l'afegit del tercer apèndix. Entre els qui agraeixen el llibre hi ha els gironins Emili Grahit, Enric Claudi Girbal, Julián de Chía, Celestí Pujol, Josep Pella i Forgas, a més de Fidel Fita, que s'encarregà de fer-lo arribar a Víctor Balaguer (AFAL, Catàleg doc., doc. 427, 501, 529, 536, 564, 601). Però també hi ha una carta d'Eduardo de Hinojosa, de l'any 1877, a propòsit del llibre, sens dubte mancat encara d'aquest tercer apèndix (AFAL, Catàleg doc., doc. 571). Aquesta correspondència està guardada a l'arxiu privat amb catàleg realitzat per David Masgrau, accessible a través del lloc web del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles <<http://cecbanyoles.cat/catalog-de-documentos>> [consulta: 23 agost 2016].

² J. Vicens Vives inclou Pere Alsius en el grup de la *Revista de Girona*, una vella escola històrica gironina que ell oposava a la nova formada pels seus contemporanis; és a dir, Santiago Sobrequés i el grup d'historiadors que impulsaven els *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, ja amb una formació universitària d'historiadors (Vicens Vives, 1955, 1967; Clara, 2003, p. 994; Vilallonga, 2008, p. 619-641).

del Museu d'Antiguitats de Girona, amb qui Pere Alsius establí una relació profitosa. També formava part del petit grup d'historiadors gironins Julián de Chía, arxiver municipal i secretari de l'Ajuntament, que va publicar, anys després, una obra important sobre les lluites de bàndols en les èpoques medieval i moderna (Chía, 1888-1890; Batlle, 1965).³ La *Revista de Gerona*, en la primera etapa, va ser fundada com a òrgan d'expressió al servei d'aquest grup d'intel·lectuals i homes de lletres. Aquest era l'entorn que propicià la redacció de l'*Ensaig històrich* i que va acollir les obres històriques posteriors de Pere Alsius, com la monografia sobre Serinyà, premiada precisament per l'Associació Literària de Girona (Alsius, 1895).

Així doncs, Pere Alsius va poder relacionar-se amb un grup d'historiadors, autodidactes com ell, que s'interessaven pel passat medieval i que procuraven fonamentar els seus treballs amb un recull més o menys extens de fonts primàries. És gràcies a aquest petit cercle d'amics i col·legues de la seva generació que va poder obtenir documents i transcriure'ls, llegir inscripcions funeràries o bé descriure i interpretar edificis medievals. Són pocs els seus referents historiogràfics que superen aquest àmbit local. A l'*Ensaig històrich* se citen alguns grans clàssics, com la crònica de Jeroni Pujades, els *Anales* de Jerónimo Zurita o els *Anales* de Feliu de la Peña, i autors més recents, com Víctor Balaguer i Lluís Cutchet, però el suport bibliogràfic al seu abast era molt limitat. El punt de partida per a la redacció de l'*Ensaig històrich* va ser, sens dubte, el llibre sobre la història de Banyoles que Girbal va publicar l'any 1863. Es tractava d'un opuscle, escrit en castellà, de només una cinquantena de pàgines seguit d'un apèndix format per una sèrie de textos rellevants traduïts, i que es presentava com una síntesi de la història de Banyoles des dels orígens fins als temps moderns. Alsius manllevà de Girbal el model d'una monografia local que anava des de l'antiguitat fins a la contemporaneïtat, complementada amb l'edició d'un seguit de documents. Pere Alsius introduí dos canvis substancials en aquest model: optar pel català —un símptoma precoç dels canvis culturals de l'època— i mantenir la llengua original en els documents transcrits. En ambdós casos, i com era habitual en el cercle d'historiadors gironins de l'època, es posava un èmfasi especial en el passat medieval, en el qual se situaven els orígens del monestir i la vila de Banyoles. Una altra influència evident en el treball de Pere Alsius és el jesuïta Fidel Fita, amb qui va acabar compartint l'interès per les inscripcions epigràfiques i la sigil·lografia. Alsius explica, honestament, com l'havia ajudat en la lectura d'algunes de les inscripcions sepulcral del claustre del monestir o facilitant-li diversos documents.⁴ I en el pròleg assenyalava que havia estat l'interès demostrat per Fita el que en part l'havia decidit a publicar el llibre.⁵ Un altre jesuïta erudit del moment, Francesc

.....

³ L'exemplar de l'*Ensaig històrich* de la Biblioteca de Catalunya conté la dedicatòria autògrafa següent: «Al distinguido historiador y buen amigo D. Julián de Chía en testimonio de aprecio». Alsius va aprofitar la segona edició de la monografia per citar l'obra de Chía (p. 98, 2a ed.).

⁴ Tots dos junts van anar a Camós a veure unes sepultures que s'acabaven de descobrir (p. 23) i al jaciment del castell de Porqueres: «Tinguent no pocas vegadas lo gust de veurem acompanyat en mas escursions de la instructiva y molt estimable companya del reputat arqueòlech Dr. Mn. Fidel Fita» (p. 18). En relació amb una inscripció funerària, diu: «De gran ajuda m'ha sigut pera interpretar-la la perspicacia de mon sabi amich lo Dr. Fita» (p. 266).

⁵ «Á quals amistosas instancias erudits col·loquis y decidida cooperació en gran part se déu la publicació de la present obra» (p. III).

Butinyà, va ser també un estímul important en la mesura que el seu estudi sobre sant Martíà va esdevenir, com remarcava Alsius, la primera contribució d'un banyolí a la història de la seva vila. Per tant, una part important de la tasca de Pere Alsius i Torrent resultava de la seva relació intensa i continuada amb un grup d'historiadors, més o menys amateurs com ell mateix, de la seva generació i als quals dedica epítets sonors en les pàgines de *l'Ensaig històrich*.⁶

La compilació de fonts primàries

La monografia que Pere Alsius va dedicar a Banyoles enllaçava amb una tradició d'erudició llarga que tenia com a prioritat compilar documents i restes materials del món medieval. Alhora procurava inserir aquest recull de fonts en un discurs que permetés fer arribar la història al poble, presentant de forma concisa «los mes notables fets» (p. II), i com veurem no era del tot aliè a la influència del romanticisme.⁷ El llibre s'estructura en tres parts, seguint un ordre cronològic estricte i amb algunes digressions dedicades especialment a la descripció de les restes arquitectòniques i artístiques. Després d'una primera part breu sobre el marc geogràfic i l'antiguitat, tota la segona part es consagra als segles medievals fins al 1300 i la tercera s'ocupa de l'època baixmedieval i dels primers segles de l'edat moderna; per tant, com ja s'ha dit, el llibre se centra sobretot en l'edat mitjana. Dins d'aquest esquema general, les parts segona i tercera s'estructuren seguint la successió dels abats de Sant Esteve, conferint un especial protagonisme als fets que va dur a terme cadascun d'ells. Res de gaire original en aquest aspecte, tot i que des del pròleg Pere Alsius deixa clar que el seu interès no es limita a la història del monestir sinó que vol tractar també la de la vila, o més exactament de la simbiosi que hi havia entre la història del monestir i la història de la vila.⁸ Però, com a mínim, per als segles anteriors al 1200, la base documental disponible imposava circumscriure's a una història de l'abadia; per als segles successius, tot i seguir fent una història per abadiats, la diversitat de temes tractats i el protagonisme de la vila es fan més evidents i enriqueixen considerablement la trama del llibre.

Pere Alsius era conscient que, no gaires anys abans del moment en què ell escrivia, el monestir de Sant Esteve, com tants d'altres a Catalunya, havia patit una important sotragada amb la

.....

⁶ El pare Francesc Butinyà era «mon amich l'il-lustrat y sabí banyolí» (p. 27), Fidel Fita «el reputat archéolech» (p. 23) o també «mon il-lustrat amich» (p. 204) i E. C. Girbal, el «sabi cronista de Gerona» (p. 227). En la segona edició afegeix referències amables adreçades a J. Botet i Sisó, «lo sabí arqueoleg gironí», i F. Monsavatje, «el diligent i entussiasta historiador del comptat de Besalú» (p. 20, 2a ed.). Del primer, Alsius cita *Los condes beneficiarios*, editat a Girona, l'any 1890 (p. 68, 2a ed.). Sobre la relació amb el pare Butinyà, vegeu J. Butinyà (1987, p. 73-82).

⁷ Com ja adverteixen García; Grabuleda; Reverter (1987, p. 23-29). Sobre el dualisme entre romàntics i positivistes, vegeu Grau (1995, p. 221-248).

⁸ «Cal entrar de plé en la narració dels fets que cada un de sos abats á cap portaren ab lo que anirem poch á poch desentranant la historia de la nostre vila, puix que ab la del monestir del tot va sempre involucrada» (p. 35) i «aixís exposaré á un témps ab dues, puig que Poble y Abadia confonen en un sol feix la grandiosa cobla de sas gestas memorables» (p. 46, 2a ed.).

desamortització que havia fet desaparèixer una part substancial del seu patrimoni documental.⁹ Per això eren especialment valuoses les edicions de textos fetes per visitants previs a la dispersió dels arxius monàstics o la transcripció d'inscripcions que després s'havien destruït. No va poder accedir als pergamins i volums que avui formen part del fons Monacals-Hisenda de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i que llavors eren a la Delegació d'Hisenda de Girona, on els va poder veure l'olotí Francesc Monsalvatje.¹⁰ En canvi, seguint el camí de Girbal va integrar a la seva obra els textos que havien aparegut a la *Marca Hispanica*, l'*España sagrada* o el *Viage literario por las iglesias de España* del pare Villanueva, alguns dels quals va tornar a reproduir en els apèndixs. En aquesta limitada collita pogué afegir restes dels arxius monàstics que havien estat transferits a l'església de Santa Maria dels Turers i que en algun cas després foren retornats a la Casa Missió, que ocupava les dependències del monestir. Entre aquests hi havia pocs documents originals, però sí un registre en què s'havien copiat alguns dels més importants privilegis de l'abadia. També, un registre modern que inventariava i resumia els principals documents conservats a l'arxiu (l'anomenada «Mulassa», que Alsius s'afanyà a transcriure integralment a l'apèndix), i encara un *Liber seu graduarium*, en què s'inclouen, entre altres documents rellevants, un necrologi, un registre d'aniversaris i diverses ordinacions per regular la vida interna de la comunitat; és l'anomenat «Graduari» (p. 83). Aquests volums, fins fa poc guardats a l'arxiu de la Casa Missió, avui es conserven a l'Arxiu Diocesà de Girona.¹¹ Pere Alsius també va poder veure documents dipositats a l'arxiu parroquial, però sobretot pergamins i registres de l'arxiu municipal, la qual cosa li va permetre fer un salt qualitatiu en relació amb la *Reseña histórica* de Girbal o amb les breus notícies dels seus predecessors, que en general es limitaven a elaborar un abaciologi comentat.¹² Així, gràcies a l'*Ensaig històrich* es van donar a conèixer documents que avui considerem fonamentals per a la història de Banyoles i la comarca. Un bon exemple és el privilegi pel qual es regulava la comercialització del roldor de l'any 1253 (p. 90) o l'anomenada carta municipal del 1303 (p. 182-183). Ambdós són documents emblemàtics de l'apogeu assolit per la vila durant el dos-cents i és un mèrit important haver-ne

.....

⁹ Tot i que el monestir de Sant Esteve no va patir tant com d'altres, Alsius subratlla que «las preciosidades artísticas é históricas custodiadas en lo preuat arxiu eran arrencades de son degut lloch pera ser joguina de la maynada ó destinadas a vils usos» (p. 368). I, en un document que publica el 1270, afirma que es va salvar miraculosament «de la salvatge defraudació que sufrí l'arxiu del nostre monestir quan de ell foren de punt en blanc é injustament expulsats los religiosos que'l custodiaven» (p. 96).

¹⁰ Francesc Monsalvatje tot just va començar a editar els seus primers volums (1889-1919) quan Pere Alsius ja preparava la segona edició de l'*Ensaig històrich*. Sobre les peripècies dels fons monàstics gironins després de 1835, vegeu Torra (1995).

¹¹ Excepte la Mulassa transcrita per Pere Alsius, que es va extraviar (Marquès, 1986, p. 213-223).

¹² A partir de mitjan segle XIII, diu: «Tant Villanueva com los continuadors de la *España sagrada* y Girbal s'acontentan en presentar una llista senzilla dels abats que presidiren aquest monastir sens narrar de ells fets algun de poc ni molta importància, de manera que podríem dir que pera dits autors termena aquí la historia de la abadia de Banyolas» (p. 88). I al pròleg ja advertia que «he enriquit además la present obra ab los importantes datos que's contenen en los vells pergamins, que recóndits se trovan en l'arxiu de la Casa de la vila de Banyolas, mina no explorada fins avuy dia, ab tot de ser de gran riquesa; altres recollits de assí y de allá en lo de la parroquia» (p. II).

sabut copsar la transcendència.¹³ A més, Pere Alsius va accedir a documents que eren en mans privades i que a vegades —però no sempre— formaven part d'arxius patrimonials. Per exemple, l'acta de consagració de l'església de Porqueres del 1182, que transcriu a l'apèndix, diu haver-la obtingut del Dr. Josep Gou, metge de la població (p. 80). Un altre exemple és l'extraordinària llicència episcopal per poder reedificar l'església de Santa Maria dels Turers amb els segells pendents del bisbe i el capítol, del 1270. El document arribà a les seves mans —no queda clar com— i ell va dipositar-lo a l'arxiu parroquial, d'on va passar després a l'arxiu municipal (p. 96 i 139).¹⁴ Altres pergamins consultats formaven part d'arxius patrimonials en un sentit més estricte i es trobaven en cases particulars.¹⁵ Tal com succeïa amb les troballes arqueològiques, els documents medievals circulaven llavors de mà en mà i Pere Alsius podia examinar-los detingudament a casa seva mateix. Però, com en el cas dels artefactes o materials trobats en el subsòl, ell considerava com una part de la seva responsabilitat d'historiador recollir-los, preservar-los i eventualment dipositar-los als arxius.¹⁶ En el mateix sentit explica com es va descobrir la làpida sepulcral del noble Pere d'Oix al revers d'una «pedra» dedicada a la Constitució que els carlins havien fet desmuntar. Segons el seu testimoni, fou ell mateix qui s'encarregà d'organitzar-ne la restitució al monestir.¹⁷ En definitiva, un dels atractius principals de l'*Ensaig històric* és, precisament, que transmet una història que es va fent a mesura que es troben documents o altres restes del passat medieval, una imatge d'historiador al taller que també es desprèn d'altres obres de l'època, com per exemple les inacabables *Notícies històriques* de Francesc Monsalvatje. Als documents transmesos pels erudits del passat i als que ell pogué localitzar a Banyoles s'afegien els que encara trobaven els seus amics, com el tantes vegades citat Fidel Fita o col·legues com Enric Claudi Girbal que tenien un accés més fàcil als arxius gironins. Per exemple, d'un privilegi reial per poder celebrar les fires del 1368 que ja havia estat divulgat per Girbal en una traducció castellana, Alsius va obtenir-ne una

.....

¹³ Sobre el segon, vegeu Banal (ed.) [et al.] (2003).

¹⁴ A les p. 95-96 amb una traducció al català i transcripció del text a l'apèndix VII (p. 139-140). A l'arxiu privat de la família Alsius consta una altra cessió d'aquest document de Ramon Alsius a Jaume Butinyà i Granés (AFAL, Catàleg doc., carpeta 2, doc. 72). Avui, aquest excepcional document amb els segells pendents es conserva a l'Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany, fons de l'Ajuntament de Banyoles, pergami núm. 11.

¹⁵ Com «una escriptura de interés privat, custodiada en l'arxiu de casa Frigola de Mata, quals portas sempre m'han estat obertas per sos amos» (p. 255).

¹⁶ És prou significatiu el que escriu en relació amb les troballes arqueològiques: «La arada y la fanga ab freqüència arrancant en las terras de aquell y altres pobles precioses pessas que no sempre se conservan com se deuria; en cambi las personas il-lustradas las salvan de futures profanacions y de una destrucció segura, depositantlas en llochs ahont se las hi donga la estima que's mereixen» (p. 21-22, 2a ed.).

¹⁷ Si a la p. 275 deia que calia comptar entre les inscripcions funeràries perdudes la del noble Pere d'Oix que havia pogut transcriure Villanueva abans de la desamortització, en una nota a la p. 382 explica la troballa: «Ab gran sorpresa [...] vaig reconèixer la procedència de aquell marbre. En efecte, examinada la deposada làpida va resultar ser la d'en Pere de Oix, [...] Pera salvarla de noves profanacions m'ha sigut permes rétorarla al claustre de ahont havia estat sustreta». Una mica abans també explica com d'acord amb Fidel Fita havia fet aparedar uns escuts al costat del sepulcre de l'abat Guillem de Cartellà i «com estos, altres monuments arqueològichs hem salvat los dos de profanacions futures donantlosi per sagrat refugi las porxades del antich claustre» (p. 251).

transcripció del text original llatí.¹⁸ En resum, és sobretot gràcies a aquestes relacions que Alsius pot incloure als seus apèndixs documents procedents dels *Libri notularum* de l'Arxiu Diocesà de Girona, de l'Arxiu Municipal de Girona o de l'Arxiu de l'Hospici de Girona (avui a l'Arxiu Històric de Girona).¹⁹ A partir d'aquests vincles també podia tenir coneixement dels documents que llavors no feia gaire havia publicat Pròsper de Bofarull en la seva *Colección de Documentos Inéditos* de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i que apareixen esporàdicament en la monografia d'Alsius.

Aquest recull de materials dispersos és un dels aspectes que encara avui valorem del llibre de Pere Alsius. En el seu moment va servir de base per confeir el *Diplomatari de Banyoles* de Lluís Constans, en què, certament, es va tenir cura de fer un recull més exhaustiu de tota la documentació coneguda, sense deixar al marge aquells textos que per a historiadors vuitcentistes resultaven mancats d'interès i, per tant, no mereixedors de figurar als apèndixs.²⁰ Però la tasca fonamental de recopilació de dades anava acompanyada d'un esforç de síntesi i d'interpretació en què es combinava l'erudició amb un cert gust per la literatura i per comunicar amb eficàcia el resultat de la recerca històrica.

Entre l'erudició positivista i el romanticisme

L'*Ensaig històrich* de Pere Alsius revela una voluntat d'assolir el màxim rigor erudit en el tractament dels textos i els materials arquitectònics o arqueològics. A vegades sorprèn la minuciositat amb la qual es tracten aspectes com la datació de documents i inscripcions epigràfiques. Per exemple, a propòsit de la data inserida en el text de la làpida sepulcral de l'abat Hug, s'entreté a esmenar la lectura de J. Villanueva i l'*España sagrada* per fer notar que, en lloc de llegir 6 dels idus de setembre, aquests autors haurien llegit 4 i 5 respectivament (p. 73-74). El mateix detall es dedica a la data de la mort de l'abat Guillem de Cartellà, que Pere Alsius demostra que fou el 12 de maig i no el 10 de juny, com afirmaven Villanueva, Girbal i

.....

¹⁸ «Es de veurer la traducció castellana de est document en Girbal Noticias históricas sobre Banyolas. En poder del dit Senyor se trova també una copia del original llatí» (p. 215), una transcripció que encara consta en l'Arxiu de la Família Alsius (AFAL, Catàleg doc., doc. 231).

¹⁹ Per exemple, un document que parla de la intervenció del veguer reial a Banyoles, l'any 1417: «La hermosa pessa catalana que constituex est apèndice m'ha sigut proporcionat per mon illustrat amich D. Enrich C. Girbal», i al regest del document n'afegeix la procedència: fons de cartes de l'Arxiu Municipal de Girona (p. 244 i 448-450). També se cita un document extret dels manuals dels jurats de Girona, sense especificar, però, com l'ha localitzat (p. 263). Uns quants documents més provenen del seu amic Fidel Fita, com una concessió del rei Ferran als qui havien col·laborat en la defensa de Girona durant la guerra del 1486, que es va obtenir d'un registre de l'arxiu de Figueres i Alsius en va ser coneixedor gràcies a «la inteligencia y amabilitat del tantes vegades citat Dr. Fita» (p. 259). També alguna referència li va ser proporcionada per Fita un cop ja havia publicat la primera edició, però la va utilitzar per enriquir la segona: És el cas d'un document de l'Arxiu Capitular de Barcelona, del 999, en què apareix l'abat Wadamir, identificat de manera dubtosa com abat de Banyoles (p. 78, 2a ed.), document avui editat a Fàbrega (1995, p. 567-568).

²⁰ Entre els documents que li van passar per alt, hi ha fins i tot un text del papa Innocenci III inclòs en el llibre de privilegis conservat fins fa poc a la Casa Missió (Sabaté; Freedman, 1996).

altres (p. 86).²¹ Aquest gust per l'erudició, el porta a exercicis llargs de crítica documental, per exemple per refutar la hipòtesi que un suposat sant Mer hauria sigut el fundador del monestir de Sant Esteve en lloc del ben documentat abat Bonitus que apareix al cèlebre precepte de l'emperador Lluís el Pietós (p. 38). Seguint a Villanueva i Girbal, es decanta per fer derivar el nom de *Mer* de l'abat Mercoral. Però el més important és que les «auténticas escripturas [...] contrarian la idea de admétrer á est Sant com á fundador del convent de benedictins de aquesta vila» (p. 41) i, en canvi, es pot entendre que s'hagués considerat fundador a Mercoral pel seu protagonisme en l'obtenció dels preceptes, és a dir el reconeixement jurídic del domini monàstic, afegit a la segona edició «conforme ab los fets comprovats per los documents» (p. 56-57). Un mateix gust per la crítica documental apareix en la descripció de les disputes amb els monjos de Sant Pere de Rodes, quan aquests projecten convertir-se en abadia independent «reunint todas las noticias que sobre'l particular se conservan, procuraré donarli alguna extensió y nova forma desfent de pas las equivocades y calumniosas ideas», en particular les emeses per Jeroni Pujades (p. 53). Aquest cronista no hauria tingut en compte un judici amb resultat favorable a Sant Esteve de Banyoles del 948 i en canvi deduïa que el seu abat havia estat humiliat, cosa que contradeïen els mateixos documents que citava Pujades i que Alsius utilitza com a prova.²² En un passatge fascinant explica que Jeroni Pujades devia tenir un perjudici en contra dels monjos de Banyoles que derivava del fet d'haver-li barrat les portes de l'arxiu. A més, Alsius apunta que un fill de Pujades era monjo de Sant Pere de Rodes i això li impedia ser imparcial.²³ Un exercici semblant de crítica erudita es manifesta en l'explicació sobre l'arribada de les relíquies de Sant Martí, que d'acord amb Fidel Fita creia que calia situar al segle X (p. 104-106).

Aquesta tradició erudita que venia del set-cents i que en el millor dels casos evolucionava cap al positivisme en l'*Ensaig històrich*, sovint es converteix en un mer comentari de textos, com succeeix, per exemple, amb el document que instituïa un curat sagristà a l'església parroquial de Santa Maria (p. 93-95) o amb l'arbitratge que regulava la vida municipal del 1303. Ara bé, com ja s'ha dit, l'autor volia arribar al «poble», un públic ample, i era conscient que l'erudició era un àmbit que quedava restringit a un grup petit de persones «il·lustrades». En termes d'eficàcia comunicativa, els historiadors romàntics, com Víctor Balaguer, havien aconseguit llavors èxits notables i per això no ens ha de sorprendre si en l'obra de Pere Alsius trobem també ecos d'aquestes propostes historiogràfiques.

²¹ Inscripcions avui accessibles en un recull acurat (Cobos; Tremoleda, 2013).

²² «Res de axó consta en los documents que cita y en que jo també descanso» (p. 57).

²³ Jeroni Pujades estava predisposat en contra del monestir de Banyoles perquè «els nostres monjes [...] li negáren la entrada en lo rich arxiu de la casa, vehentse axis privat de recollir importants datos que ell pensaria poder ajuntar als per demés curiosos que figuran en sa Crónica general de Catalunya», quelcom sorprenent, segons Pere Alsius, ja que «las portas de aquell rich arxiu sempre estigueren obertas de bat á bat als historiadors nacionals y de fora regne, merexent los nostres abats no pocas alabances de tots ells per la bona arribada que en la casa sempre trovávan [...]». Però el més significatiu és que Pujades tenia un fill monjo a Sant Pere de Rodes i per això «oblidant los debers de historiador y dexantse arrastrar massa del efecte paternal, no tingué prou forasas en exa ocasió pera presentar ab entera imparcialitat los fets que acaban de ocuparnos» (p. 57-58). Tanmateix, tot i defensar la imparcialitat, Pere Alsius no s'està de qualificar els monjos i abats de Banyoles com els «nostres».

Són diversos els passatges de l'*Ensaig històrich* en què s'observa aquest gust per la descripció romàntica en un clar contrast amb les disquisicions erudites, per exemple en relatar la participació del comte i nobles del comtat de Besalú en l'expedició del 1010 que va culminar amb el saqueig de la Còrdova califal. Alsius imagina l'activitat que devien implicar els preparatius als castells i el descens dels guerrers respectius, però especialment es delecta a imaginar com es reflectiria en les aigües de l'Estany la tropa del comte Bernat Tallaferro i les històries que contarien aquells que havien participat en les batalles de retorn a casa en una estampa decididament romàntica:

Pintoresch en extrem seria l'animat panorama que'ls contorns del nostre hermós lach oferirá al incorporarse ex respectable cos de exercit ab la gent del noble Aymar, y véurer retratats en sas cristallinas ayguas los rojenchs escuts, las gloriosas senyeras y tot aquell axam de valents ab sas variadas armas, Quants crits de bélich entussiasme de sos esforçats pits sortirian al considerar que en lo matex cor de la terra dels moros anàvan á portar la guerra y á rentar, en part al ménos, la humillació dels infidels rebuda al trepitjar lo cristià sol de Catalunya. Y al retornar de empresa tan llarga com gloriosa est matex estany á la host comptal recordaria los memorables fêts, las escenas de valor y de ardidesa de que acabavan de fer testimoni á la pura lluna del caudalós Guadalquivir; sens dexar de tributar al matex temps un afectuós recort als héroes, que cuberts de gloriosas feridas, en la terra infiel perdéren llur vida, encemps que de sos ulls també reliscaria una llágrima de greu recansa á la memoria de son virtuós pastor, lo bisbe de Girona, qui, com altres prelats, en aquella expedició memorable finíren sos dias. (p. 69-70)

L'evocació de l'Estany i l'èmfasi en els records personals apareixen també a propòsit de la venda del castell de Porqueres per Ramon Ademar a l'abadia de Sant Esteve de Banyoles, l'any 1251.²⁴ En referir-se a sant Mer, Pere Alsius relata minuciosament la llegenda que el feia capaç de derrotar un drac davant del qual havien fracassat, ni més ni menys, que l'emperador Carlemany i els seus homes. Però utilitzant una subtil argúcia literària afegeix, a continuació, que malgrat el seu interès poètic el rigor històric l'obliga a esborrar la llegenda del llibre just quan el lector acaba de llegir-la.²⁵ Com no podia ser altrament, la pesta i els diversos esdeveniments bèl·lics de la baixa edat mitjana li serveixen d'excusa per utilitzar una certa retòrica amb la qual es podia tocar la fibra sensible dels coetanis. Així, per exemple, la pesta és «lo més cruel dels assots que'l cel permet de tant en tant que passege son llóbrech imperi sobre la terra» (p. 210) i l'atac de les tropes del comte d'Armanyac «desastrosa guerra per exa malvada host aquí sostinguda, cubrintse la terra de dol y miseria ab sas depredacions y rapinyas» per culpa d'aquests «lladres assedegats de segura y quantiosa presa» (p. 226-227), en un dels pocs passatges en què pot citar a Víctor Balaguer. També els remences, víctimes d'unes «humiliants servituds» que ja no tenien raó de ser (p. 240), són descrits sota un prisma quasi heroic. Pere Alsius n'elogia la capacitat de sacrifici durant la guerra civil i la seva ajuda valuosa al bàndol reial. Així, Francesc Verntallat era «lo atrevit comandant» dels decidits remences, que

²⁴ «Rich feudo y fort castell, que mitj engolfat en las ayguas del nostre deliciós estany, serví durant los primers moments de la gloriosa guerra de reconquesta de fort baluart ahont se recullían los braus y valents soldats de aquesta encontrada [...] motius més que suficients pera que sentís Ramon Ademar lo més gran dolor y reccansa al desferse, obligat per las circumstancias, del castell que més recorts li guardava» (p. 85).

²⁵ «Tal es lo que la llegenda porta, tal lo que la inmemorial tradició pregona, y llástima que de acort ab elles anar no puga la severa crítica, obligant-nos á esborrar de la nostra historia una de las planas que mes interés poétich li comunicarian» (p. 43). Aquesta mena de llegendes «fundacionals» no deixen de tenir interès històric, com ja han demostrat Le Goff (1983, p. 262-263) o Remesnyder (1995).

havia deixat la pacífica arada per empunyar la «guerrera ascona» (p. 257). Sobre els orígens de la condició servil, remet a la famosa tesi, d'origen medieval, segons la qual havia estat un càstig imposat per no haver participat en la guerra contra els musulmans d'al-Àndalus.²⁶

Una ambivalència semblant es manifesta en el tractament de les restes artístiques i dels monuments d'època medieval. Si en general Pere Alsius opta per una descripció neutra dels elements materials i de les obres d'art que es conserven de l'edat mitjana a Banyoles i a la comarca, tampoc estalvia comentaris de caire més personal. La recerca documental li permet descobrir aspectes tan concrets com els costos i la procedència dels materials emprats en la construcció de la portalada gòtica de l'església del monestir (p. 277-278) i en canvi confessa no haver pogut examinar de prop l'arqueta de Sant Martíà (p. 279). Entre la primera i la segona edició, Pere Alsius va anar adaptant la nomenclatura als nous usos, que imposaven arraconar el terme *bizantí*, que entre d'altres utilitzava l'historiador romàntic Pau Pifarrer, i substituir-lo per *romànic* en descriure els monuments dels segles XI i XII (Panadero, 1997). Així es fa explícit en parlar de les esglésies de la comarca, i en concret sobre la de Porqueres, per a la qual no manca la referència inevitable a la bellesa del paratge.²⁷ Tanmateix, Pere Alsius afegeix a la descripció de les esglésies la seva opinió sobre les obres que s'hi feien i el que, a parer seu, eren males restauracions que desfiguraven els monuments medievals. Entre d'altres, lamenta les «profanacions» de les quals havia estat objecte l'església del santuari de la Mare de Déu del Mont, i en concret els colors amb què s'havien pintat columnes i arcs.²⁸ Però també es queixa de les alteracions que havia sofert l'església de Santa Maria dels Turers, víctima de «profanas restauracions», que contraposa al bon gust demostrat pels constructors de l'època medieval (p. 98). La recerca sobre les restes artístiques o arquitectòniques són una mostra de la varietat dels seus interessos científics. Ara bé, malgrat l'aparença d'una acumulació de dades indiscriminada, *l'Ensaig històric* té uns fils conductors que revelen un punt de vista molt determinat sobre l'evolució històrica.

Senyoria benèvola i consens social

És evident que Pere Alsius devia quedar molt afectat per la inestabilitat política i el context bèl·lic que caracteritzaren bona part del temps que li tocà viure. Des de la seva ideologia conservadora lamentava els atacs que havia rebut la comunitat de monjos de Sant Esteve o l'Església en

²⁶ «Passavan llur miserable vida los pagesos de remensa carregats ab gran vessaments y odiosos mals usos en càstich de no haver contribuït á la nacional empresa de la espulsió dels moros» (p. 33). Sobre les fonts medievals que citen la llegenda i un possible origen més antic inspirat en el Pseudo-Turpi, vegeu Freedman (1988).

²⁷ Un significatiu afegit a la segona edició diu en relació amb l'església de Porqueres: «Sos elements externs é interns, lo pensament y la forma que presidi á la obra, indican ab claredat que, lluny de ser bizantí, es un monument romànich, caracterisat de aprop per la influencia arábiga y de lluny per la bizantina ó neo-grega» (p. 105, 2a ed.). Entre les dues edicions, Pere Alsius havia pogut conèixer el jove acadèmic Jerónimo López de Ayala, vescomte de Palazuelos, que havia escrit, el 1892, *Santa Maria de Porqueras. Monografía artística*, premiada per l'Associació Literària de Girona.

²⁸ «Las columnes que divideixen la nau del presbiteri pintades en part de mil colors y els archs pintats de malamanera, tot acredita pessim gust, de qui posá sa ma profana en eix monument del art cristiá» (p. 103, 2a ed.).

general, víctimes de les «onas revolucionarias del present» (p. 384). En justa contraposició, Pere Alsius tracta de subratllar en primer lloc els mèrits dels abats i monjos benedictins en la història de Banyoles i en segon lloc procura mostrar els resultats positius que deriven d'una bona entesa entre els abats i la vila; o per dir-ho d'una altra manera: de l'exercici d'una senyoria compassiva que cercava sobretot el consens social. És a dir, Alsius contraposava les tensions del seu temps amb un passat caracteritzat per la col·laboració entre els diversos agents socials.

L'Ensaig històrich, i el mateix es podria dir dels treballs de Girbal i Monsalvatje, dóna un protagonisme especial als abats. Interpreta que la colonització del territori durant l'alta edat mitjana havia estat dirigida i impulsada pels abats del monestir. Ells van ser els qui van repartir entre «els pobres» les moltes terres que els resultaven sobreres, a canvi d'un petit cànon en reconeixement de la senyoria (p. 33 i 39, 2a ed.). Però és l'abat Bonitus el veritable artífex de la fundació de Banyoles, tant de l'abadia com de la vila, i el qui s'erigeix com a veritable protagonista d'aquest període.²⁹ Aquesta interpretació es basava en els preceptes reials que assignaven la possessió de dominis a través del mecanisme de l'*aprisio* després de demostrar l'ocupació de terres ermes. Per tant, els diplomes regis, com el de l'emperador Lluís el Pietós per a Banyoles del 822, subratllaven, amb més o menys retòrica, la tasca realitzada pels monjos en unes terres inicialment desocupades.³⁰ Si Bonitus era el responsable de la posada en conreu de les terres al voltant del monestir, al seu successor Elies esqueia el mèrit d'haver fet una cosa semblant a la vall de Mieres, on es va fundar l'església de Sant Miquel de Campmajor.³¹ Però no es tractava només de destacar el lideratge abacial, Pere Alsius també apunta que les relacions amb la pagesia estaven regides per uns «bons pactes» i que els pagesos que s'instal·laven en el domini del monestir podien beneficiar-se, no només des del punt de vista material sinó també espiritual i moral, de la proximitat dels monjos. En canvi, els conflictes apareixien quan els altres poders laics, comtes i senyors, intentaven apoderar-se dels fruits de l'empresa liderada pels monjos.³² Aquesta conflictivitat justificava la necessitat de confirmar periòdicament els

²⁹ «Una vintena de anys dedicats incessantment a la oració y al treball li bastaren pera transformar aquest erm ple de malesa é infectat per lo paludisme, en animós y encoratjat centre agrícola é industrial» (p. 49, 2a ed.). «Tot quant fem los banyolins, pera que revisca y se immortalise'l nom venerable de Bonito será poca cosa y llástima que no s'haja fet més en agraïment de qui, fundant la nostra Vila y Abadia, consumí sa preciosa vida en ares de la Religió y de la Patria» (p. 50, 2a ed.). «De Bonito arranca la atzarosa empresa de conreuhar y poblar de nou la improductiva selva, en qual centre s'amagava un cristallí estany; si á sas frescas riveras, son cor embargat per religiós zel y poetichs sentiments, fundá animós un poble y una abadia, a la que esperava grat perviure» (p. 52, 2a ed.).

³⁰ La historiografia recent veu d'una manera molt més crítica la idea d'una deserció i posterior colonització del territori (To Figueras, 2013, p. 55-57).

³¹ «Convertint en productius cultius lo abandonat terror que no tardaria gayre á repoblarse de nou y á prendre un rich aspecte» (p. 44).

³² «Un gran tros de erm pera arrancarlo y reduhirlo á conreu ab las suades dels virtuosos practicants de la regla benedictina; en seguida cridan á ell y acomodan ab bons pactes numerosos pobladors que fan reviurer per tots cantons la animació y riquesa, que en mala hora perdut havia; de exos nous pobladors espiritualment cuydan los monjes, los moralisan ab lo sant exemple de sas virtuts y laboriositat; per ells establexen benéfichs hospitals y posades y quant tot comensa á ser prosperitat y ditxa, llavors engelosits s'alsan los comtes y senyors de la terra pera apoderarse de las ben adquiridas possessions de la Iglesia y dels que á son amparo s'aculliren» (p. 51-52).

privilegis atorgats per la monarquia o bé els successius plets amb què els monjos tractaven de defensar els seus dominis. En resum, els poders dels monjos es justificaven, precisament, per haver estat ells els responsables de posar en conreu els erms i els aiguamolls de Banyoles i la comarca.³³ En aquest àmbit, l'argumentació és, encara, acceptable: Eren els drets derivats de l'*aprisio* i dels successius privilegis reials els que legitimaren l'exercici d'un domini amb immunitat almenys durant els dos primers segles d'existència del monestir.

Més endavant, es recalca que els abats de Sant Esteve no exercien una senyoria opressiva i que en general les institucions eclesiàstiques oferien un tipus de domini més benèvol que els senyors i nobles laics. Aquesta és una qüestió que ha estat motiu de debat entre els historiadors de l'edat mitjana i Alsius apunta com a prova, relativament feble, que no hi ha una tradició d'abats malèvols com sí existeix en relació amb els senyors laics.³⁴ La historiografia actual encara sospesa fins a quin punt a partir del segle XI hi hagué un augment de l'opressió senyorial o si això és fruit només de la retòrica dels textos eclesiàstics.³⁵ Pere Alsius optava clarament per la visió d'una senyoria benèvola en el cas de l'abat de Banyoles. En la seva monografia s'adona que els mals usos eren cobrats de forma habitual pels monjos, però, coherent amb la seva interpretació, també recalca que eren poc «opressius» i que sovint es reduïen a una taxa. En el privilegi que eximia els banyolins de tres mals usos (intestia, eixorquia i cugucia) del 1263, diu que no hi ha res que faci sospitar la seva «odiositat» si no és el fet de ser onerosos des del punt de vista econòmic (p. 92). Una altra dada a favor d'aquesta tesi era que l'abat s'avenia a facilitar la redempció de les servituds d'alguns dels seus homes a canvi del pagament d'un cens anual (p. 204). Però, en lloc d'interpretar-ho com el resultat d'una correlació de forces més favorable als pagesos de remença després de la pesta de 1348, ho atribuïa a la bonhomia d'un l'abat que així feia endolcir la condició dels remences:³⁶

[L'abat] convingué ab gran número de sos vassalls la liberació de las servituds ó mals usos que grabavan las pagesías dels circunvehins pobles, los qui en cambi de un cens annuo de sis sous per masia quedaven franchs y quitis de tota odiosa prestació, succés loable y meritori que no poch vingué a dolsificar la condició dels remensas de esta comarca y á fer més íntimas y coridals las relaciones que mediavan entre'l Monastir y sos vassalls de la encontrada. (p. 212)

.....

³³ Banyoles va viure sota el «protectorat» del monestir o sota la seva «tutoria il·limitada» perquè «á ningú corresponia més que al Monastir l'exercici de tal patronatge, ja que'ls Benedictins foren qui la feren renàixer de la soledat de un erm; los qui repoblaren sa comarca y altras á ella vehinas; los qui dexugáren los pantanósos contorns de son bonich estany, donant major salubritat á la encontrada; mentres que aprofitadas las ayguas sobreras, fins llavors danyosament engorgadas, convertian en regables grans extensions de terreno secá, y facilitavan l'establiment de multiplicats molins y fábricas, en los que trová la vila la base de sa futura importancia» (p. 123).

³⁴ «A axó sens dubte's deu que ni tradicionalment se remembre de nostre Monastir cap odiós vassallatge, mentres que de las senyorias laicas de la encontrada se contan las més extravagants fáulas y algunas poch edificants escenas» (p. 114). Sobre la qüestió, vegeu P. Freedman (1993, p. 160-161).

³⁵ Un bon exemple d'una visió «opressiva» de la senyoria medieval el trobem en l'anàlisi de Bisson (2003).

³⁶ Sobre aquesta qüestió, vegeu R. Lluç (2005).

Quan li toca el torn d'ocupar-se de les guerres remences, Pere Alsius assenyala que els eclesiàstics s'avingueren de seguida a negociar la supressió dels mals usos d'acord amb la monarquia. La historiografia de l'època ja s'interessava pel tema dels remences i n'interpretava la condició en termes de manca de llibertat. D'aquí que els estudiosos simpatitzessin amb les gestions que es feien des de la cort reial per obtenir la supressió del vincle servil amb els seus senyors —de fet, amb l'objectiu d'obtenir una jurisdicció plena sobre aquestes comunitats pageses.³⁷ L'aportació d'Alsius se centra en les gestions fetes a la cúria papal d'Avinyó pels enviats de la reina Maria de Luna i per l'abat de Banyoles, Bernat d'Estruch, que hi residia per obtenir les butlles que autoritzessin l'alienació dels drets de l'Església catalana sobre els remences. Això li permet dedicar sengles elogis a la reina i al clergat català, exemplificat en l'abat de Banyoles, per la seva voluntat d'arribar a una solució negociada d'un conflicte social greu.³⁸ No és estrany que la seva recerca en aquest tema despertés l'interès d'un historiador universitari com Eduardo de Hinojosa, que anys després va publicar l'obra *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la edad media* (1905), en què es tractava en profunditat la qüestió.³⁹

La tesi d'una senyoria benigna i dels efectes positius del consens social es revela sobretot en la llarga història de les relacions entre els abats de Sant Esteve de Banyoles i la comunitat d'habitants de la vila. Pere Alsius assenyala encertadament que, malgrat el suposat caràcter retrògrad del poder abacial, aquest no va suposar cap impediment per al desenvolupament d'una vila al seu entorn. Per contra, no és capaç de documentar els orígens i etapes de la formació de la vila. Seguint una hipòtesi molt divulgada, es donava per fet que l'establiment de la comunitat monàstica encoratjà des del segle IX l'aparició d'una vila. Condicionat per la documentació conservada, la seva recerca es focalitza en els aspectes institucionals i polítics, més que no pas en els econòmics o socials, però aquesta és possiblement la part més original de l'*Ensaig històrich*. Per damunt de tot, l'historiador destaca com el desenvolupament institucional i l'apogeu de la vila de Banyoles van anar lligats a una certa harmonia amb el poder abacial. Si ja el 1253, el rei Jaume I posava sota la seva empara la universitat de Banyoles, això no era a causa del fet que hi hagués desavinences entre la vila i l'abat sinó que la població volia prevenir conflictes futurs (p. 87). Si, més endavant, l'abat Guillem cobrava 7.600 sous a canvi de l'exempció perpètua de tres mals usos als habitants de Banyoles això no havia de ser motiu de crítica perquè així es feia evident el caràcter bilateral de la relació entre habitants i abadia (a més, altres privilegis successius foren concedits gratuïtament). En concloure la segona part del llibre afirma que, sense aquestes relacions «benèvols i amistoses» entre senyor

³⁷ Sobre la qüestió, vegeu P. Orti (2015, p. 125-153).

³⁸ «Los conreuhadores de la Historia patria deuen rendir un tribut de honor á la magnánima esposa del rey D. Martí pels agegantats esforços que feu á fi d'esborrar de la catalana terra unes humillants servituds que ja no tenian rahó de ser» (p. 241) i «tot lo qual demostra que'l clero català no era tan refractari com alguns pretenen en facilitar una saludable avinensa que donàs per fruyt la llibertat de la terra patria» (p. 242). També edita i tradueix una carta —que havia donat a conèixer Esteve Paluzie i li facilità Fidel Fita— enviada per la reina a Jaume Ferrer amb instruccions per obtenir la «completa liberació dels pobres remensas de Catalunya» (p. 239-240 i 444-448).

³⁹ Carta De Hinojosa en què demana precisions sobre l'*Ensaig històrich* (AFAL, Catàleg doc., doc. 571).

i vassalls, la vila no hauria prosperat tant com ho va fer durant la baixa edat mitjana.⁴⁰ Quan l'abat Bernat de Vallespirans reconegué en l'anomenada carta municipal de 1303 la capacitat de la vila de tenir representants electes i de fer reunions del comú, això és per a Pere Alsius una mostra més del bon fer dels abats i un motiu més per omplir-los d'elogis.⁴¹ En definitiva, si Banyoles va assolir unes institucions representatives amb poders amplis va ser sobretot per la bona predisposició dels abats, que dotaren la vila d'unes institucions semblants a les d'altres poblacions del reialenc, inclosos elements simbòlics com l'ús de gramalles i macers.⁴²

Tanmateix, en el decurs de la baixa edat mitjana també hi hagué moments de conflictivitat clara entre els abats del monestir i la vila de Banyoles, representada pels jurats i consellers, a més del que ja havia propiciat l'arbitratge de 1303. Com a mínim se'n descriuen dos: Un d'ells es produeix al voltant del 1333 quan els habitants de la vila es resistiren a prestar l'homenatge exigint per l'abat. Els banyolins amenaçaren de traslladar la vila a un espai de Mata que havien adquirit en franc alou. Sens dubte era una estratagema per eludir alguns dels drets que pertocaven a l'abat com a senyor de la terra. Però la intervenció reial va forçar un compromís pel qual l'abat acceptava garantir als habitants certs privilegis, la qual cosa és de nou un motiu perquè Alsius aplaudeixi l'esperit de concòrdia que imperava a la Banyoles medieval.⁴³ Uns anys més tard, la vila d'Olot va dur a terme un trasllat d'aquesta mena, aprofitant la reconstrucció necessària després dels terratrèmols del 1427-1428, i així va poder abandonar les terres de l'abat de Ripoll (Puigvert, 1996, p. 88-89). Un segon conflicte apareix quan l'abat intenta obstaculitzar les gestions fetes pels jurats per garantir el traspàs de la jurisdicció al rei o la seva recuperació per part de la monarquia. L'any 1417, l'abat Guillem de Pau va fer capturar jurats

.....

⁴⁰ «Gran desgracia pera Banyolas hauria estat, si en son natural senyor en lloch de tenir un pare, hagués trovat qui, sens rahó ni lley y faltant á las consuetuds y prácticas, l'hagués subjectat á vexacions no procedents en justicia» i si les relacions no haguessin estat benèvols i amistoses «la nostra vila no hauria prosperat tan com prosperá bax lo govern de sos abats durant la edat mitjana» (p. 123-124).

⁴¹ Sobre l'abat Vallespirans, conclou: «Bax son llarch y gloriós abadiat resplandiren grans dias de prosperitat y gloria pel monastir y per la senyoria baronial que li estigué confiada. Ple son cor de liberals sentiments facilitá y consentí á sos predilectes vassalls de Banyolas completa é independent administració municipal, garantia que no facilmente conseguian los súbdits dels senyors feudals durant aquella época» (p. 194). A la segona edició afegeix: «Per demés ingrata se ha mostrat Banyolas á la memoria del insigne Bernat de Vallespirans. A ell deu grans favors y'l exemple de virtuts inestimables. Cap senyor feudal de sos témps hauria concedit á sos vassalls ab semblant llarguesa'l prestigi de una absoluta independència administrativa baix la base de una exemplar constitució democrática municipal, que avuy en témps de fingida llibertat, no s'atreveixen á concedir los governants als pobles que'ls hi están sotmesos». Per tant, se li deu un carrer o plaça i «mereix en lloch de preferencia que se li erigeixi una sumptuosa estàtua» (p. 177, 2a ed.).

⁴² «Pocas poblacions baronials disfrutavan llavors de tanta independència com la nostra, que ab ventatja competir podia ab no pocas de realengo, com ne son testimoni las franquesas y llibertats que consentidas per lo Capítol de Benedictins y diferents monarcas, Banyolas ab orgull disfrutava» (p. 328). Sobre els elements simbòlics del municipi gironí a la baixa edat mitjana, vegeu P. Verdés (2009-2010).

⁴³ «Quan semblava que res sinó rancor y malvolensa devian albergar los ánimos de vencedors y vensuts. Banyolas y son monastir, fiels á llur tradició y coneixent lo volcan sobre que s'trobavan, santament determinaren acabar ab un fraternal abráss totas sas disputes; depositar los odís y texir un nou llas de unió, pau y concòrdia que unís al vassall ab son senyor, lo Monastir ab lo poble» (p. 200).

i consellers que només van poder ser alliberats gràcies a la intervenció del veguer de Girona. I en aquest cas Pere Alsius no pot evitar una crítica al poder: Guillem de Pau era un abat en qui «més resplendien les dots característiques del baró feudal de son temps que no pas les de prelat de l'Església» (p. 242) (Abellan; Grabuleda, 2012, p. 65-66).

A Banyoles, les tensions entre el monestir i la universitat puixant de la vila es canalitzaren, en part, a través de la pugna per donar drets parroquials a l'església de Santa Maria del Turers. Aquesta rivalitat fou impulsada per la resistència evident del monestir, que no va permetre que Santa Maria i els seus clergues «curats» exercissin el dret de cementiri. En tot cas, aquesta disputa s'interpreta com l'origen de la llarga oposició entre els cairats i rodons que dividia els habitants de la vila en època moderna. Tot plegat fa sospitar que darrere la pugna entre el monestir i la vila, podien amagar-se altres tensions internes de la comunitat d'habitants. Ara bé, en la interpretació d'un historiador com Pere Alsius, la universitat, és a dir el municipi, era una institució democràtica que expressava el consens existent entre els habitants de la vila i que impedia l'existència de conflictes interns:

De est modo la administració comunal marxava desembarassada, y com á ella tenian accés totas las classes de la societat del matex modo que totas las classes tenian participació en la governació general de Catalunya, de aquí que may en Banyolas sobrevinguessin complicacions entre sos vehins per estar en pugna'ls interessos dels uns ab los dels altres. (p. 327)

La documentació va permetre incloure a l'*Ensaig històrich* alguns episodis més que il·lustraven els conflictes entre els abats de Banyoles i els representants de la monarquia a Besalú i Girona. En contra del que Pere Alsius suposava en relació amb la pervivència de la immunitat carolíngia, a l'època baixmedieval Banyoles estava sotmesa a la preeminent jurisdicció reial i els poders de l'abat quedaven circumscrits a uns àmbits molt concrets. Només en el context bèl·lic de la segona meitat del segle XIV el rei va alienar la jurisdicció reial a favor del monestir i aquesta recuperació va comportar els conflictes que ja s'han esmentat (p. 113-114, 117-118, 213-214). L'any 1324, un contingent armat del sometent de Besalú, dirigit pel sotsveguer, va atacar Banyoles amb l'objectiu de forçar l'exempció de la lleuda que els cobraven, i Pere Alsius ho fa servir de pretext per elogiar, una vegada més, l'actitud constructiva dels abats i dels jurats de Banyoles.⁴⁴ Això ens porta a un dels altres fils conductors de la monografia, i és el que podríem qualificar de patriotisme local.

Patriotisme local, patriotisme nacional

Un historiador lliurat a una recerca d'àmbit local com Pere Alsius és lògic que mostri als seus conciutadans el caràcter exemplar d'algunes actuacions dels avantpassats a la vila. En diversos episodis de la història s'intenta mostrar, orgullosament, la contribució dels habitants

.....

⁴⁴ «Considero molt laudable la actitud del abat y Jurats de la nostra vila durant exa época, al veure'ls tan forts y decidits reclamant justicia y esmena de las ofensas rebudes de part de la gent de Besalú, mentres que sapiguèren mostrarse benignes y generosos, en quant de ells dependia, pera fer menos pesada á sos ofensors la justa condemna en que incorregut havien» (p. 192) (Sabaté, 2000, p. 299-327).

de Banyoles en esdeveniments com l'expedició de Sardenya del 1354 o d'altres.⁴⁵ Durant la guerra civil contra Joan II, la vila de Banyoles va estar quasi sempre en mans reialistes, però va rebre atacs durs de les tropes de la Generalitat i va ser breument ocupada per les tropes del duc de Lorena i Calàbria, l'any 1467. Pere Alsius qualifica d'heroica l'actuació dels banyolins en defensa de la vila.⁴⁶ No sempre fou així, ja que en comentar l'atac al call de Girona del 1391 recorda que segons els estudis d'E. Girbal hi van estar implicats uns quants pagesos de la comarca, i Alsius dóna per suposada la participació de gent de la vila, encara que com ha confirmat Dolors Bramon, no hi ha cap prova que demostrï un atac als jueus que vivien a Banyoles mateix o a la veïna Besalú.⁴⁷ Aquest patriotisme local podia també transformar-se en patriotisme nacional. Per exemple, en descriure l'enfrontament del príncep de Viana amb el seu pare, el rei Joan, i l'inici de la guerra civil, es justifica la bel·ligerància contra el monarca perquè «trepitjava les lleis i amb elles l'honor de Catalunya».⁴⁸ I les llibertats a escala local es traduïen en unes llibertats per a tot el país, ja que les institucions garantien un accés al govern de tots els estaments. En resum, era aquest marc institucional, anterior a la Nova Planta, el que havia permès la «grandesa catalana».⁴⁹

Aquest patriotisme local es barreja amb un cert conservadorisme. L'autor procurava extreure del passat una imatge, en part idealitzada, d'equilibri social que contrastava amb les tensions del present. Hi ha dos passatges significatius en l'obra que diuen molt sobre aquesta translació dels problemes del present al passat medieval. Més d'una vegada s'ha emfasitzat el caràcter benèvol de la senyoria abacial, però també la lleialtat dels seus vassalls. En les conclusions s'acaba dient que tant mereixen elogis els monjos per haver concedit franqueses a Banyoles com els banyolins, o els «patricis» que la regiren, per haver-ne fet bon ús (p. 384-385).⁵⁰ Aquestes lloances del consens pretèrit es contraposen a les innovacions foranes que l'autor

⁴⁵ «Moments suprémos que sapigué aprofitar la nostra Vila per acudir allí a oferir al rey, ensemps que la sanch generosa de sos fills, los estalvis de sas fortunes» (p. 212).

⁴⁶ «Assaltada y entregada al pillatge la població, reduhits á presó y tractats inhumanament los honorables Jurats de la nostra insigne vila y demes personas principals de ella y de la comarca aquí recullidas, las quals rescatá Banyolas satisfent al duch de Calabria quatre mil florins [...] Tanta atrocitat en lo victoriós enemich pot indicarnos la heroica resistencia que sapiguéren presentarli los banyolins» (p. 263).

⁴⁷ «Y si bé entre las poblacions sublevadas no cita dit autor á Banyolas, la veritat històrica'ns obliga ab pesar á demanar pera la nostra vila una participació no pas petita en estas tristes escenas, que en mal hora vinguéren á tacar las brillants planas de la historia catalana» (p. 227-228) (Bramon, 1985, p. 120). La participació d'habitants de Banyoles en l'assalt al call de Girona sembla corroborada per una intervenció dels oficials reials a la vila (Sabaté, 2000, p. 321).

⁴⁸ A més, el rei havia fet empresonar el príncep de Viana «menyspreant la immunitat que'l revestia, las lleys y constitucions patrias que á axó s'oposavan y las aspiracions de tots los catalans que altre comportament al rey marcavan» (p. 256).

⁴⁹ «Era la base de la grandesa catalana durant los temps medis, la autonómica llibertat que disfrutavan, no sols lo Principat com á provincia, si que també cada una de sas ciutats y vilas, en una paraula tots sos municipis» (p. 325).

⁵⁰ «Al Municipi y al Monastir per un igual los hi deu la mare patria, perque en la pau y en la guerra, en la bonansa y en la adversitat trobá en ells súbdits sempre fidels, sempre leals y disposats á sacrificarse en aras del més pur patriotisme» (p. 385).

considera amb ulls més crítics que el sistema social tradicional que imperava a l'edat mitjana.⁵¹ No només això, després de descriure les bondats de la senyoria exercida pels monjos benedictins a Banyoles en el passat medieval, s'acusa amb amargor els qui en el seu temps havien saquejat monestirs i convents. Alsius es pregunta, escandalitzat, què haurien pensat els monjos del passat si haguessin vist com eren víctimes del vandalisme les obres d'art que ells havien acumulat dins del monestir.⁵² Tot plegat traspua la idea que els seus contemporanis no eren prou conscients de la importància del llegat històric transmès, i d'aquí la importància de la tasca de l'historiador.

La ressenya de *l'Ensaig històrich* escrita per Fidel Fita poc després de la seva publicació, és molt reveladora de com es veia des de la Real Academia de la Historia. Un dels trets destacats en la ressenya és que l'autor i amic havia optat pel català quan hauria aconseguit més fama i ressò utilitzant el castellà. Però, segons Fita, el mateix Alsius li havia dit que l'objectiu era la comunicació amb els seus coetanis i conciutadans, i per això l'ús del català era més eficaç. A més, per a Fita l'obra podia servir per contrarestar idees, com les dels socialistes, que llavors s'escampaven perillosament entre el poble i d'aquí que la tria de la llengua fos tan crucial (Fita, 1883):

La obra del Sr. Alsius, es á mi parecer, digna de todo el aprecio de nuestra Real Academia, y tanto más, cuanto pudiéndola escribir con soltura y elegancia en la lengua de Castilla y granjearse por ello un renombre generalmente estimado, ha preferido sacrificar la flor al fruto, el brillo á la solidez y la pompa á la verdadera riqueza del sabio; pues ha creído que las páginas de este volumen, escritas en dialecto catalán muy puro y muy castizo, estarían al alcance de todos sus conciudadanos y de las gentes todas que cultivan aquellos campos ó llenan las fábricas industriales. De este medio ha creído poder echar mano el señor Alsius para atajar la propaganda socialista que discurre allí con violencia no ya sorda, sino descarada y temible... Esas gentes laboriosas, que van olvidando la integridad de costumbre y la gloria de sus mayores, necesitan para volver en sí la antorcha de la verdad que limpia, fija y da esplendor al recuerdo y al santo amor de la patria.

.....

⁵¹ «La major integritat en aquells pundonorosos magistrats [jurats i consellers], la major abnegació y constancia en procurar lo constant acrexement dels bens morals y materials de la població que'ls hi estava confiada era son únic nort, tot son anhel; y valdament que en sas virtuts se enmirallassen més de quatre innovadors, que al enderrocar seculars institucions en lloch de sustituhirlas ab lo bó que tenian las antigas y venerandas lleys y costums patrias vénen á importar lo dolent de extranyos paisos» (p. 327).

⁵² «Si al emplear afanyosos los nostres Benedictins sos propis interessos en aument del decoro de sa iglesia, que tant acreditaren saber estimar religiosa y artísticament, endevinar haguéssen pogut que una generació esgarriada per falsas predicacions vindria á arrebatarloshi las joyas tan costosamente atesoradas, sots pretext de haver sigut arrancadas á la ignorant y fanática pobreza de un poble que dominavan, segurament que sos semblants s'haurian encés de indignació y vergonya al considerar que tan mala paga y tan errada interpretació devian donarse á sos nobles y generosos sentiments» . I després d'explicar que a l'església es reunia allò sant amb allò bell: «Devia reservarse als moderns materialistas la destrucció de ideal tan noble com generós» (p. 218-219).

Conclusió

Tot i les preferències de Pere Alsius per seguir uns «fils conductors» en la seva monografia conté una varietat de temes enorme, i aquesta és precisament una de les seves virtuts principals. El protagonisme donat al poder abacial i a les restes arquitectòniques no impedeix que s'hi tractin qüestions pròpies d'una història socioeconòmica, d'una història cultural o d'una història de la vida quotidiana. Encara que sigui mitjançant una història d'abadiats, per estricte ordre cronològic, Pere Alsius ofereix dades sobre la població de la Banyoles medieval basant-se en el fogatge publicat per Pròsper de Bofarull, i les compara amb les d'altres poblacions catalanes (p. 234-235). També procura refer l'urbanisme de la vila amb la distinció entre la vila vella i la vila nova, fruit de l'expansió del segle XIII, i amb un intent de situar el traçat de les muralles i fossats de la vila (p. 230-236), aspectes que han estat desenvolupats per recerques recents (Palmada [et al.], 2007; Palmada, 2009). Hi afegeix una descripció breu del desenvolupament manufacturer de la vila i, en general, dels indicis de prosperitat, entre els quals l'aparició dels draps de Banyoles en una llista de productes taxats del 1271, editada per Antoni de Capmany (p. 90 i p. 235). D'altra banda, la documentació aportada per Alsius permet que ens fem una petita idea de la fiscalitat i les finances del municipi, amb les imposicions o les talles, i els diversos tipus de pagaments realitzats per Banyoles per participar als subsidis a la Corona o a la construcció i reparació de les muralles (p. 214 i p. 224). En l'àmbit de la cultura s'explica, entre altres, els intents de crear un estudi general a mitjan segle XV, en època de l'abat Dalmau de Canadal, i com la iniciativa quedà en un no-res per l'«enveja» dels gironins (p. 252). Finalment, a la monografia no hi falten alguns paràgrafs dedicats al que Alsius anomena la història íntima de la vila, ja «que a tothom complau saber fins los menors detalls passats en sa pairal casa». Com exemple, remet a la compra d'un rellotge, l'any 1479, per al campanar de l'església parroquial (p. 265) i, a l'apèndix, al document que explica com es feia i distribuïa entre els membres de la comunitat monàstica la beguda anomenada «piment» (p. 156-158).

En definitiva, la importància de l'*Ensaig històrich* no rau tant en els detalls, ni en l'òptica historiogràfica de l'autor, sinó per haver estat, durant molts anys, la gran monografia sobre la història de Banyoles. És cert que la tasca de L. Constans amb el *Diplomatari*, i uns quants altres, permet avui disposar d'una quantitat de documents editats molt superior a la que estava a l'abast de Pere Alsius. El mateix pot dir-se a propòsit de les dades arqueològiques, augmentades gràcies a les successives excavacions i prospeccions. Tanmateix, Pere Alsius va tenir l'encert de reunir una quantitat molt considerable de dades sobre la Banyoles medieval i oferir-ne una síntesi que encara avui és una referència.⁵³

.....

⁵³ Una de les poques síntesis a l'abast del lector actual és a Fort (2000, p. 257-397). Sobre les dades arqueològiques, vegeu García [et al.], (2015).

BIBLIOGRAFIA

- ABELLAN, J. A.; GRABULEDA, J. (2012). *Els senyors de Banyoles: Els abats del monestir de Sant Esteve*. Banyoles: Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany.
- ALSIUS I TORRENT, P. (1872). *Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas*. Barcelona: Estampa de L. Obradors y P. Sulé. (Folletí de La Renaxensa)
- (1895). «Serinyà: reseña histórica de este pueblo desde la más remota antigüedad hasta los tiempos modernos». *Asociación Literaria de Gerona: Certamen de 1894*.
- (1895). *Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas*. 2a ed. Banyoles: Estampa de F. Mateu i Vilardell.
- BANAL, Jordi (ed.) [et al.] (2003). *La carta municipal de Banyoles, 1303*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. [Edició commemorativa del 700 aniversari]
- BATLLE, L. (1965). «El historiador Julián de Chía». *Revista de Gerona*, núm. 32, p. 27-29.
- BISSON, T. N. (2003). *Veus turmentades. Poder, crisi i humanitat a la Catalunya rural, 1140-1200*. Barcelona: Curial.
- BRAMON, D. (1985). «Els jueus de Banyoles». *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 1980-84*, p. 120.
- BUTINYÀ, J. (1987). «De l'epistolari entre Pere Alsius i el pare Butinyà». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsius i Torrent*, p. 73-82.
- COBOS, A.; TREMOLEDA, J. (2013). *L'epigrafia medieval dels comtats gironins*. Vol. III: *El comtat de Besalú*. Figueres: Generalitat de Catalunya; Diputació de Girona.
- CLARA RESPLANDIS, J. (2003). *Revista de Girona*. A: A. SIMON I TARRÈS (dir.). *Diccionari d'historiografia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 994.
- CHÍA, J. de (1888-1890). *Bandos y bandoleros en Gerona: apuntes históricos desde el siglo XIV hasta mediados del XVII*. Gerona: Impr. y Libr. de Paciano Torres.
- FÀBREGA, A. (1995). *Diplomatari de la catedral de Barcelona*. Vol 1: *Documents dels anys 844-1000*. Barcelona: Capítol de la Catedral de Barcelona, p. 567-568.
- FITA, F. (1883). «Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas, per Pere Alsius y Torrent, Barcelona, 1872». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. 2, p. 409-410.
- FORT, J. (2000). «Època medieval». A: J. TREMOLEDA (coord.). *Història del Pla de l'Estany*. Girona: Diputació de Girona. (Història de les Comarques Gironines; 2), p. 257-397.
- FREEDMAN, P. (1988). «Cowardice, heroism and the legendary origins of Catalonia». *Past and Present*, n. 121, p. 3-28.
- (1993). *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Vic: Eumo.
- GARCÍA, A; GRABULEDA, J.; REVERTER, M. À. (1987). «Pere Alsius historiador». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsius i Torrent*, p. 23-29.
- GARCÍA, A. [et al.] (2015). *Els cementiris medievals de Banyoles*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles; Girona: Diputació de Girona. (Quaderns de Banyoles; 16)

- GIRBAL, E. C. (1863). *Bañolas. Noticias históricas de esta villa*. Girona: Gerona Estab. Tip. de El Gerundense.
- GRAU, R. (1995). «L'aportació dels historiadors romàntics». A: P. GABRIEL (dir.). *Història de la cultura catalana*. Vol. IV: *Romanticisme i Renaixença, 1800-1860*. Barcelona: Edicions 62, p. 221-248.
- HINOJOSA, E. (1905). *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la edad media*. Madrid: Libr. de Victoriano Suárez.
- LE GOFF, J. (1983). «Cultura eclesiàstica y cultura folklòrica en la Edad Media: San Marcelo de París y el dragón». A: J. LE GOFF. *Tiempo, trabajo y cultura en el Occidente medieval*. Madrid: Taurus, p. 262-263.
- LLUCH, R. (2005). *Els remences: la senyoria de l'Almoina de Girona als segles XIV i XV*. Girona: Documenta Universitaria: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines: Centre de Recerca d'Història Rural.
- LÓPEZ DE AYALA, J. (1892). «Santa Maria de Porqueras. Monografía artística». *Asociación Literaria de Gerona: Certamen de 1892*.
- MARQUÈS, J. M. (1986). «L'arxiu del monestir de Banyoles». *Quaderns 1985* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge al Dr. Josep Maria Corominas*, vol. II, p. 213-223.
- MONSALVATJE I FOSSAS, F. (1869-1919). *Noticias históricas*. Olot: J. Bonet.
- ORTI, P. (2015). «Els remences i l'exercici de la jurisdicció als segles XIV i XV: una lluita pel poder». A: R. LLUCH (ed.) [et al.]. *Migrazioni interne e forme di dipendenza libera e servila nelle campagne bassomedievali dall'Italia nord-occidentale allà Catalogna*. Cherasco: Centro Internazionale di Studi sugli Insediamenti Medievali, p. 125-153.
- PALMADA, G. (2009). *La muralla de Banyoles*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles; Girona: Diputació de Girona. (Quaderns de Banyoles; 10)
- PALMADA, G. [et al.] (2007). *La plaça Major*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles; Girona: Diputació de Girona. (Quaderns de Banyoles; 8)
- PANADERO, N. (1997). «La definición del estilo románico en la historiografía española del romanticismo». *Anales de Historia del Arte*, núm. 7, p. 245-256.
- PUIGVERT, X. (1996). *L'època medieval*. Olot: Ajuntament d'Olot; Girona: Diputació de Girona. (Quaderns d'Història d'Olot; 3), p. 88-89.
- REMESNYDER, A. (1995). *Remebering Kings Past. Monastic Foundation Legends in Medieval Southern France*. Ithaca-Londres: Cornell University Press.
- SABATÉ, F. (2000). «Territori i jurisdicció al Pla de l'Estany medieval». A: J. TREMOLEDA (coord.). *Història del Pla de l'Estany*. Girona: Diputació de Girona. (Història de les Comarques Gironines; 2), p. 299-327 i 321.
- SABATÉ, F.; FREEDMAN, P. (1996). «A letter of pope Innocent III to the monastery of Sant Esteve de Banyoles». *Romische Historische Mitteilungen*, núm. 38, p. 129-141.
- TO FIGUERAS, L. (2013) «Monjos i colonització agrícola: els orígens del monestir de Sant Esteve de Banyoles». A: *Monestir i territori: 1200 aniversari de la fundació de Sant Esteve de Banyoles*. (Quaderns; 33), p. 55-77.
- TORRA, A. (1995). «Fondos documentales monásticos en el Archivo de la Corona de Aragón». *Memoria Ecclesiae*, núm. 6, p. 121-146.

PERE ALSIUS, HISTORIADOR DE L'EDAT MITJANA

VERDÉS, P. (2009-2010). «La ciudad en el espejo: hacienda municipal e identidad urbana en la Cataluña bajomedieval». *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 16, p. 157-193.

VICENS VIVES, J. (1955). «Prólogo». A: S. SOBREQUÉS. *Jofre VIII de Rocabertí, señor de Peralada y el ocaso de la Edad Media en el Alto Ampurdán*. Peralada: Biblioteca del Palacio de Perelada.

— (1967). *Obra dispersa. Catalunya ahir i avui*. Vol. 2. Barcelona: Vicens-Vives, p. 321-323.

VILALLONGA, B. (2008). «La historiografia gironina de la restauració». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XLIX, p. 619-641.

SIGLES DELS ARXIUS

AFAL: Arxiu de la Família Alsius

Pere Alsius i Torrent (1839-1915): Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica

PUIGVERT, J.M.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2016. (Quaderns; 36), p. 169-176

Pere Alsius en el context de la historiografia moderna i contemporània de Catalunya

Jordi BOHIGAS MAYNEGRE

Universitat de Girona, Institut de Recerca Històrica, pl. de Ferrater Mora, 1, 17071 Girona

Un positivisme pràctic

Malgrat que el farmacèutic Pere Alsius (1839-1915) va destacar sobretot com a prehistoriador, naturalista i geòleg, no oblidà tampoc altres etapes històriques en la seva obra historiogràfica. Les coordenades intel·lectuals d'Alsius van ser les del romanticisme, per un costat, i el positivisme historiogràfic, per l'altre, corrents acadèmics propis de l'època que li tocà viure. Al segle XIX es va produir el desplegament de la ciència històrica, així com de les ciències en general. Com a bon naturalista, Alsius era ben conscient que, d'acord amb el positivisme que imperava a l'Europa de la segona meitat del XIX, les ciències naturals i exactes eren el patró que havien de seguir totes les disciplines que volguessin ser verament científiques. A més, Alsius va viure un període, el de finals de segle, de replantejament i definició de la disciplina historiogràfica; és a dir, el de la lluita per entendre la història com una ciència.

Cal dir, però, que Alsius no emprà encara el terme *edat contemporània*. Per a ell, els segles que seguiren a l'època medieval eren «moderns», inclosa la seva època. Alsius, certament, no es va sentir còmode en el període en què va viure. Avesat a les ciències naturals, sentia més simpaties per les edats compreses entre la prehistòrica i la medieval, en les quals podia posar en pràctica els seus extensos coneixements en geologia, paleontologia i, en menor mesura, diplomàtica i matèria historicoartística. En canvi, els segles posteriors afegien una complexitat que el seu àmbit d'estudi defugia. Hem de dir, d'entrada, que aquesta prevenció era compartida per molts altres historiadors del seu temps. Tanmateix, dos dels seus grans temes d'estudi entraren de ple en l'època moderna i, més d'esquitllentes, en la contemporània: la seva vila, Banyoles, per una banda, i la Guerra del Francès, per l'altra. Aquests dos grans temes, que en alguns aspectes estaven relacionats, obeïren però a lògiques i justificacions una mica diferents i donaren com a resultat les seves principals obres del període estudiat: per un costat, *l'Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas*, publicada a la impremta de L. Obradors i P. Sulé, a Barcelona, a finals del Sexenni (el 1872, com posa en el llibre? O el 1874, tal com sembla que es pot deduir del redactat?). Per l'altre, ja a finals de la seva vida, escriví, juntament amb Joaquim Hostench, el *Centenari de la Guerra de la Independencia: Homenatje al doctor Rovira y demás fills de Banyolas y comarca que's sacrificaren per la patria*, publicada a Banyoles el 1909. *L'Ensaig* va tenir una segona edició, el 1895, en ocasió de la publicació en fascicles al *Semanario de Bañolas*.

L'etapa de maduresa historiogràfica va coincidir, en Alsius, amb l'auge d'aquest positivisme: els que van dels anys de major llibertat acadèmica del Sexenni Democràtic (1868-1874) i els primers de la Restauració. Tanmateix, cal anar al prefaci d'una altra de les seves obres, una monografia sobre el poble de Serinyà de 1895, per trobar una referència autògrafa i explícita del pensament historiogràfic d'Alsius (Alsius, 1895a):

Hoy no se escriben los fastos de los Pueblos, como en otros tiempos, mostrando al lector artísticas descripciones de hechos, cuya veracidad nadie ni nada abona. Hoy, no forma la historia de una nación sólo el pomposo relato de las dinastías que han regido sus destinos; no basta el abultado recuerdo, siempre rodeado de heroicas proezas, de gigantescas luchas hijas de antagonismos y rivalidades entre nacionalidades vecinas. Actualmente se exige en todo relato histórico en primer lugar la absoluta veracidad de cuantos hechos se narran; la comprobación de éstos por auténticos monumentos y luego que abarque cuanto informó el pueblo o nación objeto de estudio.

Por esto, en nuestros días se ponen a contribución de la Historia estudios tan diversos, difíciles de ser abarcados por una inteligencia sola, pero profundizados por varias, facilitan un día ser reasumidos en un solo cuerpo de doctrina, que nos revela con relativa, pero pasmosa exactitud, el pasado de un pueblo.

En efecte, la tesi d'Alsius ja apunta la història com una ciència integradora de diverses disciplines (numismàtica, paleografia, arqueologia, etc.), amb la finalitat d'adoptar com a protagonista no una nació en abstracte, sinó un poble en la seva globalitat. Una mena d'«història des de baix» que no comptava, encara, amb els avenços i coneixements que en un futur no gaire llunyà assoliria la història social i econòmica i que, per tant, en la seva època era encara difícil d'aconseguir.

Per a ell, doncs, la història local era l'àmbit en el qual millor es reflectia aquesta història «presocial», l'àmbit en el qual el poble copsava tot el seu protagonisme. Encara, però, no hi trobarem ni lluita

de classes, ni grans processos, ni xifres, ni corbes de preus. Més aviat, el seu era un positivisme molt centrat en l'edició de documents del passat i l'estudi dels monuments (allò que avui en diem la història de l'art) i, en algun aspecte, comptà amb la col·laboració d'especialistes, com l'acadèmic i advocat Celestí Pujol i Camps en tot allò referent a la numismàtica.

En efecte, Alsius també va viure l'ambient de la Renaixença, un moviment cultural que a Catalunya comportà una predilecció pels estudis històrics d'època medieval, per sobre dels de l'època moderna i la contemporània (era tal la influència que exercia, encara, el romanticisme historiogràfic d'un Pau Piferrer, per exemple, i un dels autors de la seva cèlebre col·lecció de «*Recuerdos y Bellezas de España*», iniciada el 1839 i no finalitzada fins al 1865). La història política i, en concret, l'abaciologi benedictí en el cas de Banyoles formen el pal de paller de la història general dels períodes medieval i modern, amb les contínues lluites entre l'abadia i el comú, o parròquia. Aquesta història arqueològica i institucional, *tout court*, té moments d'una certa matisació. Una és quan interpreta aquestes lluites entre partidaris del monestir (que exercia la jurisdicció senyorial sobre la vila) i els de la parròquia, en els bàndols dits de rodons i cairuts, en uns termes que podríem qualificar de moderns per l'època¹ (Alsius, 1872, p. 380):

Si bé la rivalitat entre estes dos iglésies [la partidària del monestir vers la de la parròquia] fou una circumstancia inseparable de estos bandos, no es pot dir que son caràcter fos essencialment religiós, ans era marcadament polític; en tal manera que al arribar a l'època contemporània, sens esforç algun quedaren afiliats los rodons al camp lliberal i els cairuts en lo realista.

Aquí s'acaba l'única concessió d'Alsius a una reflexió serena i, de més llarga durada, sobre la història política de Banyoles. De fet, hi prefigura ja els dos camps de lluita de la Banyoles contemporània, el dels liberals i el dels carlins durant la revolució liberal, com a successors de les faccions dels rodons i els cairuts de l'Antic Règim. Defuig, però, resseguir el conflicte entre faccions fins al moment present, i evita així haver d'afirmar que aquestes divisions polítiques acabaren amb l'esmentada revolució, un fet altament improbable.

Poques ratlles abans ja alertava el lector de les veritables raons dels seus límits historiogràfics: «Poch diré sobre est particular [la guerra carlina del 1872-1875 o tercera carlinada] per estar massa ardent encara'l apassionament polítich» (Alsius, 1872, p. 375).

Fou un simple exercici d'honestedat acadèmica o el temor per un present en el qual ell es trobava massa involucrat? Possiblement, la resposta la trobem una mica en totes dues qüestions.

Intuïcions romàntiques i sentit de nació

Ramon Grau ha definit els homes de la generació d'Alsius (la dels nascuts el 1840) com la del positivisme pràctic, pel fet que tractaven de convertir en fets empíricament comprovats les

.....

¹ Cal dir, també, que hem regularitzat l'ortografia dels textos citats de Pere Alsius, intentant evitar al màxim, però, trencar amb la fonètica.

intuïcions romàntiques sobre la identitat nacional catalana. Un exemple d'aquest romanticisme el trobem en aquest fragment de la introducció a l'*Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas* (Alsius, 1872, p. 385):

Y al Municipi y al Monestir per un igual los hi deu la mare pàtria [justos elogis], perquè en la pau i en la guerra, en la bonança i en la adversitat trobà en ell súbdits sempre fidels, sempre leals i disposats a sacrificar-se en ares del més pur patriotisme, contribuint ensems en no escassa proporció a la progressiva marxa civilitzadora de Catalunya com ho demostren las memòries històriques que antecedeixen i en compendi lo següent.

Els temps contemporanis eren, per a Alsius, un terreny relliscós. Els ànims seguien exaltats i, ell, com a persona pública de la Banyoles del seu temps, no en restava al marge. Hem de recordar que Alsius va ser alcalde Banyoles durant el primer període de la Restauració i que, per tant, era un home plenament involucrat amb el projecte conservador i monàrquic del polític malagueny Antonio Cánovas del Castillo, per bé que des d'un catolicisme militant.

Si bé, doncs, el romanticisme imposava també un gust per allò local i el fet concret, no per això la seva producció historiogràfica es pot conceptualitzar de localista. Ans al contrari, en la seva monografia sobre Serinyà també donà compte de la seva visió de la història local (Alsius, 1895a, p. 150):

Entendemos que hoy se impone en nuestra provincia para completar lo mucho que lleva realizado, abordar de lleno la arqueología y estudiando los mudos monumentos de remotas edades, mirados con indiferencia por el común de las gentes, reconstituir la historia de los pueblos, que en la oscuridad de los tiempos la poblaron.

En aquest punt, doncs, el positivisme arribava a la síntesi amb les concepcions romàntiques. La història local no era un fi en si mateix (com podria ésser la de ressaltar les glòries locals), sinó un mitjà per construir una història més general. És a dir, l'espai des del qual s'aconseguia una carta arqueològica de les comarques gironines, la suma de les quals havia de contribuir a elaborar la història del poble o nació.

De quina nació o pàtria estariem parlant? Aquí la resposta és ambigua i pot haver passat, segons l'etapa de la seva vida, per concepcions diferents. Si bé, doncs, la pàtria es podria referir tant a Catalunya com a Espanya (recordem el concepte de *dobte patriotisme* de Josep M. Fradera), la nació estaria estrictament vinculada al territori de la monarquia. Per explicar aquest fenomen, cal cenyir-nos als homes de la seva generació i, també, als cercles literaris dels quals formà part; de manera especial, a l'Asociación Literaria de Gerona, nascuda el 1872 i de la qual va ser tresorer el 1880. Molts d'aquests homes formaren la primera escola històrica gironina, amb Enric Claudi Girbal, J. Botet i Sisó, i Emili Grahit, entre altres. Aquesta associació publicà la cèlebre *Revista de Gerona* i celebrava anualment un certamen literari que, a diferència dels Jocs Florals de Barcelona, es feia en castellà, i reservava al català articles de caires poètic i literari. Aquest fet evidencia el decalatge existent en el sentiment reivindicatiu en una i altra capital provincial, si bé Ramon Grau va dir de la seva generació que es caracteritzà pel fet de l'«associació d'una inequívoca pretensió de cientificitat amb una nítida voluntat catalanitzadora». De fet, Alsius escriví la seva obra, al marge dels treballs

fets per l'Asociación Literaria de Gerona —que s'emmarquen dins el període històric de la Primera Restauració— en català. Tanmateix, també va ser membre, des de l'any 1874, de la Reial Acadèmia de la Història espanyola. Tant una com altra associacions posaren de manifest el seu compromís —ideològic, almenys— amb els paràmetres de la restauració borbònica, que no era incompatible amb un «sa regionalisme». El mateix sa regionalisme que el feia escriure en català la monografia històrica de 1874 i signar l'agosarat Missatge a la Reina Regent, de 1888 (redactat per Àngel Guimerà), però que no sempre permetia distingir a quina pàtria es referia. En qualsevol cas, Alsius no va fer el salt al nacionalisme català que d'altres més joves —alguns, fins i tot, de la seva mateixa generació— van fer durant la crisi colonial i el moment d'efervescència catalanista dels anys finiseculars.

Guerra del Francès i catolicisme militant

El mes de maig de 1880, el periodista Vicenç Piera Torretti va publicar, des de les pàgines del *Teléfono Catalán*, una crítica mordaç a determinats treballs d'Alsius que tenien a veure amb la història. En concret, es referia a un treball sobre el santuari del Mont (Piera, 1880, p. 2).

Cuando con un candor verdaderamente propio de los que por su edad están solo en condiciones de leer las fábulas de Iriarte y las páginas del Catecismo, nos refiere el milagroso hallazgo de la Virgen del Mont, atribuyendo a tiempos anteriores a la Reconquista cristiana una imagen que por su carácter va comprendida imprescindiblemente en una época fija y muchísimo más moderna de la historia del arte; no vemos en el autor de aquellas líneas al historiador del arte; no vemos en el autor de aquellas líneas al historiador crítico que procura investigar la verdad por medio del razonamiento, sino al espíritu pusilánimo que no se atreve a combatir ideas supersticiosas que en nuestros días no merecen ya llamar seriamente la atención, por más que persistan fuertemente arraigadas aún en muchos años.

En definitiva, Piera, en aquest òrgan que pretenia ser un rival ideològic de la *Revista de Gerona*, posava de manifest les limitacions ideològiques del nostre autor. Unes limitacions que supeditaren la seva obra historiogràfica als plantejaments religiosos i, fins i tot, polítics en els quals es trobava immers, i que li feien tot sovint confondre la llegenda amb la història.

Aquests plantejaments trobaren el seu colofó, pel que fa a les edats moderna i contemporània, en la seva obra sobre la Guerra del Francès, en una línia, de fet, continuista respecte de l'escola històrica gironina de la qual ell formava part. El seu treball més destacat va ser, com hem dit, *Centenari de la Guerra de la Independència*, escrit i publicat el 1909 amb Joaquim Hostench. Tanmateix, l'obra era, en part, un recull de treballs anteriors, com l'article «Gestas banyolinas. Lo Regiment de San Fernando» (Alsius, 1895b). Es va publicar en el marc de les commemoracions, que a Banyoles tingueren un relleu especial, del primer centenari de l'esclat de la guerra (Grabuleda, 2012). El llibre pretenia ser un homenatge (tal com ressaltava el subtítol) al «Doctor Rovira y demás fills de Banyolas y Comarca que's sacrificaren per la Patria». No en va, Francesc Rovira va ser un dels guerrers més significats de les comarques gironines, beneficiat a Banyoles i brigadier durant la guerra.

Com hem dit, l'escola històrica gironina, la dels Grahit i Claudi Girbal, ja havia tingut l'oportunitat d'escriure sobre aquesta guerra, i especialment sobre els cèlebres «sitios de Gerona», els setges napoleònics que la plaça gironina va sofrir entre 1808 i 1809, i en els quals se centrà, igualment, el relat hegemònic. Hom ha ressaltat que aquests homes, vinculats a la *Revista de Gerona*, foren els principals apologetes de la versió conservadora del mite dels setges de Girona, en clau nacionalcatòlica i fortament espanyolista (Vilallonga, 2010, p. 72). Alsius, doncs, no perdé l'oportunitat de contribuir, des d'una vessant també local, a la historiografia de la Guerra del Francès des d'uns plantejaments que, ja en aquells instants (a finals de la primera dècada del nou segle), estaven lluny dels treballs més renovadors de Carles Rahola o Prudenci Bertrana, per posar dos exemples gironins. El pròleg de l'obra, que anà a càrrec del sacerdot banyolí i catedràtic del seminari Frederic Dalmau, ja era tota una declaració d'intencions sobre el to de l'obra. I és que, segons Dalmau, no era

solsament el valor desplegat pel Dr. Rovira y sos fidels companys lo que mereix nostres alabances, sinó l'esperit religiós-tradicional que informava tots los seus actes, sense el qual és impossible explicar la continuïtat i la vitalitat de la historia.

El relat de la història es posava, doncs, al servei d'un ideal d'enfortiment de l'ordre i la moralitat catòliques, amb incrustacions totalment sorprenents i ahistòriques. Com fou possible, per exemple, amb les fonts de l'època i els anys transcorreguts des de la mort del brigadier, que Pere Alsius i Joaquim Hostench fossin capaços de reconstruir el caràcter del Dr. Rovira amb la minuciositat que ho feren i de manera totalment contradictòria amb els fets que protagonitzà, alguns de característiques salvatges? (Alsius; Hostench, 1909, p. 30).

Era el Dr. Rovira de caràcter summament senzill i bonadós, que li atreïa l'amistat de tothom, sense distinció d'estaments, conseqüència de la pietat i de la virtut que exhalaven son cor. Sembla que aquestes hermoses [sic] qualitats no havien d'avenir-se amb les inclinacions guerreres que més tard varen desplegar-se-li.

Altres informacions els venien donades per un determinat coronel del regiment de Sant Ferran d'aquell moment que no disposava de cap arxiu privilegiat.

La descripció era encara deutora d'una història de glòries, herois i suposats patriotismes i unanimitats a l'entorn d'una defensa que, vistes les darreres investigacions i la realitat sempre crua i salvatge de qualsevol guerra, es manifestava il·lusòria.

A tall de cloenda

L'edat moderna i la contemporània no ocupen un espai privilegiat en l'obra historiogràfica de Pere Alsius i Torrent. Tan sols les exigències de determinades monografies locals, com la història de la seva vila natal, Banyoles, publicada en primera edició el 1872 i, en segona, el 1895, va allargar la cronologia fins als seus dies. Defensà la història local com l'àmbit privilegiat des d'on s'havia d'enfocar l'arqueologia, al servei de l'elaboració d'una mena de carta arqueològica de les comarques gironines i, alhora, esquivar temes d'història més actual

per bé que els seus treballs també trobaren lloc per a l'edició de material documental d'arxiu i una certa interpretació.

Més aviat, va ser en la prehistòria i l'arqueologia on Alsius pogué posar en relleu els seus extensos coneixements i aplicar el mètode positivista en vigor en aquell moment. Els seus amplis coneixements com a naturalista —coneixements que, per altra banda, l'ajudaven a acostar-se a l'ideal científista decimonònic—, en canvi, no li resultaren suficients per interpretar els temps rel·liscosos de la contemporaneïtat, susceptibles a deixar-se instrumentalitzar en clau de present.

De fet, si hi hagué en Alsius un tema «modern» per excel·lència, aquest fou el de la Guerra del Francès, considerada com la «gran guerra pàtria», de la qual hi havia encara, en la seva joventut, una llunyana memòria. En aquest aspecte, doncs, no s'allunyà tampoc dels paràmetres contemporanis d'interpretació de la guerra i els seus mites en clau conservadora i nacionalcatòlica. Alsius hi trobà el terreny abonat quan, per motius de la història local, es va haver de fer ressò de la biografia, llavors encara per fer, del gran heroi local de la guerra: el prevere i brigadier Francesc Rovira. Imbuït, doncs, en la realitat política i social del seu temps, Alsius perdé l'ocasió d'esdevenir també un cronista de la seva època, per bé que la contribució a la història passada va ser meritòria.²

.....

² A més de les referències citades a tot l'article, s'han utilitzat les següents: Ghanime (2003) i Grau (1992).

BIBLIOGRAFIA

ALSIUS, Pere (1872). *Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas*. Barcelona: Estampa de L. Obradors y P. Sulé. [Folletí de la Renaxensa]

— (1895a). «Serinyá: reseña histórica de este pueblo desde la mas remota antigüedad hasta los tiempos modernos». *Asociación Literaria de Gerona: Certamen de 1894*, p. 147-179.

— (1895 b). «Gestas banyolinas: Lo Regiment de San Fernando». A: *Semanario de Bañolas*, núm. 80 (1 setembre 1895), p. 1-3.

ALSIUS, Pere; HOSTENCH, Joaquim (1909). *Centenari de la Guerra de la Independencia. Homenatge al doctor Rovira y demés fills de Banyolas y comarca que's sacrificaren per la patria*. Banyoles.

GRABULEDA, Josep (2012). «De la Guerra de la Independència a la Guerra del Francès: percepció des de Banyoles». A: G. BARNOSELL; J. GALOFRÉ (ed.). *La Guerra del Francès al Pla de l'Estany*. Banyoles: CECB, p. 79-100.

PIERA TORRETTI, Vicenç (1880). «Asociación Literaria de Gerona: Certamen de 1879». *Teléfono Catalán*, núm. 73 (9 maig), p. 2.

VILALLONGA, Borja (2010). «Unes consideracions sobre les representacions nacionals dels setges». *Revista de Girona*, n. 251, p. 68-73.

Pere Alsius i Torrent (1839-1915): Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica

PUIGVERT, J.M.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2016. (Quaderns; 36), p. 177-183

L'obra folklòrica de Pere Alsius i Torrent

Àngel VERGÉS I GIRA

Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, pl. de la Font, 11, 17820 Banyoles

L'eclosió d'una nova ciència: el folklore

Pere Alsius i Torrent fou també folklorista, una faceta sovint poc reconeguda o estudiada encara en l'actualitat. Segons el *Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans*, un folklorista és una «persona versada en el folklore». La paraula *folklore* fou encunyada per primera vegada per l'arqueòleg, antiquari i escriptor anglès William John Thoms l'any 1846. La paraula té l'origen en les paraules *folk* («poble») i *lore* (saber, ciència). El neologisme tingué fortuna i ben aviat s'escampà arreu d'Europa. Alsius, pioner de la prehistòria, visqué el naixement del folklore al nostre país i aportà a aquesta nova ciència uns estudis ben particulars que enguany, amb el centenari del seu decés, bé hem de recordar.

El folklore català va néixer a redós del moviment excursionista. L'any 1876 es va fundar l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques. Un any més tard, el president d'aquesta entitat, Josep Fiter, demanà a Alsius que en fos el delegat a Banyoles. L'any 1878, a conseqüència d'unes discrepàncies internes, es constituí l'Associació d'Excursions Catalana. Dins d'aquesta entitat va néixer, l'any 1885, Folklore Català, una secció amb una clara vocació de recollida i divulgació de materials folklòrics. En les pàgines del seu butlletí (1878-1890), Joan Bru Sanclement publicà, l'any 1886, les llegendes que va recollir a Banyoles al segle XIX. L'Estany com a paisatge literari neix amb les llegendes escrites per aquest autor. Finalment, les dues entitats es fusionaren l'any 1891 i es fundà el Centre Excursionista de Catalunya.

Alsius guià per la comarca del Pla de l'Estany nombroses excursions, individuals i col·lectives organitzades per aquestes entitats excursionistes. No col·laborarà en la *Miscel·lànea Folklórica*¹, que edità l'any 1887 Folklore Català, ni participà en l'*Anuari* (1881-1882) que projectà l'entitat excursionista, malgrat rebre diversos convits del seu president, Ramon Arabia i Solanas, a fer-ho.² En tot cas, però, Alsius combregà amb molts d'aquests autors que exaltaven el món rural i la cultura tradicional en contraposició a un món urbà ple d'influències forasteres.

Si observem l'epistolari d'Alsius (AFAL, Catàleg. doc., epistolari), podem veure com l'erudit banyolí es cartejà amb nombrosos folkloristes excursionistes. Un d'ells fou Cels Gomis, que recollí un interessant material folklòric a Crespià i a Espinavessa. Alsius fou un dels amics banyolins que guià Jacint Verdaguer en diversos indrets del Pla de l'Estany l'any 1884. Fruit d'aquesta estada a Banyoles, Verdaguer recollí material etnopoètic que va utilitzar per a l'obra *Canigó*. A més, el farmacèutic banyolí tingué una relació epistolar amb erudits i escriptors gironins de la Renaixença que publicaren textos científics i folklòrics, com ara Enric Claudi Girbal, Josep Pella i Forgas, Josep Cortils i Vieta i Joaquim Botet i Sisó.

Cal ressaltar la relació d'Alsius amb el patriarca dels folkloristes catalans, Francesc Maspons i Labrós. Maspons formà part de la generació de la Renaixença, un grup de folkloristes en el qual podríem adscriure el mateix Alsius.³ Maspons va escriure i convidà Alsius, l'any 1873, a col·laborar en la seva obra *Tradicions del Vallès* publicada el 1876, a la qual Alsius contribuï amb tres llegendes: «Les aloges de l'estany de Banyoles», «El Cau de les Goges» i «Les encantades

.....

¹ Podem considerar-la com la primera obra conjunta realitzada amb la intenció de dur a terme una recerca sistemàtica a Catalunya.

² Com a soci delegat, Alsius va rebre la circular l'any 1886 per col·laborar-hi. No deixa de ser significatiu el fet que el farmacèutic banyolí no participi en aquest projecte de sistematització de l'estudi del folklore, que no va tenir l'èxit que els seus promotors van desitjar.

³ Al seu costat podríem situar un altre folklorista com Francesc Pelai Briz (1839-1889). Emili Samper (2008) cita Llorenç Prats (1988) en un article en què podríem englobar els tres grups de folkloristes: la generació romàntica, la generació de la Renaixença i la generació excursionista.

de la cinglera de Parets»⁴. Maspons va rebre amb entusiasme les aportacions d'Alsius i les va incloure a les notes del seu llibre en el capítol titulat «Les encantades de Vallderrós».⁵

Les Notas Folch-lóricas

A l'hora d'estudiar l'obra folklòrica d'Alsius hem d'analitzar un manuscrit que porta un títol ben eloqüent: *Notas Folch-lóricas*.⁶ El mateix Alsius reconeix que als seus treballs manca un «apèndix que continga las llegendas populares, las tradiciones antigas, les costums vellas que la nostra època va esborrant a marxes forçades (...)» (AFAL, Bibliografia, 17, p. 1).

Amb una primera lectura del manuscrit és fàcil capir que l'interès d'Alsius per al folklore fou originat per la seva gran passió: la prehistòria. Alguns dels títols d'aquest manuscrit són ben eloqüents: «Recorts de la època quaternaria», «Principis del Neolítich», «Lo temps ciclòpich o megalítich», «Habitacions humanas durant lo temps megalítich». «Les tradicions antigas» i «les costums vellas» són, doncs, per a Alsius un calaix de sastre en què caben digressions i reflexions vàries que sovint no pertanyen al folklore. El motiu que va motivar el farmacèutic banyolí a escriure aquest manuscrit és el mateix que desglossà el seu company Francesc Maspons a *Tradicions dels Vallès*:

Si [...] l'estudi de les tradicions pot servir per a conèixer el camí que han seguit els diferents pobles que s'han succeït en la marxa de la civilització i llur influència en el país que trepitjaren... (Maspons, 1952, p. 23)

Com veurem, Alsius utilitza motius principalment del llegendari —definides per l'erudit com a «races folklòricas»— per trobar-hi concomitàncies de motius amb la prehistòria, la seva gran passió. La primera raça folklòrica seria la *ciclòpica*, una raça capaç de moure grans pedres i de construir edificis en llocs inhòspits. Alguns d'aquests personatges fantàstics d'aquesta raça són el Farell del Vallès, el Xic de Vaquerisses i el gegant Rotlà. Alsius cita Geriò, el gegant que obrí el pas del Congost, dessecà el llac de la contrada gironina i fundà la ciutat de Girona. Recordem que la historiografia decimonònica (sobretot l'anterior a la segona meitat del segle XIX) considerà Geriò com el primer rei d'Espanya i fundador de la capital gironina.

Els personatges dels gegants que dessecaven llacs li serveixen per estudiar els antics estanyes primitius, com ara l'antic llac de Banyoles de l'època quaternària, el qual Alsius va estudiar científicament a través de l'observació geològica i l'estudi de fòssils. Alsius descriu els gegants —personatges que ell creu que no han existit mai— i, a través de relats llegendaris, els relaciona amb aquells homes primitius, pastors i sedentaris de temps remots.

.....

⁴ Parets d'Empordà, poble que malgrat l'afegitó comarcal del seu nom pertany al Pla de l'Estany.

⁵ En un altre capítol, Maspons inclou la llegenda del drac de Banyoles que Alsius va publicar en l'*Ensaig historich sobre la vila de Banyolas* (1872).

⁶ Es tracta d'un quadern de mitja quartilla, de noranta-tres pàgines escrites, i dividit en sis capítols. A banda de diversos articles publicats i alguns discursos en entitats diverses del moment, l'aportació més important d'Alsius al folklore —per la seva extensió i rellevància— és aquest manuscrit. El seu estudi resulta bàsic per conèixer la visió que l'erudit banyolí tenia del folklore (AFAL, Bibliografia, 17).

Tot seguit, el folklorista analitza la llegenda «La pedra del diable de Santa Pau», en la qual veu «records de l'època megalítica» tot i que en considera la forma plenament cristiana. La llegenda presenta el tema del pacte amb el diable, un motiu ben conegut i recurrent de la literatura universal. Una noia no pot passar el riu Ter i fa un pacte amb el dimoni: un pont a canvi de la seva ànima. Al final, la noia es penedeix de l'acord i implora l'ajut celestial per alliberar-se del pacte. L'últim personatge malèfic allibera l'última pedra i l'enclava en un punt del territori. Si aquesta llegenda explica l'origen fantàstic de la Pedra del Diable de Santa Pau (Garrotxa), el llegendari català guarda altres versions ben interessants que expliquen l'origen d'altres megàlits, com la Pedra Llarga de Sant Hilari (la Selva), la Pedra Dreta⁷ de Sant Julià de Ramis (Gironès) i la Fita de Vallvanera (Baix Empordà). La llegenda també ha explicat vora els escons peculiaritats geològiques tan singulars com els rocs de Centenys i el Camí del Diable de Pujals dels Cavallers.⁸

Una altra «raça folklòrica» que Alsius considera digna d'estudi són les aloges. Alsius identifica aquestes fades amb les dones del neolític. Les dones d'aigua filen com les dones del neolític i viuen en llocs concrets del territori, com les Tunes de Porqueres. Elles són també sedentàries com les mateixes dones del neolític. El mateix Alsius coneix que les fades, a diferència de les bruixes, són personatges benèfics com tots els avenços tecnològics que la humanitat ha anat adquirint al llarg de la història. La candor de la figura de l'aloja evoca l'autor banyolí a associar-la amb la idea de la pàtria, una idea molt pròpia dels autors de la Renaixença.

Donats estos antecedentes resulta que ab la paraula alojias (gojas, encantadas, donas d'aygua, fadas, etc.) ve manifestada la rassa neolítica civilisadora; que al donar-los-hi la condició y forma de agraciadas donas, pel estil que avuy representam també una nació o poble per medi de una gentil matrona o angelical donzella, deu considerar-se que esta personificació és la més cabal per a trobar-hi complerta la idea de la pàtria, ab los atributs inherents y propis de la amorosa mare, de la hermosura y gentilesa. (AFAL, Bibliografia, 17, p. 68-69)

Alsius apunta que les històries protagonitzades per dones d'aigua han estat divulgades arreu:

Han sigut tant generals y divulgadas en todas estas comarcas, que no hi ha rech ni riu, gorch ni estany que no engalane'l frondós paisatge de sas riberas ab las escenas que en ellas realisàvan las misteriosas encantadas, fins al punt de que en los llochs estèrils y privats de ayguas se considerava suficient un simple safareig per a que hi concorreguessen las fantasmes per a rentar sa blanca roba y per a ballar durant la nit sas animadas dansas sobre la superficie de aquella embassada aygua. (AFAL, Bibliografia, 17, p. 65-66)

Resulta interessant la clarividència de la digressió que fa el farmacèutic dels poblats neolítics o les aloges i que sembla predir el valuós jaciment arqueològic neolític localitzat al paratge de la Draga de Banyoles. Alsius sembla que tenia la intuïció arqueològica que encara dura fins als nostres dies, la que situa a prop de l'estany de Banyoles una població lacustre en forma de palafits:

Installavan sos cabanyes formant verdaderas poblacions lacustres e la superficie de las tranquilas ayguas dels llachs y estanys que aleshoras encara abundavan. (AFAL, Bibliografia, 17, p. 50-51)

⁷ Actualment desapareguda.

⁸ Aquesta història la recullen autors gironins com Josep Berga, Joaquim Botet i Sisó, i Narcís Vinyas, autors que es cartejaren amb Alsius, tal com podem comprovar en el seu epistolari (AFAL, Catàleg doc., epistolari).

En un quadern de camp conservat a l'Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany conservem un croquis preciós del paratge de les Tunes, un dels indrets més bells del Pla de l'Estany on la tradició situa els palaus de les aloges. En aquest quadern, Alsius compara les esquerdes de les Tunes amb els carrers d'una ciutat antiga. En les *Notas Folch-lòricas*, Alsius descriu també aquest preciós paratge:

Tal és lo pintoresch lloch conegut en esta encontrada per lo nom de las Tunas o Estunas; y al contemplarlo se comprèn molt bé que per ell degueren necessàriament sentir predilecta veneració las rasses primitives que vingueren a colonisar esta hermosa terra, y que sa vista no podia menys que inspirar-los-hi aquell religiós entusiasme que tan propi era de sas costums y creències. (AFAL, Bibliografia, 17, p. 53)

L'obsessió per la teorització etnològica d'Alsius de les «races folklòriques» porta l'erudit banyolí a analitzar el IV cant de la goja de Banyoles de l'obra *Canigó*, de Jacint Verdaguer. Aquest exemple ens pot ajudar a comprendre fins a quin punt el folklore interessava a l'il·lustre banyolí. Els versos de la goja de Banyoles diuen:

Mon fil era d'or
d'argent la filosa
los boscos veïns
m'han pres per l'aurora. (Verdaguer, 1997, p. 124)

Segons l'investigador banyolí, els versos de Jacint Verdaguer verifiquen la seva teoria de les «races folklòriques». La fada, com a dona «civilitzadora» i avançada, és qui brilla amb el fil daurat, mentre que els «boscos veïns» fan referència a les races menys avançades que la neolítica, que serien races anteriors, més primitives.

Les llegendes de fades de les *Notas Folch-lòricas* inclouen les tres llegendes que Alsius va trametre a Francesc Maspons. De fet, les *Notas Folch-lòricas* estan molt influenciades per l'obra de Maspons, *Tradicions del Vallès*, la qual Alsius va conèixer molt bé a l'hora de redactar les *Notas*. L'obra de Maspons, tal com apunta Llorenç Prats (Prats, 1988, p. 90), és la primera obra folklòrica escrita a Catalunya dedicada al llegendari i la primera aproximació erudita al tema dels éssers fantàstics. La primera llegenda tramesa a Maspons, «Les aloges de l'estany de Banyoles», fou la més divulgada per Alsius en publicacions periòdiques i no deixa de ser una visió romàntica i literària de les fades, tal com van recollir els primers folkloristes.⁹

La llegenda que té un argument més narratiu de les tres històries trameses a Francesc Maspons és la de «Las Encantadas de la singlera de Parets». Aquesta llegenda respon a una estructura: aloja troba enamorat - matrimoni sota condició - fortuna - infracció i ruïna. La història segueix l'argument de la dona que abandona la vida terrenal per donar-se a les encantades. Durant la nit, la dona surt a pentinar la seva filla. L'home, en adonar-se d'aquest fet, la vol retenir però només aconsegueix foragitar-la per sempre més. Arreu del país s'expliquen històries amb diverses versions.

.....

⁹ La trobem publicada els anys 1885, 1894 i 1914.

Alsius acaba les *Notas Folch-lòricas* amb algunes de les llegendes històriques que va incloure en l'*Ensaig Històrich de la vila de Banyolas*: la llegenda del drac de Banyoles i la llegenda de sant Mer i santa Càndia. Ambdues històries tanquen el darrer capítol, titulat «Lo drach del estany de Banyolas». Alsius considera aquesta tradició hereva de la llegenda de santa Marta, vencedora de la tarasca, una observació sostinguda per autors posteriors. Alsius analitza la naturalesa del drac i arriba a la conclusió de la impossibilitat de l'existència d'un monstre biològic de tal naturalesa. La interpretació del monstre, doncs, només pot ser simbòlica.

Conclusions

Alsius tenia consciència del naixement i de la importància d'una nova ciència: el folklore, que igual que la prehistòria estava a les beceroles al nostre país. Gràcies a l'excursionisme, el farmacèutic es cartejà amb alguns dels folkloristes més rellevants del moment i també amb els principals d'aquell període, entre els quals destaca Francesc Maspons, amb el qual va intercanviar informació de gran interès per a la reconstrucció erudita del seu itinerari etnopoètic.

Participà en algun projecte folklòric puntual (demanda del llibre de Maspons), però no s'implicà en obres col·lectives. El moviment excursionista l'ajudà a relacionar-se amb alguns prehistoriadors europeus. Tot i no dedicar-se a compilar materials folklòrics de manera sistemàtica, Alsius fou conscient de la necessitat de recollir tot aquell material folklòric «que la nostra època va esborrant a marxes forçades».

Les seves teories folklòriques, exposades fonamentalment a les *Notas folch-lòricas*, tot i que com és natural han deixat de ser actuals, indiquen el camí de la teorització etnològica de la Renaixença més moderna. Segons aquestes teories, el llegat folklòric contemporani és hereu de les antigues tradicions prehistòriques, de la cultura de l'home antic, i han arribat fins a nosaltres en forma de patrimoni cultural heretat per transmissió generacional, independentment de les teories psicoanalítiques contemporànies, que, combinades amb factors genètics, expliquen la tradició etnopoètica. Alsius considerava que només gràcies a la transmissió directa i les migracions es difonia temporalment i territorialment el patrimoni folklòric. D'aquí ve que enllacés de manera ben estreta l'estudi de la prehistòria, del qual fou pioner a Catalunya, amb el de les tradicions populars¹⁰.

.....
¹⁰ A més de les referències citades a tot l'article, s'ha utilitzat la següent: Vergés (2008). A: J. Borja i J. Armangué (ed.).

BIBLIOGRAFIA

ALSIUS I TORRENT, Pere. *Notas Folch-lóricas*. AFAL, Bibliografia, 17

ALSIUS I TORRENT, PERE (1872). *Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas*. Barcelona: Estampa de Obradors y P. Sulé. (Folletí de La Renaxensa)

MASPONS, FRANCESC (1952). *Tradicions del Vallès*. Barcelona: Barcino.

PRATS, LLORENÇ (1988). *El mite de la tradició popular*. Barcelona: Edicions 62.

SAMPER PRUNERA, EMILI (2008). «Excursionista o romàntic: Cels Gomis i Francesc Maspons i Labrós». A: Joan BORJA; Joan ARMANGUÉ (ed.). *Folklore i Romanticisme. Els estudis etnopoètics de la Renaixença*. Càller: Arxiu de Tradicions de l'Alguer.

VERDAGUER, JACINT (1997). *Canigó*. Barcelona: Quaderns Crema.

SIGLES DELS ARXIUS

AFAL: Arxiu de la Família Alsius

Pere Alsius i Torrent (1839-1915): Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica

PUIGVERT, J.M.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2016. (Quaderns; 36), p. 185-199

Parecidas diferencias. El cultivo de la historia natural en Cataluña y España en el periodo de entresiglos

Santos CASADO

Universidad Autónoma de Madrid, Departamento de Ecología, 28049 Madrid.

Una causa cívica

En 1917, el Museu de Ciències Naturals de Barcelona iniciaba sus publicaciones con un breve folleto de Joan Baptista d'Aguilar-Amat destinado a proporcionar *Instruccions per a la preparació i envió de mamífers amb destí al Museu*, de modo que se facilitase «la valiosa colaboración de aquellas personas», aficionadas a las ciencias naturales o simplemente simpatizantes de la causa cívica del nuevo museo, que, estando «en contacto directo con la naturaleza [...], quieran contribuir a nuestra obra científica y de cultura». El opúsculo, referido explícitamente a los mamíferos de Cataluña, acababa insistiendo en la importancia de consignar, por parte de esos colaboradores con «la causa cívica», datos tales como el lugar, la fecha o el tipo de hábitat; es decir, la información técnica necesaria para dotar de valor zoológico a los ejemplares que se remitiesen a las colecciones del centro, para completar las cuales, como desiderata final, se solicitaban prioritariamente «[t]oixons, martres, rates pinyadas, taups, ratolins de bosc, musteles i rates saïardes» (Aguilar-Amat i Banús, 1917, p. 4 i 16).

Una ojeada al catálogo de publicaciones del Museu de Ciències permite comprobar que estas *Instruccions* fueron seguidas sin solución de continuidad por publicaciones en todo equivalentes y referidas a otros grupos zoológicos, como aves, reptiles, insectos o moluscos, cuya redacción se encomendó a los respectivos especialistas en tales grupos vinculados al centro; entre ellos su Director, Artur Bofill, quien preparó el folleto correspondiente a los moluscos terrestres y de agua dulce (Bofill i Poch, 1917). Es decir, se trataba, a no dudar, de una parte relevante del programa científico e institucional del nuevo museo, que se proponía acopiar colecciones significativas y que pudieran ser de referencia para el conocimiento de los principales grupos de seres naturales propios del territorio de Cataluña. En esa medida, el afán del Museu por construir una colección histórico-natural catalana puede fácilmente relacionarse con el componente nacionalista que, declaradamente, se venía desplegando de unos años atrás en Cataluña y recorría todo el amplio programa de institucionalización cultural y científica. Programa en el que la Junta de Ciències Naturals de Barcelona desempeñó, desde su creación en 1906 y más aún a partir de su reorganización en 1916 y 1917, un importante papel, incluida la refundación del viejo Museu Martorell como un auténtico Museu de Ciències Naturals para Cataluña (Camarasa, 2006).

Pero ese vínculo entre historia natural y nacionalismo, que, para su cabal comprensión, la interpretación historiográfica parecería remitir al contexto específico del ascenso del catalanismo político y cultural y de sus logros institucionales durante el primer cuarto del siglo XX, puede también verse como la concreta manifestación en el caso catalán de un conjunto de procesos científicos y socioculturales de mucho más amplio alcance. Procesos ligados al desarrollo de las ciencias naturales en el tránsito del siglo XIX al XX. Procesos que, en particular, dan forma en Europa y América al modelo institucional de los museos de historia natural en variados contextos nacionales. De modo muy general, la construcción de amplias y nutridas colecciones de referencia había sido uno de los factores clave, casi un requisito (Farber, 1977, p. 562-564), para el potente desarrollo de la historia natural a lo largo del XIX en las principales metrópolis europeas; desarrollo que se pretendía seguir, no sin cierto retraso, de este lado de los Pirineos. Y aunque, primero en Europa y luego también en Estados Unidos, algunos grandes centros aspiraron, a abarcar un ámbito mundial, otras muchas de estas colecciones institucionales se quisieron dedicadas específicamente a las «producciones naturales», según la fraseología decimonónica (Casado, 2001), del propio país, definiendo así uno de los ejes programáticos de los museos fundados o reorganizados durante el último tramo del siglo XIX y principios del XX.

Así, en la década anterior a la publicación por el Museu barcelonés de sus *Instruccions*, otro museo hispano de pretensión nacional, en este caso referida al conjunto del territorio español, había emitido en muy parecidos términos un serie de opúsculos con *Instrucciones* para la recogida y preparación de los distintos tipos de «producciones naturales» que debían formar parte de sus colecciones o de las de otros gabinetes regionales o locales. Hacia 1905, coincidiendo con la fase de relanzamiento institucional propiciada por el acceso de Ignacio Bolívar a la dirección del centro, el madrileño Museo de Ciencias Naturales había publicado, en efecto, unas *Instrucciones para la recolección de insectos*, redactadas por el propio Bolívar, y

otras equivalentes en distintas especialidades, más unas *Instrucciones generales* para todos los posibles remitentes de especímenes, a cuya colaboración se apelaba (Martín Albaladejo, 2014).

La pretensión venía de lejos, pero en la segunda mitad del XIX se veía como una «obra, difícil en nuestro país», según se lamentaba el herpetólogo Eduardo Boscá a propósito de las colecciones zoológicas, la de «reunir sucesivamente [...] todos los grupos de vertebrados indígenas, dando con esto un verdadero carácter á nuestros gabinetes» (Boscá, 1876, p. 599). Ahora, comenzado el siglo XX, y a pesar de la muchas deficiencias que el mismo Bolívar seguía reconociendo, el Museo de Ciencias sí aspiraba a sumarse a los que «han de tener verdaderamente el carácter de nacionales», asumiendo como objetivo irrenunciable, «en que podemos superar a todos», el de «la formación de colecciones locales del territorio español» (Bolívar y Urrutia, 1915, p. 11 i 56). La idea de colección nacional de referencia se corrobora a renglón seguido en una declaración aún más explícita y enfática: El «Museo de Madrid puede llegar a ser, mejor dicho, tiene el deber de ser, el primero en cuanto se refiera al conocimiento de nuestra Gea, de nuestra Flora y de nuestra Fauna» (Bolívar y Urrutia, 1915, p. 56-57).

Además, bajo un enfoque más abarcador, los museos de historia natural pueden verse, como nodos institucionales en los que converge y en parte se articula la actividad de más amplias comunidades científicas de naturalistas. También bajo esa perspectiva, sus programas de trabajo en las décadas del cambio de siglo ayudan a mostrar la dimensión nacional y nacionalista que a menudo informó su labor. Marcos a la vez geográficos y políticos, definidos espacialmente desde un concepto nacional, han servido históricamente a los naturalistas para plantear su articulación social. Articulación en el interior de la comunidad científica, actuando como «boundary objects» (Star; Griesemer, 1989), es decir, objetos demarcadores que definen y delimitan un espacio de colaboración científica. Y articulación también en la interrelación entre los científicos y el conjunto de la sociedad, facilitando la comunicación y la justificación de los proyectos de aquellos a esta, especialmente en contextos históricos de afirmación o revisión de la identidad nacional (Casado, 2007).

La perspectiva que aquí se plantea podría pues situarse en la intersección de las preocupaciones que, desde la historiografía de la ciencia, han atendido, por un lado, a la cuestión nacional y nacionalista en el desarrollo científico, objeto de una larga serie de estudios; y, por otro lado, al «spatial turn» propugnado desde la década de los noventa por algunos autores para analizar la, valga la expresión, «localidad» de la ciencia y sus relaciones con lo espacial y lo regional. De la perspectiva nacional puede servir de ejemplo el volumen monográfico de *Osiris* (Harrison; Johnson, 2009). En cuanto a la dimensión espacial, territorial y localizada, ha sido abordada en particular por diversos estudiosos británicos provenientes tanto de la geografía, caso de David Livingstone, como de la historiografía de la ciencia (Livingstone, 1995, 2003; Shapin, 1998; Smith; Agar, 1998).

Bajo tales premisas, este ensayo tratará de presentar en lo que sigue un panorama del cultivo de la historia natural en Cataluña y en España, al tiempo integrado y comparativo, en ese periodo. Una etapa de florecimiento que, para este como para otros aspectos de nuestra cultura, se dio

en las décadas que abarcan el cambio de siglo y su inmediata continuación hasta los años de la República y el estallido de la guerra de 1936. Sin ánimo alguno de exhaustividad, el enfoque interpretativo aquí aplicado, tal como ya ha quedado apuntado en los párrafos anteriores, será en particular el de apreciar las resonancias y los isomorfismos que, precisamente por plantearse desde y para territorios y proyectos nacionales diferenciados, presentan, cuando se examinan en conjunto, los afanes de los naturalistas agregados en torno de los centros científicos de Barcelona y Madrid. Afanes diferentes, pero al tiempo, y en parte por eso mismo, parecidos.

Catálogos por completar

Como he argumentado en otras ocasiones, el principal estímulo para la definición de un programa de investigación colectivo y compartido por los naturalistas españoles lo proporcionó la aspiración, nunca del todo satisfecha, de obtener un conocimiento de partida de los diversos seres o «producciones naturales» del territorio nacional que fuera razonablemente completo (Casado, 1994, 2001, 2007). Este era, en definitiva, el objeto tradicional de los estudios histórico-naturales; y pudiera parecer, por tanto, que en semejante planteamiento no había nada de particular, si no se tienen en cuenta el sentido de compromiso patriótico y la sensación de urgencia que en este caso se daban. Compromiso y urgencia que se derivaban a su vez de la percepción, establecida en términos comparativos frente a otras naciones europeas, de un agudo, casi escandaloso, estado de atraso en el grado de desarrollo en que tal proyecto de conocimiento se hallaba. Desde mediados del siglo XIX, el pundonor patriótico de los naturalistas españoles se había visto aguijoneado por la percepción, en buena parte justificada, de que los sabios europeos tenían del territorio ibérico como una gran laguna o vacío de información, y por ello también como una tierra de promisión para aquellos científicos que, como hiciera el geólogo francés Verneuil desde 1849, cruzaban los Pirineos en busca de las novedades que ofrecía una tierra «mucho menos estudiada que la mayor parte del resto de Europa» (Daubrée, 1875, p. 321).

Derivada de todo ello fue la preocupación, que todavía a principios del siglo XX se detecta con claridad en los ámbitos de investigación naturalista más institucionalizados y singularmente en el Museo de Ciencias Naturales, por proporcionar, en las diversas especialidades y para los principales grupos taxómicos en el caso de botánica y zoología, unas primeras bases de referencia, tales como recopilaciones bibliográficas y catálogos de colecciones, con las que facilitar el desarrollo de estudios más sistemáticos a quienes quisieran sumarse a la tarea. El mismo sentido tenían publicaciones e iniciativas destinadas a favorecer el concurso colaborativo de todos quienes pudieran aportar ejemplares locales a las colecciones histórico-naturales, contribuyendo a que estas fueran adquiriendo el carácter de referencia nacional que, por escasas e irregulares, en muchos casos no podían atribuirse.

El grupo de los mamíferos, tan conspicuo por diversas razones, señalaba de forma particularmente dolorosa el atraso científico español. Apoyar a Ángel Cabrera, a pesar de su atípica situación profesional, en su esfuerzo por compilar una primera fauna española de estos animales resultaba así una apuesta muy plausible en el Museo de Ciencias Naturales de los primeros años del siglo XX.

Y la publicación del primer volumen de una *Fauna ibérica* dedicado precisamente a los mamíferos (Cabrera, 1914) fue considerada con justicia como un notable éxito, pues la previa bibliografía mastozoológica sobre la Península debida a autores autóctonos más bien revelaba «el estado de atraso en que á la sazón se hallaban en España los estudios» sobre este grupo (Cabrera, 1914, p. 3).

Igualmente venía advirtiéndose para Cataluña que «queda encara molt per fer, sobre tot en certs grups de la fauna y flora, que no han trobat encara llur especialista» (Font y Sagué, 1909, p. 42). Siguiendo con el ejemplo de los mamíferos, con poco más de una década de diferencia se observa el mismo movimiento en el Museu de Ciències Naturals de Barcelona para apoyar los estudios de Joan-Baptista d'Aguilar-Amat sobre la fauna catalana de este grupo. La publicación de un avance, recopilatorio de las citas conocidas hasta el momento y de los ejemplares presentes en las colecciones del Museu, para la consecución de un *Catàlec dels mamífers de Catalunya* (Aguilar-Amat, 1924) es un ejemplo típico de este deliberado esfuerzo. Por cierto, que en este catálogo se aprovecha para rectificar alguno de los datos referidos al territorio catalán vertidos en la previa obra de Cabrera (Aguilar-Amat, 1924, p. 19).

Este tipo de catálogos, comprensivos de grupos taxonómicos completos para el conjunto del ámbito territorial considerado, ya fueran Cataluña o España, ya fueran Francia o las islas Británicas, representan no necesariamente el más importante, pero sí el más característico y simbólico resultado de los proyectos nacionales de conocimiento histórico-natural que aquí se están comentando. A este lado de los Pirineos, el desiderátum último para nuestros naturalistas se cifraba en llegar a producir un día, como en otros países de Europa, la Flora o la Fauna, con mayúsculas, de su propio ámbito nacional. Dicho en palabras de Graells, el más acabado representante de la historia natural decimonónica en España, se trataba de ir acopiando los materiales que servirían a quien «algún día se encargue de redactar nuestra deseada Flora Española» (Graells, 1859, p. 159). Vistos con alguna perspectiva histórica, tales proyectos se insertaban en una larga tradición europea de catálogos locales y regionales, que en su forma moderna se remontaban al menos al siglo XVII, con hitos fundacionales como el *Catalogus plantarum* de Basilea publicado por Caspar Bahuin en 1622 o el igualmente denominado *Catalogus plantarum* de Cambridge con que John Ray se dio a conocer en 1660 (Oswald; Preston, 2011). Pero, a la altura de los siglos XIX y XX, la composición de una flora o de una fauna completas, y aplicada a un territorio extenso, suponía un paso adicional, en cuanto debía aportar no solo un registro florístico o faunístico de las especies detectadas, sino también una más fundamentada revisión taxonómica de los grupos de seres orgánicos estudiados y una discusión corológica de su distribución. Debía aportar, en otras palabras, una base de información y una referencia de autoridad para subsiguientes estudios y contribuciones. Un modelo, en los comienzos del siglo XX, podía ser, por ejemplo, la *Flore descriptive et illustrée de la France* de Hyppolite Coste (Camarasa; Roca i Rosell, 2008, p. 20). A este lado de los Pirineos, sin embargo, «la publicación de una Fauna y de una Flora españolas que contuvieran la enumeración y descripción de las especies de animales y plantas que habitan en nuestro suelo» seguía describiéndose algunos años después como «un propósito que estaba en la mente de los naturalistas españoles casi como un sueño irrealizable» (Bolívar y Urrutia, 1915, p. 46).

Flora y fauna

La posibilidad de, al menos, intentar abordar ese tipo de obras, por ejemplo, en el antes citado caso de los mamíferos, puede por tanto tomarse como piedra de toque de un primer grado de madurez en el desarrollo de una moderna comunidad científica de naturalistas. Y el salto cualitativo necesario para que ello se produjera dependió sobre todo de los nuevos soportes institucionales contruidos en el clima regeneracionista de superación nacional propio de los primeros años del siglo. En Madrid se concentran las posibilidades derivadas, desde 1907, de una nueva plataforma institucional como fue la Junta para Ampliación de Estudios. Esta dio un nuevo y eficaz amparo al Museo de Ciencias Naturales bajo la cobertura formal del también nuevo Instituto Nacional de Ciencias Físico-Naturales oficializado en 1910, lo cual permitirá al Museo reivindicar su condición de «Nacional», pasando así a denominarse Museo Nacional desde 1913, y ampliar la intensidad y el alcance de sus operaciones (Casado, 2010, p. 178-185). En Cataluña es el Institut d'Estudis Catalans, creado al igual que la Junta en 1907, en este caso desde la Diputació de Barcelona presidida por Prat de la Riba, la plataforma que permitirá respaldar esfuerzos editoriales de mayor ambición para plasmar la labor de los naturalistas catalanes, sobre todo con la ampliación del Institut en 1911 para dotarlo de una Secció de Ciències (Camarasa; Roca i Rosell, 2008, p. 13-24). Y, si bien el desarrollo institucional facilitado a la ciencia desde las instancias políticas ganadas para el catalanismo era lógicamente inferior en madurez y volumen al que, radicado sobre todo en Madrid, se vinculaba al estado central, también debe tomarse en cuenta lo que la juventud de las nuevas instituciones catalanas pudo aportar de claridad y resolución programáticas y de dinamismo ejecutivo. Además, en el caso que aquí nos ocupa, el de los proyectos histórico-naturales, la dimensión del propio objeto de estudio, circunscrito al más abarcable territorio catalán, jugaba a favor de la viabilidad de la empresa.

Todo ello puede ayudar a explicar el éxito de uno de los proyectos a este respecto más significativos, la *Flora de Catalunya* de Joan Cadevall. Como explica Josep Maria Camarasa, la preparación y especialmente la publicación de esta *Flora* no fueron en absoluto tarea fácil, comenzando por la necesidad de traducir al catalán un texto que Cadevall había iniciado originalmente en castellano. El proyecto, inspirado en la antes citada flora francesa de Hyppolite Coste, requirió de tres décadas para completarse, desde que el Institut d'Estudis Catalans lo aprobó en 1911 hasta la aparición del sexto y definitivo volumen en 1937, en plena guerra Civil, apurando la ventana de oportunidad que estaba a punto de cerrarse con el desenlace de la contienda (Camarasa, 2014). Con todo y con eso, la *Flora de Catalunya* supuso un éxito científico y cultural mucho más completo que lo que la paralela *Flora ibérica*, impulsada desde la Junta para Ampliación de Estudios, pudo llegar a representar. Apenas un puñado de entregas, aparecidas entre 1919 y 1932, resultaron del todo insuficientes, aun siendo muy relevantes como monografías de los concretos grupos a que se referían (Casares-Gil, 1919, 1932; González Frago, 1924-1925), para convencer entonces de la factibilidad del proyecto global de la *Flora ibérica* como tal, cuyo plan general ni siquiera se llegó a trazar.

Mucho más complejo, por lo heterogéneo de la materia abordada, en términos tanto ontológicos como disciplinares, resultaba el proyecto de redactar una fauna nacional, ya fuera la *Fauna ibérica*, iniciada en 1914 con el volumen sobre mamíferos de Cabrera antes citado, o la más restricta, pero aún así extraordinariamente compleja, *Fauna de Catalunya*, de la que ahora algo se dirá. En efecto, apenas unos meses después de la aparición en Madrid del primer volumen de la *Fauna ibérica*, se publicaban en Barcelona, en julio de 1915, los fascículos de presentación de la *Fauna de Catalunya*, auspiciada nuevamente por el Institut d'Estudis Catalans (Camarasa; Roca Rosell, 2008, p. 21). Estas primeras entregas se habían encargado a Manuel de Chia y se ocupaban, a título de ejemplo demostrativo del modo en que el proyecto pretendía abordar ambición tan extensa, de ciertos grupos bien conocidos de moluscos (Bofill i Poch; Chia, [1915?]; Chia, [1915?a], [1915?b]). Junto con la entomología, la malacología era una de las subdisciplinas mejor desarrolladas entre los zoólogos catalanes, y, de hecho, moluscos e insectos ocuparon la mayoría de los volúmenes, finalmente apenas una decena, que hasta los años treinta llegaron a publicarse de la *Fauna de Catalunya*.

Ya en su presentación, los malacólogos Artur Bofill, director del Museu Martorell, y Manuel de Chia habían prevenido de que la tarea que emprendían al iniciar la revisión de la fauna malacológica de Cataluña no iba a ser «ni fácil ni breve». Es más, el ser conscientes de la imposibilidad por el momento de abordar un plan editorial ordenado, sistemático y regular, «nos ha obligado a adoptar en nuestra publicación la forma de monografías, cada una de las cuales comprenderá el estudio de una familia, comenzando, como es lógico por aquellas que juzguemos definitivamente o casi definitivamente conocidas, mientras nuevos estudios e investigaciones nos permiten completar el conocimiento de las demás» (Bofill i Poch; Chia, [1915?], p. 16).

La pequeña historia de la *Fauna ibérica* impulsada por la Junta para Ampliación de Estudios, y más concretamente por Bolívar como Director del Museo de Ciencias de Madrid, presenta rasgos similares. La desmesurada magnitud del proyecto parece abordarse también aquí con una mezcla de voluntarismo entusiasta y prudente realismo, de modo que más que la posibilidad de completar un posible plan editorial, que no llega siquiera a trazarse, se aprecia la virtud movilizadora que la mera valentía de iniciar el camino puede aportar. «Los que sabemos por experiencia cuánto contribuyen a desarrollar la afición esta clase de publicaciones», se decía poco después de haberse presentado el primer volumen, «estimamos que su aparición ha de ser el comienzo de una era de adelanto en el conocimiento de las especies que habitan nuestro suelo» (Bolívar y Urrutia, 1915, p. 46). Tan solo tres entregas llegaron a publicarse antes de la guerra Civil; bien es cierto que todas ellas monografías amplias y diversas entre sí, dedicadas a los mamíferos, los himenópteros encírtidos y una primera parte de los peces (Cabrera, 1914; García Mercet, 1921; Lozano Rey, 1928). Al igual que paralelamente ocurrió en la *Fauna de Catalunya*, en la edición de estos volúmenes se prestó especial atención a las ilustraciones, abundantes y de alta calidad, tanto en lo que respecta a la ejecución de los originales como a su reproducción en grabados intercalados en el texto y en láminas adicionales.

Aunque alguna otra entrega llegó a anunciarse, como la que el mismo Bolívar proyectó dedicar a los crustáceos o la segunda parte de los peces que le quedaba pendiente a Luis Lozano (Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, 1929), el balance de la *Fauna ibérica* resultó ser al fin magro en extremo. Y lo sigue siendo, aunque pueda engrosarse un poco, si se añaden a la cuenta otros volúmenes que en paralelo, y en evidente sinergia institucional, publicó por entonces la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales, contribuyendo a repartir el elevado coste editorial de este tipo de obras. Ya en las décadas finales del XIX la Academia madrileña había promovido, a través de sus premios anuales, la elaboración y publicación de algún que otro «Catálogo descriptivo de un grupo natural de la fauna española», como se hizo en el concurso convocado para 1882, del que resultó el volumen *Aves de España* de José Arévalo Baca, aparecido finalmente en 1887 (Garrido Sánchez, 2015, p. 177-178). Resulta significativo que tal política se reactivase en las primeras décadas del XX, al tiempo que iba apareciendo la *Fauna* auspiciada en paralelo por Bolívar desde el Museo y la Junta. Se publican entonces, bajo el patrocinio de la Academia, monografías sobre la fauna española de himenópteros icneumonídeos, anélidos poliquetos o peces fluviales (Ceballos, 1925; Rioja y Lo Bianco, 1928; Lozano Rey, 1935).

Territorios compartidos

La perspectiva comparada aplicable a unas y otras faunas y floras permite examinar una cuestión adicional en la que este ensayo apenas ha entrado hasta aquí, como es la de la concreta delimitación de los ámbitos territoriales de referencia. Ámbitos a los que antes se ha atribuido un papel clave como *boundary objects* u objetos demarcadores, es decir, objetos, físicos o más frecuentemente conceptuales, que definen y delimitan, en el caso que nos ocupa literalmente, un espacio de colaboración científica.

En el caso de los proyectos para la historia natural de España, este ámbito a menudo se deslizó, por evidente conveniencia geográfica y biogeográfica, hacia el conjunto iberobaleár, bajo fórmulas que hacían uso del adjetivo ibérico, como la propia *Fauna ibérica*, o de denominaciones como España y Portugal, Península Ibérica, o Península Ibérica y Baleares. Este deslizamiento semántico suponía sin duda un coste en cuanto a la lectura «nacionalizante» de la que estos proyectos pretendían revestirse. La parte iberobaleár aparecía como una referencia nuclear en la identificación del territorio nacional, a costa de otras piezas extrapeninsulares, como eran no solo las posesiones de ultramar, hasta 1898, sino también, y señaladamente, las Canarias. De modo que la inicial lectura quedaba en este aspecto modulada por factores internos a la práctica de estas disciplinas científicas, que aconsejaban apoyarse en la coherencia biogeográfica del conjunto iberobaleár, más accesible, además, en términos prácticos y operativos de prospecciones y colecciones.

A propósito de esta vacilación entre lo político y lo geográfico, entre lo nacional y lo peninsular, pueden aducirse múltiples ejemplos, siempre referidos a los catálogos faunísticos y florísticos de finales del XIX y principios del XX. Para no alargar más esta digresión, pueden mencionarse

tan solo un par de casos pertenecientes a la ornitología, como la monografía *Aves de España* de Arévalo y Baca de 1887, que ya antes se citó, la cual a pesar de su título no incluía referencias a Canarias ni a los territorios ultramarinos (Reig-Ferrer, 2014, p. 67). Un año antes había aparecido el *Catálogo de las aves de España, Portugal é Islas Baleares* de Ventura Reyes Prósper, obra más recopilatoria que original (Cobos, 1991), en cuyo título se unen, como tantas veces, los dos países ibéricos, restringiendo además la referencia a España, aparentemente, a la parte peninsular; puesto que se considera necesario aludir separadamente a las Baleares.

Del mismo modo, aunque en sentido inverso, la referencia ibérica o iberobaleaar tendió también en ocasiones a captar, ahora por exceso, el marco geográfico efectivo de estudios inicialmente planteados como contribución a la historia natural de Cataluña. Y es que, a menudo, los materiales, las colecciones y el alcance geográfico de los estudios de muchos de los naturalistas implicados en el difuso pero reconocible proyecto colectivo de formar la historia natural de Cataluña no se limitaban al territorio del Principado. Frente al efecto «desnacionalizante», valga provisionalmente la expresión, de ese deslizamiento hacia lo peninsular, o hacia otros marcos territoriales extensos, cabía oponer argumentos biogeográficos *ad hoc*, como los que se basaban en el interés biológico y ecológico de estudiar variaciones subespecíficas propias de territorios reducidos; advirtiendo «primer, el desacord que existeix entre els tipus preestablerts fora de Catalunya y llurs equivalents catalans i en segon terme la variabilitat que pot oferir una mateixa espècie sense sortir del territori català» (Sagarra, 1926, p. 3). Resulta obvio, no obstante, que, bajo tales justificaciones científicas, latía una fundamental motivación patriótica para delimitar el territorio catalán como ámbito y objeto de estudio a la vez; tal como otros naturalistas no habían dudado en declarar con candorosa franqueza. Así, cuando Font y Sagué acudió en 1907, representando a los Estudis Universitaris Catalans, a la reunión anual de la Société Géologique de France, la primera excursión, por el Jurásico de Tournemire, no le mereció la pena.

Aquesta primera part no'ns interessaba gayre perquè'ls terrors que debíen estudiarse no están representats a Catalunya y per ço no hi assistírem. (Font y Sagué, 1907, p. 6)

Aún así, entre los autores de monografías sobre la gea, la flora y la fauna catalanas, no faltaron quienes manejaron de modo más o menos explícito referencias geográficas más amplias, que, nuevamente, tendían a extenderse al conjunto iberobaleaar. Es el caso del entomólogo Longinos Navás en su destacada contribución a la *Fauna de Catalunya*, iniciada en 1924 con una primera entrega sobre el grupo de su especialidad, los insectos neurópteros. Otro entomólogo catalán y colaborador de la *Fauna*, Ascensi Codina, reseñaba a este respecto, desde las páginas del *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, la obra de Navás.

Amb molt bon encert, encara de que es tracta de la Fauna de Catalunya, l'autor no inclou solament les formes trobades aquí, sinó que considerant que una exploració metòdica, intensiva i conscienciosament executada de Catalunya patrocinada oficialment, encara és per fer [...] no inclou, com deia, solament aquelles formes, sinó que no ni exclou cap que s'hagi trobat en la península Ibèrica. Així la publicació té més amplitut i utilitat. (Codina, 1925, p. 81-82)

Es decir, que si bien la inspiración nacional y nacionalista de ambos proyectos y la consiguiente vinculación con sus respectivos territorios, en el papel de *boundary objects* antes indicado, parecerían definir un escenario de segregación entre desarrollos paralelos, isomorfos entre sí pero mutuamente comunicados, lo que finalmente se aprecia, en relación con el carácter concéntrico o solapante de esos ámbitos territoriales, es más bien un entrecruzamiento, con múltiples oportunidades para la comunicación y la colaboración en torno a un espacio compartido. O parcialmente compartido, si se prefiere, porque se diría que a sus protagonistas, como acaba de verse en la farragosa redacción de la cita anterior, les costaba explicitar con claridad esa relación de mutuo y simbiótico refuerzo.

Otras muchas cuestiones, que en estas páginas no se han mencionado siquiera, podrían examinarse bajo una perspectiva similar, so pena de alargar seguramente en exceso el intento, para hallar, o no, relaciones de paralelismo, isomorfismo y autosemejanza fractal en los desarrollos científicos que aquí concretamente se han examinado, centrados en los proyectos de conocimiento histórico-natural para Cataluña y para el conjunto de España en las décadas en torno al cambio de siglo. Así, el lanzamiento y el desarrollo de proyectos para completar mapas geológicos, en parte comparables con las floras y faunas, y de nuevo aplicados tanto al conjunto iberoibérico como al territorio catalán (Aragonés, 2007; Rábano, 2015). También, la conexión de la historia natural con otras áreas científicas contiguas de no menor voltaje identitario, como la antropología, la prehistoria o la arqueología. La importancia clave de las asociaciones científicas constituidas desde la sociedad civil, como la Sociedad Española de Historia Natural, la Institució Catalana d'Història Natural o la Sociedad Ibérica de Ciencias Naturales (Gomis Blanco, 1998; Camarasa, 2000). El papel de tales asociaciones en la promoción de medios especializados de publicación científica en castellano y en catalán. Las conexiones de esas mismas entidades asociativas de carácter científico con las prácticas excursionistas y montañeras, y con el propio desarrollo asociativo que a su vez tuvo el excursionismo (Martí Henneberg, 1994; Ortega Cantero, 2001). La articulación, bajo distintas fórmulas colaborativas, de naturalistas profesionales y de una amplia gama de naturalistas aficionados, o no profesionalizados, en los proyectos colectivos para la progresiva compleción de historias naturales de ámbito nacional. La participación, en particular, de sacerdotes y religiosos en todo ello. O, a este último respecto, el modo en que se negociaron espacios de consenso y disenso en torno al desarrollo de la ciencia natural y sus efectos secularizadores (Bohigas Maynegre, 2011).

Museos con carácter

Pero acabemos donde empezábamos, tomando los logros institucionales en el ámbito de la historia natural y, especialmente, el modo en que sus protagonistas quisieron interpretarlos y presentarlos ante la sociedad, como índice de rasgos y movimientos colectivos que, más allá de la persecución individual de unos u otros estudios por investigadores concretos, puedan trazar un cuadro histórico más abarcador del desarrollo científico del periodo. Logros en la trabajosa consolidación de los museos de historia natural como centros de investigación y como colecciones de referencia, para llegar a dar ese «verdadero carácter á nuestros gabinetes»

que Boscá había reclamado en 1876, según antes se vio. Logros parcialmente alcanzados y orgullosamente defendidos en aquel estratégico momento para la ciencia en España que se sitúa a mediados de la década de 1910 (López Ocón, 2015), en la cual se iniciaba este ensayo.

Decadente durante la mayor parte del XIX, el Museo madrileño había buscado amparo e impulso, como ya se vio, en la Junta para Ampliación de Estudios creada en 1907 y en su Instituto de Ciencias creado en 1910. Pero fue en 1913 cuando Bolívar pudo refrendar simbólicamente el modelo de museo que pretendía, añadiendo el apelativo de «Nacional» a la denominación oficial del mismo. Huyendo de la tutela de la Universidad madrileña, que según Bolívar había venido ejerciendo un papel limitante, el rebautizado «Museo Nacional de Ciencias Naturales» (Aguirre, 1992, p. 19) quería proclamar su renovada personalidad institucional, acorde con las responsabilidades investigadoras y divulgadoras que aceptaba asumir. Cuando en 1915 Bolívar pronuncie su discurso de ingreso como académico en la de Ciencias elegirá, con toda intención, hablar de los museos de historia natural como tema de su disertación, y podrá ufanarse entonces de que el establecimiento al que tantos desvelos ha dedicado haya finalmente recuperado su carácter «nacional» para ponerse, bajo el impulso renovador de la Junta, «al servicio no de una Facultad ni Universidad determinada sino de todas» (Bolívar y Urrutia, 1915, p. 41-42).

Según Bolívar, «devolviéndole [sic] a la categoría de Museo Nacional que siempre debió conservar», no solo se conseguía la independencia respecto de la Universidad, lo que, como ya se ha dicho, le importaba mucho, sino que también se afirmaba su recuperada ambición de ser institución de referencia «en relación con el despertar general de la Ciencia española» y concretamente «como factor de la cultura pública y del conocimiento de la Gea, de la Flora y de la Fauna españolas» (Bolívar y Urrutia, 1915, p. 6-7).

En casi perfecta simultaneidad, el viejo Museu Martorell, que dirigía Artur Bofill, experimentaba en el bienio de 1916 y 1917, a iniciativa de la Junta de Ciències Naturals de Barcelona y gracias al empuje de Josep Maluquer, una ambiciosa renovación para convertirse en un dinámico Museu de Ciències Naturals. Para que el hallazgo de resonancias estructurales e ideológicas en el análisis de estos desarrollos paralelos no se achaque tan solo a un exceso de voluntad interpretativa por parte de quien esto escribe, aunque quizá algo de eso haya también, puede recurrirse al punto de vista de un observador externo, estrictamente contemporáneo y llamado a expresarse en términos de ecuaníme ponderación, tal como el diccionario enciclopédico Espasa. «El Espasa», como habitualmente se conoce a la más formalmente llamada *Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana*, preparaba por entonces su tomo trigésimo séptimo, carente de fecha pero cuya publicación puede datarse en 1917 o 1918, tomo en el que tocaba tratar la voz «museo». En el amplísimo artículo correspondiente se hablaba de los museos de historia natural, y en particular de los de Madrid y Barcelona. A propósito de este último los redactores del Espasa celebraban su renovado vigor.

Recientemente hase verificado una amplia reorganización, que promete la formación de un verdadero museo, de los de carácter nacional, debido á la constancia del actual director, A. Bofill y Poch, y al entusiasmo no menos emprendedor del secretario José Maluquer. (Enciclopedia, [1918?], p. 604)

Museos con carácter. Parecidas diferencias. La revelación de paralelismos y resonancias satisfará quizá al historiador deseoso de hallar estructura y *pattern* en el devenir histórico de sociedad y cultura. Pero no debe exagerarse el argumento, pues los episodios que aquí se han examinado exhiben dosis seguramente comparables de coyuntura y contingencia, que hubieran permitido igualmente la aplicación de perspectivas historiográficas atentas a la indeterminación y la multiplicidad. Admitiendo esa cautela, el cultivo de la historia natural en Cataluña y España en el periodo de entre siglos parece mostrar, en todo caso, un acusado influjo de las referencias nacionales y de los idearios nacionalistas no solo en la articulación de las comunidades científicas, tal como cabía esperar, sino especialmente, y ello resulta quizá más llamativo en el ámbito de las ciencias de la naturaleza, en la definición de los objetos y programas de investigación. Porque, paradójicamente, la segregación espacial derivada de la referencia, científica e ideológica, a cada respectivo ámbito territorial dio lugar a desarrollos no divergentes sino paralelos, entre los cuales puede advertirse retrospectivamente una suerte de relación fractal, derivada de no pocas semejanzas estructurales.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILAR-AMAT I BANÚS, J. B. d' (1917). *Instruccions per a la preparació i envió de mamífers amb destí al Museu*. Barcelona: Junta de Ciències Naturals de Barcelona.
- (1924). *Dades per un catàleg dels mamífers de Catalunya*. Barcelona: Junta de Ciencias Naturales de Barcelona.
- AGUIRRE, Emiliano (1992). «Introducción». En: Agustín J. BARREIRO. *El Museo Nacional de Ciencias Naturales (1777-1935)*. Aranjuez: Doce Calles, p. 13-47.
- ARAGONÉS, E. (2007). «Marià Faura i Sants i el Servei del Mapa Geològic de Catalunya (1914-1924)». *Treballs del Museu de Geologia de Barcelona*, núm. 14, p. 81-264.
- BOFILL I POCH, A. (1917). *Instruccions per a la recol·lecció de moluscs terrestres i d'aigua dolça*. Barcelona: Junta de Ciencias Naturals de Barcelona.
- BOFILL I POCH, A.; CHIA, M. de [1915?]. *Fauna de Catalunya. Fauna malacològica. Fascicle I. Introducció*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BOHIGAS MAYNEGRE, Jordi (2011). «Per Deu i per la ciència! L'església i la ciència a la Catalunya de la Restauració (1874-1923)». Girona: Universitat de Girona. [Tesis doctoral]
- BOLÍVAR Y URRUTIA, Ignacio (1915). *Discurso leído ante la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales en su recepción pública por el Ilmo. Sr. D. Ignacio Bolívar y Urrutia y contestación del Excmo. Sr. D. Daniel de Cortázar el día 20 de junio de 1915*. Madrid: Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales.
- B[OSCA], E. (1876). «El Dr. D. Rafael Cisternas». *Boletín del Instituto Médico Valenciano*, vol. 14, p. 95-600, 612-616.
- CABRERA Ángel (1914). *Fauna ibérica. Mamíferos*. Madrid: Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas.
- CAMARASA, Josep M. (2000). *Cent anys de passió per la natura. Una història de la Institució Catalana d'Història Natural 1899-1999*. Barcelona: Institució Catalana d'Història Natural.
- (2006). «El Museu Martorell i la societat civil. La incorporació de les col·leccions de la Institució Catalana d'Història Natural». En: Alícia MASRIERA. *El Museu Martorell, 125 anys de Ciències Naturals*. Barcelona: Museu de Ciències Naturals, p. 187-202.
- (2014). «Publicació de la *Flora de Catalunya* de Cadevall». *Treballs de la Societat Catalana de Biologia*, vol. 65, p. 74.
- CAMARASA Josep M.; ROCA I ROSELL, Antoni (2008). «L'Institut d'Estudis Catalans al llarg de cent anys de polítiques científiques». *Coneixement i Societat*, núm. 14, p. 6-51.
- CASADO, Santos (1994). «La fundación de la Sociedad Española de Historia Natural y la dimensión nacionalista de la historia natural en España». *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 19, p. 45- 64.
- (2001). «Ciencia y nación, los naturalistas en la España del siglo diecinueve». *Ingenium*, vol. 7, p. 111-128.

- (2007). «In uno plures. La construcción de una naturaleza nacional en la Junta para Ampliación de Estudios». En: José Manuel SÁNCHEZ RON (ed.) [et al.]. *El laboratorio de España. La Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas 1907-1939*. Madrid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales y Residencia de Estudiantes, p. 356-379
- (2010). *Naturaleza patria. Ciencia y sentimiento de la naturaleza en la España del regeneracionismo*. Madrid: Marcial Pons Historia.
- CASARES-GIL, A. (1919). *Flora ibérica. Briófitas (Primera parte). Hepáticas*. Madrid: Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas.
- (1932). *Flora ibérica. Briófitas (Segunda parte). Musgos. Parte primera*. Madrid: Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas.
- CEBALLOS, Gonzalo (1925). *Himenópteros de España. Familia Ichneumonidae*. Madrid: Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales.
- CHIA, M. de [1915?a]. *Fauna de Catalunya. Fauna malacològica. Fascicle II. Familia de les Venèrides*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- [1915?b]. *Fauna de Catalunya. Fauna Malacològica. Fascicle III. Familia de les Petricolides*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- COBOS, Jesús (1991). *Ventura Reyes Prósper*. Badajoz: Diputación Provincial de Badajoz.
- CODINA, A. (1925). «Entomologia de Catalunya. Neuròpters. Fascicle I: Neuròpters propis. Rev. P. Llongi Navás, S. J.». *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, vol. 25, núm. 2, p. 81-82. [Reseña]
- DAUBRÉE, Gabriel Auguste (1875). «Notice nécrologique sur Édouard de Verneuil». *Bulletin de la Société Géologique de France*, 3sième série, vol. 3, p. 317-328.
- Museo [1918?]. A: *Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana*. Vol. XXXVII. Barcelona: Hijos de J. Espasa, p. 595-663.
- FARBER, Paul Lawrence (1977). «The Development of Taxidermy and the History of Ornithology». *Isis*, vol. 68, p. 550-556.
- FONT Y SAGUÉ, Norbert (1907). *La Cátedra de Geología Catalana a la reunió extraordinaria de la Societat Geològica de França*. Barcelona: Estampa de Joaquim Horta.
- (1909). *Notes científiques*. Barcelona: Impremta de la Casa Provincial de Caritat.
- GARCÍA MERCET, Ricardo (1921). *Fauna ibérica. Himenópteros. Fam. Encírtidos*. Madrid: Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas.
- GONZÁLEZ FRAGOSO, Romualdo (1924-1925). *Flora ibérica. Uredales (Rojas de los vegetales)*. Madrid: Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas.
- GARRIDO SÁNCHEZ, Manuel (2015). «Las polémicas de Víctor López Seoane (1832-1900) con José Arévalo Baca (1844-1890) y otros ornitólogos decimonónicos». En: Emilio CERVANTES RUIZ DE LA TORRE (ed.). *Naturalistas en debate*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 161-201.
- GOMIS BLANCO, Alberto (1998). «Desarrollo institucional de la Real Sociedad Española de Historia Natural». En: Alfredo BARATAS; Joaquín FERNÁNDEZ (ed.). *Aproximación histórica a la Real Sociedad Española de Historia Natural*. Madrid: Real Sociedad Española de Historia Natural, p. 5-46.

PARECIDAS DIFERENCIAS. EL CULTIVO DE LA HISTORIA NATURAL EN CATALUÑA Y ESPAÑA EN EL PERIODO DE ENTRESIGLOS

GRAELLS, Mariano de la Paz (1859). «Ramilletes de plantas españolas». *Memorias de la Real Academia de Ciencias*, vol. 4, núm. 3, p. 159-193.

HARRISON, Carol E.; JOHNSON, Ann (ed.) (2009). *Osiris* [Chicago: The University of Chicago Press], núm. 24: *National Identity. The Role of Science and Technology*.

LIVINGSTONE, David N. (1995). «The Spaces of Knowledge: Contributions towards a Historical Geography of Science». *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 13, p. 5-34.

— (2003). *Putting Science in its Place: Geographies of Scientific Knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.

LÓPEZ-OCÓN, Leoncio (2015). «Ciencia y política en 1915: de la Europa en guerra a la España neutral». *Ubi Sunt?*. [En prensa]

LOZANO REY, Luis (1928). *Fauna ibérica. Peces*. Madrid: Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas.

— (1935). *Los peces fluviales de España*. Madrid: Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales.

MARTÍ HENNEBERG, Jordi (1994). *L'excursionisme científic*. Barcelona: Alta Fulla.

MARTÍN ALBALADEJO, Carolina (2014). «El Museo Nacional de Ciencias Naturales y la enseñanza de las Ciencias de la Naturaleza en España: las colecciones como herramienta didáctica». *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural, Sección Aula, Museos y Colecciones de Ciencias Naturales*, núm. 1, p. 7-24.

MINISTERIO DE INSTRUCCIÓN PÚBLICA Y BELLAS ARTES (1929). *Museo Nacional de Ciencias Naturales*. Madrid: Blass.

ORTEGA CANTERO, Nicolás (2001). *Paisaje y excursiones. Francisco Giner, la Institución Libre de Enseñanza y la Sierra de Guadarrama*. Madrid: Obra Social de Caja Madrid.

OSWALD, P. H.; PRESTON, C. D. (2011). *John Ray's Cambridge Catalogue (1660)*. London: Ray Society.

RÁBANO, Isabel (2015). *Los cimientos de la geología: La Comisión del Mapa Geológico de España (1849-1910)*. Madrid: Instituto Geológico y Minero de España.

REIG-FERRER, Abilio (2014). «¿Plagió José Arévalo Baca el libro 'Aves de España' (1887) de un manuscrito ornitológico de Rafael Cisternas?». *Argutorio*, vol. 17, núm. 32, p. 66-73.

RIOJA Y LO BIANCO, Enrique (1928). *Estudio de los poliquetos de la Península Ibérica*. Madrid: Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales.

SAGARRA, Ignasi de (1926). «Valorització dels tipus zoològics catalans». *Ciència*, núm. 1, p. 3-7.

SHAPIN, Steven (1998). «Placing the View from Nowhere: Historical and Sociological Problems in the Location of Science». *Transactions of the Institute of British Geographers*, vol. 23, p. 5-12.

SMITH, Crosbie; AGAR, Jon (ed.) (1998). *Making Space for Science: Territorial Themes in the Shaping of Knowledge*. London: Palgrave Macmillan.

STAR, Susan Leigh; GRIESEMER, James R. (1989). «Institutional Ecology, 'Translations' and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907-39». *Social Studies of Science*, vol. 19, p. 387-420.

Apèndix

Pere Alsius i Torrent (1839-1915): Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica

PUIGVERT, J.M.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2016. (Quaderns; 36), p. 203-235

Notes per afegir a la biografia de Pere Alsius

Enric ARAGONÈS i VALLS

Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, c. del Carme, 47, 08001 Barcelona

Introducció

Durant la preparació de l'article sobre els treballs geològics de Pere Alsius han aflorat una sèrie d'aspectes poc coneguts del personatge que val la pena donar a conèixer: els estudis de farmàcia, el vessant excursionista, les lectures científiques, els donatius de material i fins algunes publicacions seves que no es coneixien.

Les fonts documentals consultades —l'epistolari que serva l'Arxiu de la Família Alsius, l'expedient existent a l'Arxiu de la Universitat de Barcelona i l'expedient acadèmic que conserva l'Arxiu de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona— s'han complementat amb els catàlegs de les biblioteques familiar i del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, el buidat de la revista *El Sentido Católico de las Ciencias Médicas* i els recursos de premsa històrica disponibles a la xarxa.

Els estudis de farmàcia (1856-1861)

La facultat

Amb la Llei d'instrucció pública de 25 de setembre de 1845, les facultats de farmàcia de Madrid i Barcelona tornaren a la llicenciatura suprimida dos anys abans, incorporant-hi un curs preparatori i la química orgànica. El Pla Pidal, com se l'anomenà, preveia cinc cursos i dos anys de pràctiques tutelades (tal com s'exigeix en l'actualitat). Inicialment, la nova facultat es va instal·lar a la que havia estat la seu de l'antic Real Col·legi de Farmàcia des de 1815: una casa de lloguer al carrer dels Escudellers. El 1846, el claustre va aconseguir que es traslladés al recinte de la Universitat Literària, antic convent del Carme (fig. 1). Les obres d'instal·lació es van fer aprofitant uns murs laterals de l'edifici medieval (Gaspar, 1995).

En aquell vetust edifici, Alsius cursà les deu assignatures que integraven la llicenciatura al llarg dels cinc cursos acadèmics que van de 1856 a 1861. No l'afectà per poc la cèlebre Llei Moyano, de 9 de setembre de 1857, que elevà a nou el nombre de cursos de la llicenciatura. En definitiva, la facultat dels anys en què va estudiar Alsius era de transició entre l'antiga, farcida de prestigioses figures del passat (Carbonell, Balcells, Yáñez, Presas, Balvey), i la que naixeria de la Llei Moyano, molt més exigent, si més no sobre el paper (Palomeque, 1979).

Figura 1

Claustre del convent del Carme, seu de l'antiga Universitat de Barcelona

El professorat

En una carta escrita al secretari de l'Acadèmia de Ciències escrita poc abans de morir, Alsius recorda els acadèmics que foren professors seus: Yáñez, Fors, Munner, Costa i Plans (ARACAB, Expedient Alsius, carta [16 gener 1914]). Altres noms apareixen en el seu expedient acadèmic.

Agustí Yáñez i Girona (1789-1857)

Farmacèutic i naturalista, catedràtic de l'antic Col·legi de Sant Victorià i acadèmic. Presidí l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona, la universitat i l'alcaldia de la ciutat. Apartat de la docència pel règim absolutista entre 1823 i 1830, ocupà diverses càtedres en la universitat restaurada, fins que el 1845 passà a la Facultat de Farmàcia, on el 1854 assolí la de botànica aplicada. Arran de la seva destitució com a rector el març de 1857, va abandonar la tasca docent i pública a causa d'atacs repetits d'asma (Lacalle, 1990). Publicà, a més d'unes *Lecciones de historia natural* (1820, 1844), declarades llibre de text, i un *Diccionario pintoresco de historia natural* (1842). En bona part, la segona edició de les *Lecciones* és una traducció del *Cours élémentaire d'histoire naturelle* de Milne-Edwards, publicat a París el 1840. Pel que fa a la mineralogia, va seguir el *Traité élémentaire de minéralogie* de Beudant, il·lustracions incloses, mentre que en la part geològica s'apartà dels autors francesos en el debat sobre la cadena dels éssers vius, el tractament catastrofista de la geologia o la justificació religiosa dels estudis geològics (Sucarrats, 2006).

Ramon Fors i Cornet (1791-1859)

Farmacèutic, catedràtic al Col·legi de Sant Victorià, formava part de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona, que va presidir el 1839. Separat de la càtedra pel règim absolutista, es va reintegrar al Col·legi (1830) i passà a la nova facultat, en la qual exercí la càtedra de química orgànica en substitució de Balcells (1854). El seu *Tratado de farmacia operatoria* (1841) va veure una segona edició, ampliada per Frederic Prats (1876-1877).

Vicenç Munner i Valls (1828-1876)

Farmacèutic de la Real Cámara; catedràtic primer a Granada i després d'anàlisi química a la Universitat de Barcelona; autor de diversos treballs sobre aigües minerals. D'aquest professor, Alsius en conservava un opuscle dedicat: *Una excursión a la Puda de Montserrat* (BCECB, reg. 3212).

Antoni Cebrià Costa i Cuixart (1817-1886)

Metge i botànic, catedràtic (1847) i acadèmic. Va ser l'autor d'una *Introducción a la flora de Cataluña y catálogo razonado de las plantas observadas en esta región* (1864); se'l considera el fundador de la botànica catalana moderna.

Frutuós Plans i Pujol (1833-1890)

Doctor en farmàcia i acadèmic (1857). Abans de ser catedràtic de l'Institut de Girona (1862) i de guanyar la càtedra de matèria farmacèutica de Santiago, va fer suplències a les facultats de Ciències i Farmàcia. El 1885 va traslladar la seva càtedra a Barcelona.

Pere Bassaganya i Bonhome (1815-1894)

Farmacèutic i professor agregat des del curs 1848-1849. Segurament va impartir la botànica com a professor auxiliar amb el seu llibre *Flora médico-farmacéutica abreviada* (1839). El 1861 obtingué la càtedra de pràctica farmacèutica a la universitat de Granada. No hi ha dubte que el nomenament d'Alsus com a soci corresponsal del Col·legi de Farmacèutics de Granada el 15 de setembre de 1864 (Alsus i Malagelada, 1987a) es degué a les bones relacions que mantingué amb aquest catedràtic.

Antonio Sánchez-Comendador y Pagniucci (1823-1888)

No sabem si Alsus el tingué com a professor, però sí que el va tenir al tribunal de l'examen de grau, amb Anzizu i Munner. Aquest naturalista, catedràtic i acadèmic va publicar nombrosos treballs de zoologia i solia sortir al camp amb els alumnes (Tobella, 1875). De la càtedra de mineralogia i zoologia de la Facultat de Ciències (1847) passà a la de matèria mèdica vegetal a la de Farmàcia (1860), que detingué fins al 1888.

Juan José de Anzizu y Yarza (1802-1865)

Fou doctor en farmàcia i acadèmic de l'Acadèmia de Ciències, que va presidir el 1850. Substituí Balvei al Col·legi de Sant Victorià. També fou catedràtic de mineralogia i zoologia aplicada i de matèria farmacèutica a la Facultat (1854), i succeí Yáñez com a degà de la Facultat el 1857.

L'expedient acadèmic de Pere Alsus

Es conserva amb el número 275 a l'Arxiu de la Universitat de Barcelona. No és un expedient tal com els entenem avui, atès que no hi ha actes ni qualificacions, però permet reconstruir a grans trets el desenvolupament dels estudis de farmàcia curs per curs:

Examen de batxillerat (14/11/1856)

Havent cursat a l'Institut Provincial de Girona els tres anys de llatinitat i humanitats i els tres d'elements de filosofia, el 7 d'octubre de 1856 Alsus sol·licità ésser admès als exàmens de batxiller en filosofia. Amb un pagament previ de 200 rals, s'examinà el 14 de novembre i aprovà per majoria dels vots emesos pel tribunal. Aleshores tenia disset anys.

Primer curs (1856-1857)

Constava de les assignatures de mineralogia i zoologia, que ja el 1850 impartia Juan José de Anzizu emprant com a llibre de text les *Lecciones de historia natural* de Yáñez (AFAL, Bibliografia, 66). A les acaballes d'aquest curs va morir Agustí Yáñez, degà de la Facultat i exrector en comissió. Aleshores, Anzizu passà al deganat.

Pràctica farmacèutica

Abans de començar el segon curs acadèmic i en virtut de les formalitats prescrites per l'article 21 de les Instrucciones Generales sobre el Orden y Método de Enseñanza en las Facultades de Farmacia, de primer d'octubre de 1846 (Reial ordre de 14 d'octubre de 1846), Alsius es va matricular de pràctiques, les quals va portar a terme a la farmàcia d'Eusebi Golart, situada en el districte tercer. D'Eusebi Golart i Llauger (?-1895) sabem que no era només un apotecari, sinó també un home de negocis: administrava la societat Navegación e Industria (*El Genio de la Libertad*, 10 juny 1857) i se li va adjudicar el servei postal entre la Península i Cuba i Puerto Rico (*Gaceta de los Caminos de Hierro*, desembre 1859). En morir va deixar un important llegat a Canet (Sàiz, 2004). Aquesta font situa la farmàcia Golart al número 13 del carrer de la Princesa, on es degué traslladar posteriorment.

Segon curs (1857-1858)

Constava de les assignatures de botànica, que impartia Pere Bassaganya amb la seva obra *Flora médico-farmacéutica abreviada* (AFAL, Bibliografia, 30), i de matèria farmacèutica, que s'estudiava amb el *Tratado de materia farmacéutica* de Jiménez. Una disposició de 1858 hi afegí la *Historia natural de las drogas simples*, de Guibourt (AFAL, Bibliografia, 51).

Tercer curs (1858-1859)

Als dinou anys, Alsius es matriculà de química inorgànica, el 20 de setembre. Aquell any visqué a la farmàcia del carrer del Bonsuccés i fou el seu fiador Tomàs Soler i Mestres —germà de l'arquitecte Joan—, membre de la de la Comissió Provincial de Barcelona i de la Sociedad Médica General de Socorros Mutuos (*Boletín de Medicina, Cirugía y Farmacia*, 11 febrer 1844 i 23 març 1845), que vivia al carrer de la Cucurulla 9, 3r. Aquell curs s'utilitzaren com a llibres de text el *Tratado de farmacia operatoria* de Fors (AFAL, Bibliografia, 28) i el *Tratado de farmacia experimental* de Jiménez. El catedràtic, Ramon Fors, es va morir abans de començar el curs.

Quart curs (1859-1860)

Matriculat de química orgànica el 16 de setembre (280 rals), Alsius visqué a la farmàcia del número 7 de la rambla de Canaletes, i tingué per fiador Maurici Verdaguer i Vidal (?-1888), que habitava al número 5, 4t, del carrer dels Sagristans. Per a aquest curs, els llibres de text recomanats van ser el *Curso completo de farmacia* de L. R. Le Canu, el *Tratado de farmacia teórico y práctico* de Soubeiran i el *Tratado de química orgánica* de Liebig.

Examen de grau

Acabat el curs, el 5 de juny Alsius elevà una instància al rector de la universitat en la qual demanava ésser admès als exercicis corresponents per obtenir el grau de batxiller en farmàcia. El secretari de la universitat certificà que tenia cursats i aprovats amb la qualificació de «Bueno» els sis anys de segon ensenyament cursats a l'Institut Provincial de Girona, així com els cursos acadèmics corresponents al grau de batxiller en filosofia a la universitat, obtingut el 14 de novembre de 1856. També que, des d'aquell any i fins al 1858, havia estudiat els dos primers cursos a la Facultat de Farmàcia i de 1858 a 1860, conforme a la legislació vigent, les assignatures de farmàcia química (inorgànica i orgànica), «que le ha sido aprobado con nota de sobresaliente, quedando en consecuencia autorizado para la recepción del grado que solicita» (AUB, certificat signat per Agustín Puebla Tolín [8 juny 1860]). Un cop va haver pagat 100 rals en concepte de drets d'examen, fou admès el 14 de juny. L'endemà, a les dotze, tingueren lloc els exercicis davant d'un tribunal, format pels professors Anzizu, Sánchez Comendador i Munner. Alsius fou qualificat amb un excel·lent i obtingué el diploma després d'abonar 400 rals en paper timbrat.

Cinquè curs (1860-1861)

La matrícula de l'assignatura de «práctica d'operaciones farmacéutiques», a cura del catedràtic Vicenç Munner i Valls, li costà 280 rals. Alsius continuà vivint a la rambla dels Estudis i fou el seu fiador Tomàs Soler i Mestres. El farmacèutic Golart certificà que l'estudiant havia fet les pràctiques a la seva botiga des del 15 d'octubre de 1857 fins al 7 de juny de 1861, dates visades respectivament per Pere Bassaganya, subdelegat del districte tercer, i Bonaventura Pau i Negre (?-1873), farmacèutic de l'Hospital de la Santa Creu i secretari del Col·legi de Farmacèutics de Catalunya. Aquell any, per a la pràctica farmacèutica es va recomanar la *Pharmacopea hispana* (AFAL, Bibliografia, 57-59).

Examen de llicenciatura

En acabar el darrer curs, el 8 de juny elevà una instància al rector en la qual li va demanar l'admissió als exercicis reglamentaris, examen que va passar el dia 22 amb la qualificació d'excel·lent, la mateixa que havia obtingut en tots els cursos.

Investidura i premi extraordinari

Amb el discurs «Ácidos», que va escriure el 26 de setembre, Alsius assolí el premi extraordinari de carrera (Alsius i Malagelada, 1987a). El 13 d'octubre va tenir lloc la solemne investidura, en la qual va llegir el seu discurs.

Mañana 13 de los corrientes, á las 12 de ella, el Ilmo. Sr. Rector de esta Universidad conferirá solemnemente el grado de farmacia a los bachilleres en la propia facultad Don Ramon Candi y Casanovas, D. Félix Testagorda y Obiols, D. José Casellas y Serra, D. Pedro Babot y Maestre, D. Eudaldo Agell y Comià, y D. Pedro Alsius y Torrent. Los apadrinará el Dr. D. Julián Casaña y Leonardo, catedrático de la referida facultad. Leerá el discurso don Pedro Alsius y Torrent, y dará las gracias don Eudaldo Agell y Comià. (*La Corona*, 12 octubre 1861)

L'excursionisme científic (ca. 1866-1884)

Iglésies, en la seva *Enciclopèdia de l'excursionisme*, reconeix en els autors dels articles dels primers col·laboradors de *La Renaxensa* els precursors de l'excursionisme organitzat:

Escrits amb rigor [...] podrien molt bé figurar en les publicacions de l'excursionisme dels anys posteriors. Al capdavant retrobarem incorporats en les publicacions i activitats de les entitats excursionistes aquests mateixos noms prosseguint la tasca que havien iniciat des de les planes volanderes de *La Renaixensa*, però ara dins d'un marc més idoni. (Iglésies, 1964, v. 1, p. 67)

Aquest paràgraf sembla haver estat escrit pensant en Alsius: col·laborador de *La Renaxensa* i excursionista *avant la lettre* —les seves primeres excursions científiques són, pel cap baix, deu anys anteriors a la constitució de la primera entitat excursionista catalana—, s'incorporà al moviment i ja no deixà de continuar la tasca iniciada al llarg de tota la seva vida.

Ja el 1871 el farmacèutic havia expressat l'objectiu de les seves excursions: «Fer públicas unas quantas preciositats ignoradas de la nostra terra catalana» (Alsius, 1871-1872), tal com declarà vuit anys més tard l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (ACEC) en els seus estatuts (Aragonès, 2015). Un any després de la constitució d'aquesta entitat, el president Josep Fiter i Inglès (Barcelona, 1857-1915) li oferí la delegació de l'entitat a Banyoles i l'octubre de 1881 començà a col·laborar amb l'Associació d'Excursions Catalana (AEC), que s'escindí de l'ACEC l'11 de setembre de 1878, amb Fiter i Ramon Arabia i Solanas (Mataró, 1850 - Barcelona, 1902) al capdavant, i amb Artur Osona i Formentí (Barcelona, 1840-1901) i Salvador Sanpere i Miquel (Barcelona, 1840-1915) com a membres destacats. Ambdues entitats el nomenaren soci delegat, títol que conservà després de la unificació de les dues associacions en el Centre Excursionista de Catalunya. Alsius mantingué una relació activa amb les dues societats, publicava en els seus butlletins i aportava materials als seus museus i a les respectives biblioteques, com a mínim fins al 1884. Després de l'estiu d'aquell any, el seu nom va desaparèixer dels butlletins d'ambdues societats.

Relació amb Josep Fiter

En l'epistolari d'Alsius es conserven tan sols dues cartes del qui és considerat el fundador de l'excursionisme corporatiu a Catalunya. Fiter les signa en qualitat de president de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, entitat que va fundar el 3 de desembre de 1876. En la primera, del 18 d'agost de 1877, comunica a Alsius que l'han nomenat delegat a Banyoles de l'entitat (AFAL, Catàleg doc., doc. 515); en la segona, de l'1 de novembre de 1877, li demana permís per publicar un treball seu (AFAL, Catàleg doc., doc. 521). Però abans Fiter havia tramès tres opuscles publicats per ell entre 1875 i 1876 (BCECB, reg. 3202, 3197 i 3217) i un retrat dedicat amb data 27 de setembre de 1877 (AFAL, Catàleg doc., doc. 195), de manera que la relació era anterior a la fundació de l'entitat. D'aquí es podria inferir que Fiter, coneixent les publicacions del farmacèutic, seria el responsable d'atraure'l a l'òrbita de l'ACEC. No sembla que la relació amb Alsius tingués continuïtat després de la marxa del

fundador a l'Associació Catalana d'Excursions (1878). La fotografia del personatge (fig. 2) és especialment interessant per a la història de l'excursionisme català, perquè fins ara només se'n coneixia una de molt posterior que acompanya la necrologia (Comas, 1918), la qual va servir de model per al retrat que penja a la galeria del Centre Excursionista de Catalunya des de 1986.

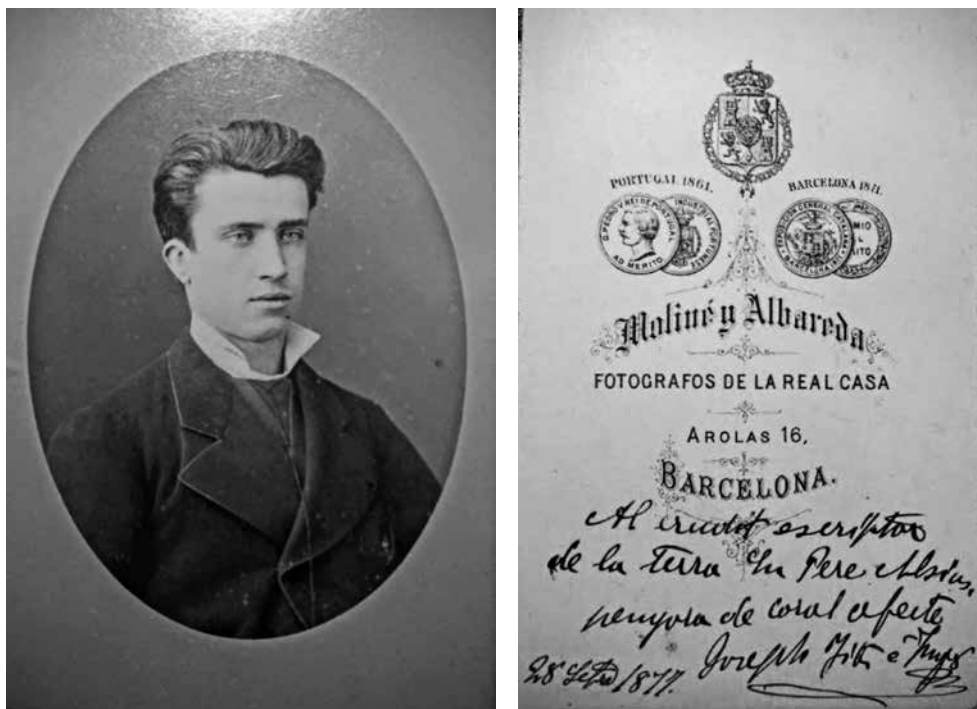

Figura 2

Retrat de Josep Fiter i Inglès, anvers i revers (fotografia de Molinè i Albareda, AFAL, doc. 195)

Amb l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques

L'afiliació d'Alsius a l'ACEC data del juliol de 1877, atès que el dia 19 d'aquell mes li enviaren el Reglament de l'entitat (AFAL, Catàleg doc., doc. 558). El 4 d'agost, la directiva acordà nomenar-lo delegat a Banyoles (AFAL, Catàleg doc., doc. 380) i, dos dies després, el bibliotecari Eudald Canivell li demanà exemplars de les seves obres (AFAL, Catàleg doc., doc. 511).

El primer de novembre, Fiter li sol·licità permís per publicar a *La Renaxensa* un treball seu (AFAL, Catàleg doc., doc. 521) sobre les antiguitats romanes de la Garriga, article que havia tramès a l'entitat el 10 d'octubre. Es degué publicar en la revista el mateix mes de novembre (Alsius, 1877), i posteriorment en el primer volum de memòries de l'Associació, on es va llegir en sessió corporativa a primers de 1879 (*L'Excursionista*, núm. 3 [31 gener 1879]).

A finals de 1877 li enviaren la llista de socis i l'animaren a enriquir la biblioteca de l'entitat (AFAL, Catàleg doc., doc. 388). En una circular del 28 de juny de 1879 li demanaren obres seves en català per a la Real Academia de la Historia, d'acord amb un projecte de Víctor Balaguer (AFAL, Catàleg doc., doc. 420) i el 18 de setembre de 1879 li agrairen la tramesa d'un exemplar de l'*Ensaig històrich* (AFAL, Catàleg doc., doc. 419).

El 1880, Alsius va trametre el calc d'una làpida del monestir de Sant Llorenç del Munt (*L'Excursionista*, núm. 19 [31 maig 1880]). El 15 de juliol li demanaren horaris de cotxes, per a l'elaboració de guies excursionistes (AFAL, Catàleg doc., doc. 387). El 24 de setembre pujà a Rocacorba amb mossèn Joaquim Garriga (l'altre delegat a Banyoles) i Artur Osona, i donà exemplars de nummulits al museu de l'Associació (*L'Excursionista*, núm. 24 [31 octubre 1880], p. 521-524 i 527). Més endavant va trametre una carta de contingut geològic:

Manifestant com lo terreno terciari numulitich de la provincia de Girona te un pis de rocas sorrencas, molt desenvolupat en la serra de Nra. Sra. de la Salut, y mes pobre en fòssils, exceptuant los nummulites i altres de caracter pelàsgich. Que en ordre de sobreposició segueix altre pis de roca calcinal de la qual es tipo la hermosa y ben coneguda pedra de Girona. Entre los fòssils de aquesta s'hi contan los Cerithiums. Cubreix als anteriors un tercer pis format per la roca margosa coneguda per saliò ab que se fabrica per calcinació lo ciment romà. Formada en lo seno de un mar menos profons, es mes rica en fòssils y de caràcter mes costaner. Associats ab la dita marga se troban ab abundó grans de limonita, materia que ab frecuencia forma la materia fossilitzant de varias especies. (*L'Excursionista*, núm. 29 [31 març 1881], p. 599-600)

Alsius va contribuir a la biblioteca de l'entitat amb una col·lecció de calendaris i amb l'apèndix a l'*Ensaig històrich*. Va trametre monedes de coure de diversos països i mol·luscs fòssils per al museu (*L'Excursionista*, núm. 30 [30 abril 1881]). El 1883 donà sengles exemplars del *Nomenclátor* i del *Discurso* (*L'Excursionista*, núm. 55, p. 216; núm. 62, p. 272; n. 66, p. 304). El 13 d'abril d'aquell any, els socis Pelegrí Casades, Frederic Bordas, Fortuny, Jaume Balaguer, Antoni Massó, Eduard Castellet, J. A. Tusquets i Joan Llopis passaren per Banyoles de camí a Besalú i foren amablement atesos per Alsius:

Visitàrem minuciosament lo claustre del monastir [...] del qual tragué una fotografia lo senyor Massó, mentres lo senyor Alsius y los restants excursionistas s'ocupavan en trauren dibuixos i calchs, fentse també una fotografia de la porta de la iglesia [...]. Visitàrem així mateix la iglesia parroquial [...]. A la tarde se recorregué ab barca lo preciós estany de Banyolas desembarcantse á Porqueras, ahont s'admirà la magnífica y sens rival portada bisantina [...], de la que's tragué també una fotografia per lo senyor Massó; visitàrem després las esquerdas volcánicas nomenadas Las Estunas y la font sulfurosa, plantentse tots los excursionistas de que no s'explotés mellor tanta belleza y riqueza natural com se troba al entorn del llach de Banyolas. («Excursions», 1884)

De tornada de Besalú, Alsius va lliurar a cada excursionista un exemplar del *Quadro paleoetnológico*. N'oferí un altre a la biblioteca de l'Associació. En la ressenya extensa publicada quatre anys més tard, la presència del ren és reduïda a mera possibilitat:

D'aquestos treballs [a la Bora Gran] se desprén la existencia de l'home quaternari en la regió que havém fet objecte de la present ressenya, co-habitant ab éll certas especies d'animals (com lo ciervo y tal vegada'l reno) desaparegudas de nostra terra; dato històric inapreciable pera deduhir d'éll la gran antiguetat de nostres aborígenes. (Casades, 1888)

Amb l'Associació d'Excursions Catalana

A començaments de l'agost de 1881, Alsius fou nomenat delegat de la nova entitat a Banyoles (AFAL, Catàleg doc., ofici [3 agost 1880], doc. 408). El 23 d'octubre passaren per la vila Artur Osona —que mesos abans havia portat el fòssil atribuït al ren als especialistes de París i Ginebra— i Josep Canal, de camí al Puigsacalm, i saludaren el farmacèutic:

Distingit historiador y naturalista tan savi com modest, qui possehix una regular col·lecció de fòssils, entre ells el d'un reno, cosa molt rara en la nostra temperada regió; després de donarli las mes expresivas gracias per sa franca y coral recepció, passàrem á visitar al altre soci delegat de Banyolas, lo virtuós sacerdot y entusiasta catalanista, lo Reverent D. Joaquim Garriga. (Osona, 1881)

Va ser el paràgraf extret el causant de la vinguda d'Éduard Harlé a Banyoles, atret per la necessitat de comprovar la presència del ren al sud del Pirineu, aleshores considerada impossible (Soler, 2011).

Alsius destinà a la biblioteca i al museu de l'entitat sengles exemplars de l'apèndix a l'*Ensaig històrich* i del *Nomenclátor* i una calcopirita del Cap Gros de Palamós (*Butlletí de l'AEC*, vol. 3, núm. 36-37, p. 240; vol. 5, núm. 63, p. 120; vol. 4, núm. 40-41, p. 40). El novembre d'aquell any, Ramon Arabia li va comunicar que havia renyit amb Fiter (AFAL, Catàleg doc., carta [6 novembre 1882], doc. 476).

Responent a una demanda d'Arabia (AFAL, Catàleg doc., carta [18 octubre 1882], doc. 475), Alsius envià un article destinat al segon volum de l'anuari de l'entitat: «Serinyà i Caldes de Malavella», que es va llegir en la sessió del 28 de desembre de 1882 (*Butlletí de l'AEC*, vol. 5, núm. 52 [gener 1882], p. 2). La mateixa revista (núm. 63 [desembre 1883], p. 233-237) publicà l'índex de l'*Anuari de l'ACEC*, amb l'article d'Alsius, assegurant que estava «pròxim a sortir a llum», però trigaria dos anys a veure la llum entre les pàgines 531 i 540 d'aquell anuari, acompanyat d'una làmina i un quadre comparatiu.

Mentrestant, el primer de desembre, Harlé s'havia interessat per la possibilitat de publicar el seu treball de la Bora Gran, traduït al butlletí de l'Associació, de la qual era el representant a Bordeus (AFAL, Catàleg doc., doc. 629), però, malgrat que Arabia va admetre la possibilitat d'incloure'l al butlletí o a l'anuari (AFAL, Catàleg doc., carta [9 desembre 1882], doc. 477), no va prosperar aquesta publicació. La traducció, feta per Alsius, va sortir a les pàgines de la *Revista de Gerona* quatre anys després (Harlé, 1886).

El 29 de juliol de 1883 passà per Banyoles una excursió col·lectiva de l'AEC formada pel president de l'entitat, Maspons i Labrós, Ramon Arabia i el secretari, Josep Galceran. Alsius els va rebre amb la cordialitat acostumada i els va portar al monestir:

Penetràrem en lo bonic claustre del Renaixement per la nova Casa-Missió, y allí nos entretinguérem bona estona repassant las nombrosas é importantes lápidas empotradas en las paredes, á fi de confrontarlas ab los calchs y dibuixos que en altra ocasió havia tret lo Sr. Arabia [...]. Després passàrem per la iglesia, espayosíssima y ab algun altar notable, sobre l'qual nos cridà l'atenció lo Sr. Alsius, com també sobre la famosa lápida esborrada del abad

Antoni de Cartellà [...]. Del famós estany tinguérem que contentarnos ab lo qué n'haviam vist des de la tartana per la carretera tot venint de Besalú y al atansarnos á la població. Era tart i tinguérem que despedirnos del Sr. Alsius, lo que férem tots ab recansa, puig difícilment pot trobarse guía més amable y competent que lo il·lustrat autor del *Ensaig històric* de sa vila natal. (*Butlletí de l'AEC*, vol. 6, núm. 65-66 [2 març 1884], p. 41-47)

El butlletí de gener del 1884 porta una recensió del *Discurso* d'Alsius (1883), signada per C. G. (Cels Gomis?), en la qual critica l'ambigüitat de l'autor sobre el suposat home terciari:

Ja és hora de deixar á un costat les idees preconcebudas y estudiar los fets sense por de ferir á tals ó quals creencias [...]. En una paraula, creyém que l'home científich no deu deixar á un costat los fets que l'destorban pera probar tal ó qual tésis, sino que deu estudiarlos per més que d'aquest estudi se n'deduhescan forsosament conseqüencias diametralment oposadas á las que ell pretengués establir. (*Butlletí de l'AEC*, vol. 6, núm. 64 [gener 1884], p. 19-20)

De l'estiu d'aquell any hi ha un rebut pel tiratge a part de cinquanta exemplars de l'article «Serinyà i Caldes de Malavella» (AFAL, Catàleg doc., ofici [1 juliol 1884], doc. 421). Aquesta és la data de publicació de l'anuari, dos anys més tardana de la que figura a la portada. També es conserva una carta d'Arabia, sense data, en la qual tramet «una factura i un compte oblidats» (AFAL, Catàleg doc., doc. 665).

Lectures científiques

Com a bon científic, Alsius consignà en els seus escrits els treballs consultats: en farmàcia, la *Química* de Pelouze* i el *Diccionari* de Dorvault; en hidrologia, el *Dictionnaire general des eaux minérales*, el tractat d'Henry*, les anàlisis de Roqué i Pagani (1859) i la *Hidrología médica* de García López (1875), així com també les recerques hidrològiques de Vidal (1908); en arqueologia, a més dels treballs d'Harlé, Viñas i Chia sobre la Bora Gran, cità el de Caldes de Malavella de Vidal, la tercera edició de *Le Préhistorique* de Mortillet* i el tractat de Figuier-Zimmerman (edició de 1874); en història natural, els manuals de Yáñez* i Guibourt*; en els estudis geològics, el *Manual* de Vilanova* i *Los tres reinos de la naturaleza*, i en vulcanisme i terratrèmols, les monografies de Bolòs (1841) i Paluzie (1860). Hem marcat amb asteriscs aquells que sabem positivament que formaven part de la seva biblioteca familiar, la qual cosa ens fa pensar que o bé tenia accés a d'altres biblioteques o bé alguns dels seus llibres no ens han arribat, o ambdues coses alhora. D'altra banda, ens consta que algunes de les cites li foren facilitades per Francesc Viñas en forma d'extractes d'obres de D'Arvigny i de Le Hon (AFAL, Catàleg doc., carta [20 juliol 1880], doc. 649).

La biblioteca familiar

El llegat bibliogràfic Alsius consta de 186 títols, actualment distribuïts entre la biblioteca familiar (AFAL) i el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles (BCECB): 124 en la primera i 65 en la segona. Si descomptem els manuscrits i les obres pròpies són $98 + 64 = 162$. La majoria de les publicacions pertanyen a la segona meitat del XIX (62 %); el 21 % són anteriors i el 16 % posteriors. Hi ha 15 obres setcentistes i 2 de siscentistes; la més antiga és la *Monarchia mystica de la Iglesia*, de

Lorenzo de Zamora (Alcalá: Sánchez Crespo, 1603). Pel que fa a la temàtica, les de farmàcia són les més abundants (19,5 %), seguides de les d'història (16 %), literatura (8 %), història natural i geologia (6 %), geografia (5 %) i química (4 %).

Quant a les publicacions seriades, tan sols hem vist els certàmens de l'Associació Literària (1875-1900) (BCECB, reg. 3937-3944 i reg. 3946-3962), un volum de la *Revista Matritense de Farmacia Práctica y Química Industrial* (AFAL, Bibliografia, 27) i un del *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* corresponent a l'any 1897 (BCECB, reg. 3233). Un recull d'articles publicats per Alsius a *La Renaxensa*, el *Semanario de Bañolas* i *Lo Geronés* (AFAL, Bibliografia, 103) suggereix que es podrien haver descartat altres col·leccions de premsa que devia rebre per la seva condició de membre de corporacions i societats, o bé com a col·laborador habitual.

La biblioteca científica de Pere Alsius

Dels catàlegs de l'Arxiu de la Família Alsius i de la Biblioteca del Centre d'Estudis, s'han seleccionat els llibres i opuscles de tema científic publicats abans de 1915, que són les 63 entrades (un 38 % del total) que es relacionen al final d'aquest article per ordre cronològic de publicació. D'aquest conjunt, n'hi ha 5 del segle XVIII, 14 de la primera meitat del XIX, 35 de la segona meitat i 9 de posteriors al 1900. Per temes, el 36,5 % són de farmàcia (23), el 14,3 % de química i igual percentatge de paleoantropologia (9), el 7,9 % de geologia (5) i el 27 % d'altres temes.

Segons les dates de publicació, es poden agrupar en els conjunts següents, que semblen indicar el procés de formació de la biblioteca:

— Segle XVIII, cinc llibres: dues edicions de la *Pharmacopoeia extemporanea*, de Fuller (fig. 3); la *Pharmacopoeia baetana*, de Stahl; el *Tyrocinium*, de Juan de Loeches, i la tarifa de preus de Gaspar Balaguer. Molt probablement, aquest lot prové de la farmàcia de Josep Fina, inaugurada el 1758.

— 1803-1817: dues edicions de la *Pharmacopea hispana* i el *Petitorio farmacéutico*. Probablement provenen de la farmàcia d'Esteve Alsius i Guilla, llicenciat el 1804.

— 1820-1830, vuit llibres, entre els quals predominen els d'estudi: la *Historia natural* de Yáñez, la *Química aplicada* d'Orfila, els *Elementos de farmacia* de Carbonell, el *Manual del farmacéutico* de Chevalier i les farmacopees de Jourdan i Henry. Corresponen a l'etapa d'estudiant de Miquel Alsius i Rivas, llicenciat el 1831.

— 1841-1861, onze llibres d'estudi de Pere Alsius, entre els quals el *Tratado de farmacia operatoria*, de Fors, les històries naturals de Yáñez i Guibourt, la química de Pelouze, la flora de Bassaganya, el repertori de Dorvault, les químiques analítiques de Fresenius i Henry i el *Manual de geologia aplicada* de Vilanova.

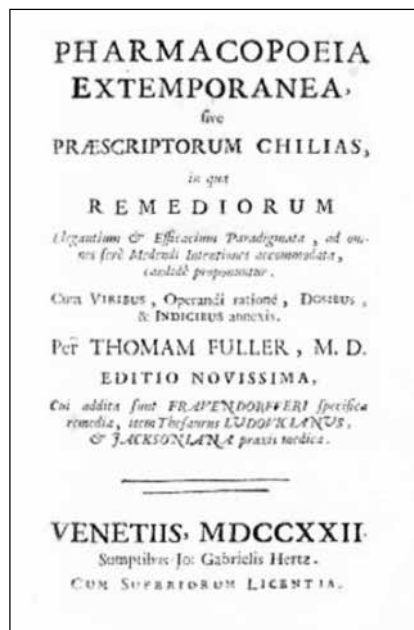

Figura 3

La farmacopea de Fuller (1722) és el llibre científic més antic de la biblioteca familiar.

— 1862-1881, tretze llibres usuals i complementaris de la farmàcia de Pere Alsius: dues edicions de les tarifes, una de la *Farmacopea española*. També els llibres de text de nova generació: la *Flora farmacèutica* i el *Tratado de materia farmacèutica mineral*, ambdós de Teixidor; la *Farmacia químico-inorgànica*, de Trèmols; les *Lecciones de fármaco-zoología*, de Plans, i els apèndixs a l'*Oficina* de Dorvault, així com la *Cosmogonia* d'Almera.

— 1882-1894, onze referències, la majoria opuscles tramesos per Édouard Harlé i Fructuós Plans.

— 1896-1915, dotze referències, entre les quals dues dels memoràndums del *Novísimo manual del estudiante de farmacia* corresponents als estudis de Josep Alsius i Ricart, llicenciat ca. 1900, el *Formulaire* de Cerbelaud i dos manuals d'anàlisi, a banda d'alguns opuscles tramesos a Pere Alsius.

Els Elements de Lyell

És notable el fet que Alsius inclogués en el *Breu ensaig geològich* de 1871 dues referències als *Elements* de Charles Lyell, en una època en què aquesta obra era poc coneguda a la Península. En el cinquè capítol del *Breu ensaig* («Terreno erràtic») diu:

No obstant, Lyell, un dels mes sabis historiògrafs de la terra, explica aquest mateix fenomen erràtic admetent un descens pausat de la terra, durant el qual las ayguas del mar completament la cubriren y com l'océano llavors estava cubert de illas surants, de pannas de glas, terras y rocas formades al desglassarse depositavan sens ordre'ls materials que portavan, indistintament en los fondos de les valls ó en los cims y penjants de las montanyas cubertas per las ayguas. (*La Renaxensa*, núm. 22, p. 280)

És fàcil comprovar que es tracta d'una cita manllevada del *Manual de geología aplicada* de Vilanova (vol. 2, p. 196). Alsius tenia els tres volums que formen aquesta obra, relligats en mitja pell per Benet Girbal de Girona, a la seva biblioteca (BCECB, reg. 3256-3258). Altres cites com les de Scheuchzer o Vézian són de procedència anàloga.

En el mateix capítol i en una nota a peu de pàgina, Alsius hi insereix una frase extreta del volum novè, pàgina 346, de l'obra *Los tres reinos de la naturaleza*:

Algunes de aquestas illas midadas ab tota escrupulositat pels oficials de la expedició científica francesa del Astrolabio, tenian de 35 á 70 metres de alsada sobre'l nivell del aygua, y de 2 á 5 kilómetros de llargaria. Urvill assegura que una de las que ell havia vist surar en l'Oceano meridional, tenia 20 km de llarch y 35 metres de alta, atvertint que per lo menos la part sumergida de exas illas correspon esser sis o vuyt vegadas major que la descuberta. (Ibid.)

Consultada l'obra citada, s'ha comprovat que la frase, traduïda del castellà, correspon al capítol XI de la tercera part del volum novè, encapçalada pel títol «Geología». Com vam demostrar, aquesta secció, que es presenta sense indicació d'autor, no és altra cosa que la traducció íntegra de l'edició francesa (1857-1858) del *Manual of elementary geology* (o, si es vol, la cinquena edició dels *Elements of geology*) de Lyell (Aragonès, 2006), amb la descripció dels volcans olotins inclosa (fig. 4). Recentment hem pogut esbrinar la procedència de la resta de traduccions que integren el volum.

Atès que Vilanova no fa referència a aquesta obra en el *Manual*, no hi ha dubte que Alsius en va disposar, per bé que no es troba actualment entre les obres de la seva biblioteca. Consultada en els seus primers anys de naturalista, és possible que li fos facilitada per Francesc Butinyà.

Figura 4

Els volcans olotins segons Lyell (*Los tres reinos de la naturaleza*, vol. 9, làm. 74, núm. 552)

Una notable miscel·lània geològica

Els nou volums de *Los tres reinos de la naturaleza* formen una obra enciclopèdica inclosa en la sèrie Biblioteca Ilustrada dels editors Gaspar i Roig, de Madrid. El primer volum porta el subtítol de:

Museo pintoresco de historia natural. Descripción completa de los animales, vegetales y minerales útiles y agradables; su forma, instinto, costumbres, virtudes ó aplicaciones á la agricultura, la medicina, y las artes en general, comprendiendo mayor número de géneros, que en todas las obras publicadas hasta el día, con un tratado de Geología, ó teorías actuales sobre la formacion y revolucion del globo, y un bosquejo histórico de los progresos de las Ciencias naturales en general y en España. Obra arreglada sobre los trabajos de los mas eminentes naturalistas de todos los países, Buffon, Blanchard, Boitard, Brongniard [sic], Cavanilles, los Cuvier, Daubenton, de Candolle, Humboldt, los Jussieu, Lacepède, Lagasca, Lamarck, Latreille, Lesson, Linneo, d'Orbigny, Rousseau [sic], Saint Ilaire [sic], Saint Pierre, Virey, Werner, etc. Con todos los descubrimientos posteriores hasta el día. Por una sociedad de profesores asociados á D. Eduardo Chao é ilustrada con una magnífica colección de láminas en vista del natural.

Així, doncs, no es tracta d'una obra original, sinó d'un recull de treballs publicats per autors de prestigi en el camp de les ciències naturals. Els set primers volums (1852-1857) estan dedicats a la zoologia, el vuitè (1857) a la botànica i el novè (1858) a la mineralogia i geologia. La presentació és luxosa i el preu en consonància: 171,50 o 81,50 pessetes, segons si les làmines estaven o no acolorides a mà. Les responsabilitats es van repartir de la manera següent: els tres primers volums, a Eduardo Chao; el quart i el cinquè, a José Monlau, i del sisè al novè, a Manuel de Galdo. Manuel María José de Galdo López de Neira (1825-1895) era llicenciat en medicina i catedràtic d'història natural (1845). Individu de la Société Géologique de France, va presidir la Sociedad Española de Historia Natural (1888). Devot de Cuvier i Linneu, i partidari decidit de la concordança entre els llibres sagrats i la ciència, les seves idees han estat qüestionades per desfasades i poc científiques. Després de traduir els *Cahiers d'histoire naturelle* de Milne-Edwards (1846), va publicar deu edicions d'un llibre de text: *Manual de historia natural* (1848-1888), les darreres il·lustrades amb gravats. Contrari a l'evolucionisme, en els seus darrers anys va acceptar el darwinisme en els *Elementos de historia natural* (1894). S'ha dit de *Los tres reinos de la naturaleza* que és «una obra muy original [...], muy interesante, bien escrita y moderna para su época» (Jiménez Artacho; Fonfría; Fernández, 2006). Igual que el subtítol general de l'obra, l'«Advertencia» que obre el novè volum (*Geología*) esmenta una sèrie d'autors suposadament consultats, sense puntualitzar de quines obres es tracta ni la relació que tenen amb els textos publicats:

De guía nos han servido en su confeccion los autores mas acreditados en este ramo de la ciencia de la Naturaleza. Werner, Häüy, Berzelius, Brongniart, Beudant, Lyell, Humboldt [sic], Buffon, Elie de Beaumont, y otros varios no menos acreditados son los nombres de los autores á cuyas obras hemos recurrido.

Tot i que desconeixien la personalitat de l'autor, Maffei i Rúa van destacar la qualitat del tractat de geologia, que constitueix la tercera part del volum: «Desde la pag. 284 hasta la 685 encierra un detenido estudio de la geología, formando un excelente tratado de esta ciencia y su

comparació con la cosmogonia de Moisés» (Maffei i Rúa, 1871-72, vol. 1, p. 182). Completen el volum novè altres escrits. La composició sencera és la següent:

— *Mineralogía* (p. 5-266). Extractada de Beudant, François Sulpice (1830-1832). *Traité élémentaire de minéralogie*. París: Verdière. 2 v.

— *Metalurgia y usos directos de los metales* (p. 267-293). Extractada de Brongniart, Alexandre (1807). *Traité élémentaire de mineralogie*. Vol. 2. París: Deterville.

— *Geología* (p. 294-520). Traduïda de Lyell, Charles (1856-1857). *Manuel de géologie élémentaire*. París: Langlois-Leclerc. 2 v.

— *Historia de la geología* (p. 521-683). Extractada de Maupied, François Louis Michel (1851). *Cours de physique sacrée et de cosmogonie mosaïque professé à la Sorbonne de 1845 à 1848*. V. 3: *La cosmogonie mosaïque dans ses rapports avec le géologie et avec l'histoire géologique de cette science*. París: Maison Méquignon jr, J. Leroux et Jouby.

Es tracta, per tant, d'una compilació eclèctica, contradictòria en alguns aspectes, que aplega obres d'èpoques diferents sense contextualitzar-les i que posa al mateix nivell que el *Manual* de Lyell la cosmogonia de Maupied, on es pot llegir:

Los siglos indefinidos no se pueden aceptar, y todos los fenómenos geológicos parecen en definitiva deber encerrarse en la cronología mosaica [...] que da 2.273 años desde la creación hasta el diluvio, y 3.500 desde el Diluvio hasta Jesucristo, es bastante extensa para contener todos los fenómenos geológicos. (p. 682)

Això no obstant, l'editor Galdo, en la cinquena edició del seu manual (1858) afirma, seguint Beudant:

Los días de la creación no deben ser reputados como días comunes, y sí como épocas de duración indeterminada [...]. Basta con las razones expuestas, para probar que el cultivo de las ciencias lejos, de ser hostil a la religión, es por el contrario uno de sus más sólidos apoyos.

En resum, una bona idea —la de posar a l'abast del lector espanyol textos científics europeus— parcialment frustrada per una tria francament millorable i llastada pel defecte de silenciar la procedència de les obres traduïdes.

La col·lecció Alsius

No sembla que Alsius portés un registre o que hagués fet un inventari de la seva col·lecció, una mostra de la qual es pot contemplar a l'exposició del Museu Arqueològic de Banyoles (fig. 5). Pràcticament era una col·lecció monogràfica de la cova de Serinyà, que va anar formant amb els resultats de successives excavacions.

Figura 5

Peces de la col·lecció Alsius exposades al Museu Arqueològic de Banyoles. Al centre, la banya de ren.

Els inicis (1866-1867)

Sabem que Alsius va recollir objectes a la cova de Serinyà el 1866. També, que l'any següent va aplegar fragments d'àmfores, làmpades i altres estris romans en una excavació de Porqueres (Carta de Pere Alsius a Francesc Butinyà, ca. 30/09/1867 [Butinyà, 1987]). En la resposta, el jesuïta li va aconsellar que formés un petit museu:

Convendría que formara V. un pequeño museo de todos los objetos que encontrase, así arqueológicos como de historia natural, sobre todo de Geología, y que no se desprendiera de nada, a no ser de algún ejemplar triplicado. No [desh]eche V. nada por despreciable que parezca. (AFAL, Catàleg doc., carta de Butinyà [17 octubre 1867], doc. 317)

Primeres descripcions (1879-1886)

És probable que Chia veiés en la col·lecció Alsius les peces recollides a Serinyà:

Restos de reno, de un carnicero y de un roedor, siendo probablemente este último un conejo, pues sus huesos y piezas dentarias abundan bastante en aquella brecha. Las manifestaciones de la actividad humana quedan reducidas en Serinyà a los huesos rotos en el sentido de su longitud para la extracción de la médula, a hélix y huesos incinerados, a pequeños pedacitos de madera quemada, y a un fragmento de sílex hallado, perteneciente á los tipos cuchillo ó raspador. (Chia, 1879)

Inicialment, el fragment de banya que va atribuir al ren va atraure l'atenció per la novetat que suposava la presència d'aquell animal al sud dels Pirineus, però els dubtes dels experts i la manca de noves troballes que la confirmessin van devaluar la peça.

Segons Arabia, el 1881 hi havia «pocs però escollits i interessants objectes»:

Pedres de llamp, com vulgarment se anomenan, y otras armas prehistoricas, bocins de terrissa romana, mostrars de rocas y fòsils y un fragment de banya de cervo (?), problema paleontològic que han plantejat los descobriments de Serinyà. (Arabia, 1883)

Després de les primeres excavacions que Alsius va fer el 1882 a la Bora Gran, s'hi van poder veure, a més dels mamífers que cita l'enginyer francès Harlé,

Más de la mitad de una mandíbula inferior de oso común. El caballo, y tal vez el asno están representados en ella por docenas de piezas dentarias y el ciervo por centenares. Los restos del buey recogidos en Serinã indican proceder de individuos de mayor talla que los actuales. Los restos de aves [...] acusan una rapaz mucho mayor que el busardo. En cuanto a moluscos, este señor tiene coleccionados, además de los dichos, Cardium, Cipraea, Pectunculus y Cerithium; los Pecten en crecido número, los restantes escasísimos [...]. Las piezas de desecho que tiene recogidas el Sr. Alsius en Serinã, según nos ha manifestado y hemos podido ver de cerca, pueden contarse por centenares; mas tiene coleccionados un buen número de ejemplares escogidos que dan variedad suma á su colección. Citaremos en general las láminas y hojas cortantes con doble filo unas, con lomo otras (tranchant abbatu); ya con filo recto, ya curvo; punzones perfectamente retocados, raspadores sencillos y dobles, buriles y raspadores-buriles, restos de sierras y de otros instrumentos [...]. También en la colección Alsius hay varios huesos con estrías [...]. En la colección de nuestro amigo figuran además [del punzón, los dos arpones y un alisador en cuerno de ciervo representados en el Anuari], varias puntas de azagaya y otros objetos fabricados en la misma materia córnea. (Harlé, 1886, notes anònimes al peu)

Entrades i sortides de material

Tenim notícia de les següents:

— Donacions al Museu Provincial: Peces romanes de Porqueres (AFAL, Catàleg doc., ofici [12 octubre 1871], doc. 466) i objectes prehistòrics de Serinyà (AFAL, Catàleg doc., carta d'Enric Claudi [12 març 1883], doc. 531).

— Trameses a l'Acadèmia de Ciències de Barcelona: Consta una primera tramesa de material a mitjan setembre de 1881, amb la intenció de sotmetre el fragment de banya atribuït al ren al dictamen de la docta corporació.

Un fragmento de la brecha cuaternaria en que han sido descubiertos los restos óseos: parte de un maxilar con dos dientes molares, uno de ellos perfectamente conservado; varias porciones de huesos en buen estado de conservación, y un fragmento de cuerno que pertenece, á no dudarlo, á un rumiante de la familia de los cérvidos. (Plans i Pujol, 1882)

El 27 de febrer de 1882 hi va posar a disposició un parell de molars de cérvol de la cova de Lourdes regalats per Harlé, «por si en los museos de la Facultad y de la Real Academia no hay tales ejemplares, a fin de facilitar y hacer más provechosa la comparación» (AFAL, Catàleg doc., carta d'Alsius a Plans, doc. 660).

El 1883 hi va trametre una mostra dels ossos i sílex recollits per ell a la Bora Gran, després de l'excavació practicada per Harlé. En coneixem el detall:

4 piezas iliaco de conejo; 3 id. fémur de id; 6 id. mandíbulas de id; 2 fragmentos de asta de ciervo (paquete A); 19 huesos varios de procedencia específica no determinada; 1 fragmento de fémur de ciervo común; 1 id. de húmero de id; 8 id. de omóplato ó iliaco de id; 1 id. de astrágalo de id.; 2 falanges de id.; 2 fragmentos de concha de Pecten jacobaeus; 1 diente de caballo; 2 falanges de ciervo; 4 fragmentos de mandíbula superior de ciervo; 4 id. de mandíbula inferior de id.; 6 muelas de ciervo sueltas; 1 fragmento de cuerno de ciervo labrado; 1 id. de id, alisado; otro id. de id. cortado; 30 sílex labrados; Un saquito de papel fuerte conteniendo infinidad de huesos fragmentados para demostrar la costumbre general de aquella época con el fin de aprovechar el meollo contenido en los huesos largos; En los sílex labrados hay poca variedad de formas, siendo los más comunes los raspadores, cuchillos y buriles. (RACAB, Exped. Alsius, Carta d'Alsius al president de la RACAB [10 febrer 1883])

No ens consta que aquestes peces arribessin a ingressar al Museu de l'Acadèmia; tampoc que fossin retornades al remitent.

— Intercanvis amb Édouard Harlé: Durant l'estada a Banyoles, a començaments de 1882, Harlé va regalar a Alsius unes molars de cérvol que, com ja s'ha dit, va posar a disposició de l'Acadèmia de Ciències.

El setembre d'aquell any, Harlé va trametre dos exemplars dobles dels minerals rodonita i serpentina verda, el segon dels quals era destinat al senyor Chia (AFAL, Catàleg doc., carta a Alsius [19 setembre 1882], doc. 626).

L'abril de 1883, el francès li demanà un exemplar duplicat del punxó i una mandíbula de cabra d'un lot que prèviament havia classificat (AFAL, Catàleg doc., carta [4 abril 1883], doc. 632). És possible que Alsius consentís cedir-los, tenint en compte que poc després Harlé li va trametre un lot de sílex dels jaciments francesos:

Recordándome su deseo de poseer unos sílex característicos, entre [los] cuales unas láminas con tranchant abattu, le he mandado por el correo, hoy mismo, 9 sílex de la época de la Madeleine, procedentes de Les Roches, cerca de Sergeac, departamento de la Dordogne. De ellos hay 3 que son rascadores (uno de ellos, el blanco, es, en su otra parte, buril) y 6 que son láminas pequeñas, de [las] cuales 2 tienen claramente el tranchant abattu y 2 otros quizá también. (AFAL, Catàleg doc., carta [26 abril 1883], doc. 633)

Els grans descobriments (1886, 1891)

— La mandíbula humana de Banyoles (1886): La cèlebre mandíbula és, sens dubte, la peça estrella de la col·lecció i un motiu de discussió entre els experts encara avui. Tinguda tradicionalment per neandertaloide, en els darrers anys es tendeix a atribuir-la a l'*Homo sapiens* abans que a l'*H. neandertalensis*; seria, això sí, el *sapiens* més antic dels que s'han trobat a Europa (Alcázar [et al.], 2011).

Des que Hernández Pacheco, traslladant els records de Josep Alsius, va situar el descobriment de la mandíbula l'abril de 1887, no s'ha posat en dubte aquesta data; així consta, per exemple, en «Pere Alsius i Torrent, un merescut homenatge» (1982), Julià; Maroto; Soler (1987), Alsius i Malagelada (1987b), Alcázar [*et al.*] (2011) i Soler (2011). Sembla, per tant, que la primera notícia del descobriment, publicada el primer de juliol de 1886, va passar del tot inadvertida:

El conocido arqueólogo Sr. Alsius de Bañolas acaba de descubrir una mandíbula humana incrustada en las tobas que forman el terreno de Bañolas á unos cinco metros de profundidad. Tan notable ejemplar de un esqueleto, bien puede clasificarse entre los restos del hombre prehistorico que poblaba nuestras comarcas. Ofrece de notable la dentadura completa, con marcado desgaste oblicuo de dentro a fuera en los molares. Esta pieza, unida á otros cráneos que figuran ya en nuestros museos, podrá contribuir al estudio del tipo de los primeros pobladores del país. (*Revista de Gerona*, núm. 7, pàg. 124)

Així doncs, el descobriment de la peça s'ha de situar entre els mesos d'abril i juny de 1886, límits que resulten, respectivament, de corregir una hipotètica errada cronològica en la font i de la notícia publicada a la *Revista de Gerona*.

— Troballa del ren i altres mamífers fòssils (1891): A finals de juny d'aquell any, Alsius va comunicar a Harlé que havia trobat a la Bora Gran mandíbules d'un cànid i de felí, així com exemplars de sílex i puntes de fletxa (AFAL, Catàleg doc., carta [25 juny 1891], doc. 638). Des d'aleshores i fins al mes d'octubre, envià a l'enginyer fòssils que aquest trametia a París perquè fossin classificats, entre els quals un fragment de banya que el francès atribuïa al ren sense cap mena de dubte (AFAL, Catàleg doc., carta [16 setembre 1891], doc. 642) (fig. 5). Aquesta fauna fou publicada amb magnífiques il·lustracions disset anys després (Alsius, 1908).

Peces de sílex donades per Harlé (1893)

L'agost de 1893, Harlé agrai al seu amic el fragment de banya de ren que aquest li havia comunicat dos anys abans i li demanà de conservar el d'una banya d'isard a canvi dels sílex que li enviava, procedents de jaciments francesos:

1º, un racloir moustérien, du Moustier. 2º, une lame magdalénienne, de Chez Picassou, Dordogne. 3º, autre, de Puy-Rousseau, Dordogne, 4º, un burin du célèbre gisement de Langerie Haute, qui ha donné du magdalénien et du solutréen, 5º, une grosse lame á tranchant abattu, de Bourdeilles, Dordogne, qui a donné du magdalénien et du solutréen, 6º et 7º, Deux grattoirs néolithiques, plateau de Goudaud, près Périgueux. (AFAL, Catàleg doc., carta a Alsius [24 agost 1893], doc. 644)

En la següent, li pregà que conservés les peces de sílex, «si non comme échange, au moins comme souvenir» (AFAL, Catàleg doc., carta [16 octubre 1893], doc. 645). Sembla, doncs, que l'intercanvi que proposà no va tenir lloc. Des d'aleshores, la correspondència entre ambdós arqueòlegs aparentment s'estroncà, per bé que Alsius encara va rebre algun opuscle del francès (1897, 1901).

Donacions (1897-1899)

Ens consten les següents:

— Al Museu Provincial: un idolet de bronze (*El Correo de Gerona*, 23 febrer 1897), dos objectes medievals (*Lo Geronés*, núm. 189 [28 novembre 1897]) i un fragment gros del coll d'un doli trobat a Borgonyà (*Lo Geronés*, núm. 212 [8 maig 1898]).

— A l'Acadèmia de Ciències: fòssils indeterminats (*La Vanguardia*, 11 juny 1898). En el catàleg de fòssils signat per Eduard Chaquert l'octubre d'aquell any, les úniques peces Alsius que hi consten són: «Impresión de una hoja en una caliza» (n. 1093) i «Fragmento de maxilar de ciervo incrustado en una caliza» (n. 1094). El Dr. Jaume Gallemí, conservador de la col·lecció ara integrada al Museu d'Història Natural de Barcelona, assegura que hi ha un fragment de maxil·lar d'antílop entre els materials no inventariats encara.

— Al Museu de Banyoles: nou fragments de ceràmica de la cova dels Encantats (*Lo Geronés*, núm. 271 [25 octubre 1899]).

Visitants il·lustres

Enriquit amb la cèlebre mandíbula i amb les darreres troballes, el Museu Alsius —així en la premsa de l'època— va esdevenir un punt d'interès per als naturalistes. En vida del fundador, foren notícia, per la personalitat dels visitants, els següents:

— 1898. Lluís Marià Vidal i Stuart-Menteath, en el marc d'una de les excursions de la reunió extraordinària de la Société Géologique de France mantinguda a Barcelona:

El Dr. Alsius, farmacèutic a Banyoles, a qui devem el descobriment de la cova de Serinyà, descrita després per Harlé, ens ensenya la col·lecció d'objectes de la indústria neolítica que a recollit en aquesta gruta. Hi hem observat la petita talla dels instruments de sílex, dels fins burins, raspadors, puntes de fletxa, i sobre tot una petita podadora en sílex, forma que creiem nova en la indústria magdaleniana. La estació prehistòrica de Serinyà era sens dubte un taller de petits instruments de sílex destinats a l'intercanvi amb altres objectes. (Vidal, 1898)

— 1905. Visita de Manel Cazorro i Joan Pericot amb els alumnes dels instituts de Girona i Figueres. Van sondar el llac (amb la qual cosa van obtenir una profunditat màxima de 70 m), van observar la sedimentació del travertí a Porqueres, recolliren plantes i visitaren les Estunes (*La Lucha*, 3 maig 1905).

— 1905. El geòleg Font i Sagué va llegir al Centre Excursionista de Catalunya la ressenya de l'excursió feta amb quinze consocis a la comarca d'Olot, en el decurs de la qual admiraren el Museu Alsius. Es projectaren vistes fotogràfiques dels socis Vintró, Vidal, Valeri i Coll (*La Vanguardia*, 27 juny 1905).

— 1905. Secció excursionista de l'Orfeó Gironí (*La Lucha*, 19 desembre 1905). El Sr. Roca i Jordà en va llegir la ressenya en una conferència a Torroella de Montgrí (*La Lucha*, 30 gener 1906).

— 1907. Visita de Font i Sagué i el metge Manuel de Chia:

Visitarem una vegada més la col·lecció den Pere Alsius, admirant els hermosos objectes trobats a Serinyà y els demás recullits pels voltants de Banyoles, especialment la mandíbula inferior d'Home trobada dintre la troba califa dipositada a copia de sigles per les aigües de l'estany. Per cert que entre els objectes del Museu Alsius n'hi vegerem uns de poca importancia en apariencia, pero que'n tenen moltissima per la nostra protohistoria. Són uns troços de toba califa arrencats al fer un pou i dintre'ls quals hi ha incrustats fragments i closques senceres de mollusch (*Mytilus?*). (*La Veu de Catalunya*, 6 setembre 1907)

— 1910. Instituts de l'Ajuntament i la Junta de la RACAB, arran de la Festa del Peix (*La Lucha*, 26 octubre 1910). Aquells dies, Alsius exposà una col·lecció de fòssils de l'Estant en l'Exposició de Piscicultura i Pesca, instal·lada a l'edifici de les escoles municipals (*Setmanari de Banyoles*, núm. 32 [30 octubre 1910]).

— 1910. Alumnes de batxillerat del Col·lell, amb els professors Font i Gironès. Al matí visitaren el Museu de Prehistòria i a la tarda, l'Exposició de Piscicultura i Pesca (*Setmanari de Banyoles*, núm. 36 [27 novembre 1910]).

— 1911. Visita del geòleg Marcel Chevalier:

De regrés [de Serinyà] visità la col·lecció de objectes prehistòrics que poseehix nostre company lo senyor Alsius, que tantas celebritats nacionals y estrangeras han vingut á examinar. En ella se complagué en observar un magnífich exemplar de banya de Reno, primer trobat a Espanya, la aparició del qual animal tant excità la opinió. (*El Norte*, núm. 231 [1 febrer 1911])

— 1912. Alumnes d'història natural de l'Institut, amb el catedràtic Cazorro (*El Norte*, 29 maig 1912).

Addicions i precisions a l'obra científica de Pere Alsius

Datació de dos manuscrits primerencs

És possible posar data a dos dels manuscrits que Alsius va deixar inèdits i sense datar:

Turberas, manuscrit de set pàgines: És un informe sobre la viabilitat econòmica d'explotar les torberes de Banyoles. El seu dictamen, positiu, no va convèncer el Sr. Domingo de Gironella el novembre de 1876 (AFAL, Catàleg doc., carta a Alsius [18 novembre 1876], doc. 516).

El reno en la provincia de Gerona, manuscrit de set pàgines: És l'esborrany d'una nota sobre el fragment de banya atribuït al ren adreçat a l'Acadèmia de Ciències en el qual justifica l'atribució del fòssil amb referències a les obres de Yáñez, Guibourt, Figuier i D'Arvigny. Per bé

que no l'hem sabuda trobar als arxius de la docta corporació, la nota degué ésser enviada a l'acadèmic Frutuós Plans el març de 1882, segons les cartes de l'1 d'abril, 23 de maig i 16 de juny de 1882, en les quals aquest fa constar respectivament: a) l'agraïment per la tramesa; b) la satisfacció de l'Acadèmia, i c) la creació d'una comissió per estudiar el tema (AFAL, Catàleg doc., doc. 384, 661 i 453).

Dos articles de pràctica farmacèutica

Fins avui es coneixia un únic treball farmacèutic de Pere Alsius: el que va publicar l'any 1899 sobre l'obtenció de xarop i vi d'hemoglobina (Alsius i Malagelada, 1987a). Estirant el fil de la correspondència amb Frutuós Plans i Pujol, hem localitzat dos altres articles fins ara desconeguts. Ambdós treballs responen a sengles invitacions de Plans a col·laborar en la revista *El Sentido Católico de las Ciencias Médicas*. El primer li és sol·licitat el 19 de maig de 1879 (AFAL, Catàleg doc., doc. 667); el segon, el 23 de maig de 1882 (AFAL, Catàleg doc., doc. 661). Són els següents:

— «Consideraciones acerca de la obtención del ácido cítrico», signat el juny de 1879. Proposa fabricar aquest producte, emprat en farmàcia i en tintoreria a Catalunya, en lloc d'exportar les llimones a Anglaterra, on es fabricava l'àcid (Alsius, 1879). Plans aprecià l'article:

Me parece bueno por su oportunidad práctica, y directamente relacionado con los intereses del país [...]. El último y oportunísimo párrafo me ha gustado mucho. Es una especie de profesión de fe católica y de criterio farmacéutico, dignos de V. (AFAL, Catàleg doc., carta a Alsius [10 juny 1879], doc. 668)

— «Consideraciones sobre la obtención del óxido rojo de mercurio», datat el juny de 1882. Proposa dur a terme bones pràctiques per a l'obtenció del producte, a fi de millorar-ne la puresa i, en conseqüència, evitar els efectes no desitjats de la pomada oftàlmica contaminada pel nitrat hidrargíric (Alsius, 1882). Plans el qualificà de «buen trabajo científico, muy importante en el concepto práctico» (AFAL, Catàleg doc., carta a Alsius [16 juny 1882], doc. 453).

Datació d'El Magdalenense (1901)

Va ser Cazorro (1919) qui va situar l'obra magna d'Alsius en una de les convocatòries del premi Martorell d'Arqueologia Hispànica. En el pròleg a la recent edició del treball (fig. 6), Narcís Soler especula entre el quart i el cinquè concurs, corresponents als anys 1902 i 1907, i s'inclina pel segon:

Aquell any [1902] s'hi podia haver presentat Pere Alsius, però per tot el que hem dit dubtem que el 1902 el seu treball estigués acabat, més tenim en compte que el premi es convocava amb força antelació i que les obres es lliuraven l'any anterior a la concessió [...] segurament aquell mateix any [1907] Pere Alsius presentà la seva obra [...]. Per tot això, creiem que la data que correspon a l'obra és del 1906, any en què Alsius l'hagué de dipositar per optar al premi de 1907 —encara que, és clar, podria haver estat acabada una mica abans. (Soler, 2015)

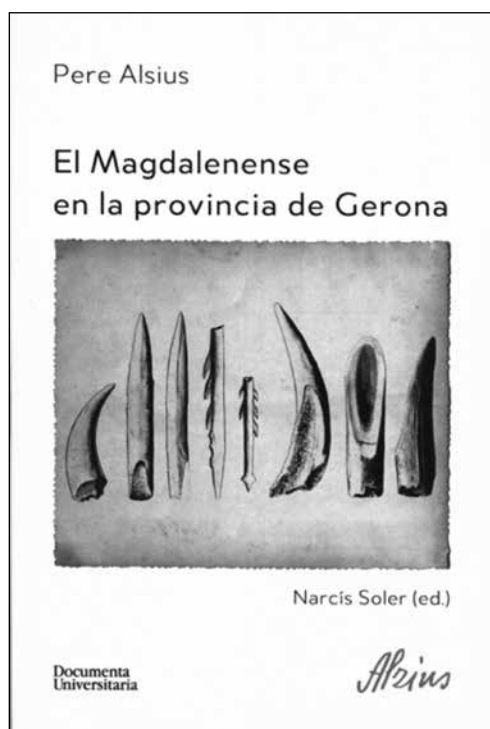

Figura 6

Portada de l'edició d'*El Magdalenense en la provincia de Gerona* (Banyoles, 2015)

En la premsa hem trobat la prova irrefutable que l'obra va optar al concurs de l'any 1902:

Al IV concurso quinquenal de Arqueología española, premio de 20.000 pesetas, fundado por D. Francisco Martorell y Peña, se han presentado los ocho trabajos siguientes: 1, *De Asturias*; 2, *Estudios sobre el proceso histórico de la Indumentaria Española (de la confección y del tejido), religiosa, civil y militar*; 3, *Epigrafía catalana de los siglos VI al XV. Estudio epigráfico crítico é histórico*; 4, *Nocions d'Arqueologia Sagrada Catalana*; 5, *El Magdalenense en la provincia de Gerona*; 6, *Sigilografía Catalana; descripción y estudio de los sellos de Cataluña correspondientes al período que media desde el siglo XII al primer tercio del XIX*; 7, *Estudios de Indumentaria Española*; 8, *Essai sur l'Art et l'Industrie de l'Espagne primitive*. El Jurado, del que formó parte nuestro compañero Don Francisco Bofarull y Sans, Jefe del Archivo general de la Corona de Aragón, dictaminó que se concediese el premio al trabajo núm. 8, acordó un accésit de 5.000 pesetas para el núm. 4, é hizo mención especial de los números 6 y 7. Abiertos los pliegos que contenian los nombres de los autores premiados, resultó autor del núm. 8 nuestro colaborador M. Pierre Paris, profesor de Arqueología y de Historia del Arte de la Universidad de Burdeos, y del núm. 4 el Rdo. D. José Gudiol y Cunill, presbítero, conservador del Museo Artístico Arqueológico Episcopal de Vich. (*Revista de Archivos y Bibliotecas*, núm. 4-5 [abril-maig 1902], p. 402-403)

Aquell any, el jurat estava format per l'historiador Bofarull (president), l'arquitecte Bonaventura Bassegoda, l'escriptor Pelegrí Casades i Gramatxes, l'enginyer i acadèmic Silví Thos i Codina i el canonge Josep Vallet (Soler, 2015). El guanyador del premi, Pierre Paris (1859-1931), catedràtic

des de 1887, havia començat a excavar diverses localitats del sud-est peninsular el 1895 i, dos anys després, va aconseguir per a França el cèlebre bust de la Dama d'Elx. Per l'obra guanyadora, publicada a París en dos volums (E. Leroux, 1903-1904), se'l considera un pioner quant a les activitats creadores i productives dels ibers.

Per tant, *El Magdalenense* es va presentar el 1901. Alsius hi podia haver començat a treballar des del mateix moment de la convocatòria (1896) o poc després. Referma aquesta possibilitat el fet que conservés, entre els seus papers, un retall d'*El Correo Catalán* del 19 de maig de 1896, en què s'anunciava la convocatòria, la qual oferia la gens menyspreable quantitat de 20.000 pessetes a la millor obra original d'arqueologia espanyola:

[El premio] será adjudicado en el día 23 de Abril del año 1902. Se admitirán obras impresas y manuscritas de autores españoles ó extranjeros, terminando el plazo para la presentación ... el día 23 de Octubre de 1901, á las 12 de la mañana [...]. La obra [premiada] [...] deberá publicarse dentro del término de dos años. (AFAL, Catàleg doc., doc. 194)

Això no exclou l'existència d'esborranys previs, que en qualsevol cas no serien anteriors al moment en què Harlé va identificar el ren entre els fòssils de Serinyà, cosa que va comunicar a Alsius el 16 de setembre de 1891 (AFAL, Catàleg doc., doc. 642).

Una mort prematurament anunciada (1913)

Molt es devien sorprendre els amics de Pere Alsius en llegir a *La Vanguardia* de 2 de març de 1913 que ja no era viu: «Murió, llorado por todos los buenos y no vituperado por nadie, ¿puede aspirar á mayor galardón el varón justo en este bajo suelo?» (Masriera, 1913). Però el farmacèutic encara va viure dos anys més. El 16 de gener de 1914 escrigué al secretari de l'Acadèmia de Ciències per excusar l'assistència a les festes commemoratives de la corporació, «a causa de mis años, achaques y crudeza de la estación» (ARACAB, Expedient Alsius, carta signada [16 gener 1914]). Traspassà el 20 de febrer de l'any següent.

BIBLIOGRAFIA

ALCÁZAR, Almudena [et al.] (2011). «Revisión de la mandíbula humana de Bañolas, Gerona, España». *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural, secc. Geología*, vol. 105, núm. 1-4, p. 98-108.

ALSÍUS I TORRENT, Pere (1871-1872). «Breu ensaig geològic de la conca de Banyolas». *La Renaxensa*, vol. 1, núm. 19 (1 novembre 1871), p. 237-239; núm. 20 (15 novembre 1871), p. 249-252; núm. 21 (30 novembre 1871), p. 261-263; núm. 22 (15 desembre 1871), p. 277-281; vol. 2, núm. 23 (1 gener 1872), p. 289-292.

— (1877). «Sobre les antiguitats romanes de la Garriga». *La Renaxensa*, vol. 2, núm. 11 (30 novembre 1877), p. 347-351. [També a *Memorias de l'Associació Catalanista d'Excursions Científicas*, vol. 1 (1876-77), p. 132-136]

— (1879). «Consideraciones acerca de la obtención del ácido cítrico». *El Sentido Católico en las Ciencias Médicas*, vol. 1, núm. 14 (15 juny 1879), p. 100-101.

— (1882). «Consideraciones sobre la obtención del óxido rojo de mercurio». *El Sentido Católico en las Ciencias Médicas*, vol. 4, núm. 25 (1 juliol 1882), p. 487-489.

— (1883). *Discurso que en el acto de la solemne distribución de premios del certamen celebrado por la Asociación Literaria de Gerona, leyó el día 1º de noviembre del año 1883 el presidente de la misma*. Girona: P. Torres. [Separata. Amb un *Cuadro paleoetnológico de la provincia de Gerona desplegable*] [Publicat el 1884: *Asociación Literaria de Gerona: Certamen de 1883*]

— (1895). «Serinyà. Reseña histórica de este pueblo desde la más remota antigüedad hasta los tiempos modernos». *Asociación literaria de Gerona: Certamen de 1894*, p. 147-179.

— (1908). «El Magdalénico en la provincia de Gerona». *Cataluña*, núm. 12 (14 març 1908), p. 121-123; núm. 14 (15 abril 1908); núm. 18 (15 juny 1908), p. 171-172.

ALSÍUS I MALAGELADA, Pere (1987a). «Pere Alsíus, farmacèutic». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsíus i Torrent*, p. 17-22.

— (1987b). «La mandíbula de Banyoles, petita història». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsíus i Torrent*, p. 99-102.

ARABIA, Ramon (1883). «De Ripoll a Girona». *Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*, vol. 2, p. 267-462.

ARAGONÈS, Enric (2006). «Una traducció ignorada del *Manual of elementary geology* de Charles Lyell». *Boletín de la Comisión de Historia de la Geología de España*, núm. 28, p. 9-13.

— (2015). «L'obra geològica del farmacèutic de Banyoles Pere Alsíus i Torrent (1839-1915)». *Notícies de Natura*, núm. 29.

BUTINYÀ, Júlia (1987). «De l'epistolari entre Pere Alsíus i el pare Butinyà». *Quaderns 1986-1987* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles]: *Homenatge Pere Alsíus i Torrent*, p. 73-82.

CASADES, Pelegrí (1888). «Excursió a Bañolas, Porqueras, Besalú i Serinyà». *Memorias de l'Associació Catalanista d'Excursions Científicas*, vol. 8, p. 134-311.

CAZURRO, Manuel (1919). «El Cuaternario y las estaciones de la época paleolítica en Cataluña». *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, vol. 15, núm. 3, p. 103-104.

NOTES PER AFEGIR A LA BIOGRAFIA DE PERE ALSIUS

CHIA, Manuel de (1879). «Nuevos hallazgos en Caldas y Serriñá». *Revista de Gerona*, vol. 3, núm. 2, p. 65-67.

COMAS, Ramon N. (1918). «En Josep Fiter i Inglès». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, vol. 28, núm. 276, p. 8-17.

«Excursions (extracte): Banyolas y Besalú (oficial), 13 i 14 d'abril de 1874 [sic]» (1884). *L'Excursionista*, núm. 66, p. 301-302.

GASPAR, Maria Dolors (1995). «Apunt històric de la facultat de Farmàcia de Barcelona». *Gimbernat*, vol. 24, p. 163-168.

HARLÉ, Édouard (1886). «La Gruta de Serinyà». *Revista de Gerona*, vol. 10, p. 88-92.

IGLÉSIES, Josep (1964). *Enciclopèdia de l'excursionisme*. Barcelona: R. Dalmau. 2 v.

JIMÉNEZ ARTACHO, C.; FONFRÍA DÍAZ, J.; FERNÁNDEZ PEREZ, J. (2006). «La distribución geográfica de los seres vivos en los libros de texto de historia natural de la segunda mitad del siglo XIX». *Antilia*, vol. 5, núm. 1.

JULIÀ, Ramon; MAROTO, Julià; SOLER, Narcís (1987). «La mandíbula de Banyoles. Antecedents i context de la seva troballa». *Cypsela*, vol. 6, p. 43-52.

LACALLE, Helena (1990). «Contribució a l'anàlisi de l'obra del Dr. Agustí Yáñez i Girona (1789-1857)». *Gimbernat*, vol. 13, p. 99-113.

MAFFEI, Eugenio; RÚA FIGUEROA, Ramon (1871-72). *Bibliografía mineral hispano-americana*. Madrid: Lapuente. 2 v.

MASRIERA, Artur (1913). «El catalanismo literario en las regiones, VIII». *La Vanguardia* (2 març 1913).

OSONA, Artur (1881). «Excursió particular al Puigsecalm y cinglera dels Ayats, días 23 á 28 de Octubre de 1881». *L'Excursionista*, vol. 3, núm. 36-37, p. 225-230.

PALOMEQUE, Antonio (1979). *La Universidad de Barcelona desde el Plan Pidal de 1845 a la Ley Moyano de 1857*. Barcelona: Edicions de la Universitat.

«Pere Alsius i Torrent, un merescut homenatge» (1982). *El Bagant*, vol. 2, núm. 19, p. 24.

PLANS I PUJOL, Fructuós (1882). «Nota sobre unos huesos fósiles remitidos por el académico correspondiente D. Pedro Alsius al numerario D. Fructuoso Plans y presentados en la sesión del 24 de noviembre de 1881». *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, vol. 1, p. 173-176.

SÀIZ I XIQÜES, Carles (2004). «El gran llegat testamentari d'Eusebi Golart i Teresa de Palau». *El Sot de l'Aubí*, núm. 9, p. 9-13.

SOLER, Narcís (2011). «Édouard Harlé, enginyer, alpinista, paleontòleg i prehistoriador d'un costat a l'altre dels Pirineus». *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès 2010 - 2011*, IBIX 7, p. 309-328.

— (ed.) (2015). «Introducció» A: Pere ALSIUS. *El Magdalenense en la provincia de Gerona*. Banyoles: Documenta Universitaria. (Pere Alsius i Torrent; 1), p. 7-32.

SUCARRATS, Raimon (2006). *L'ensenyament de la història natural a la Barcelona de la primera meitat del segle XIX en els llibres de text i la docència d'Agustí Yáñez i Girona*. [Tesi doctoral presentada a la Universitat Autònoma de Barcelona]

TOBELLA, Francesc Xavier (1875). «Excursions científich-agrícolas dedicadas al Dr. Luis Justo y Villanueva. De Barcelona al Tibidabo passant per Sant Pere Màrtir i Vall-Vidreira». *La Renaxensa*, vol. 2, núm. 24 (30 setembre 1875), p. 318-323.

VIDAL, Lluís Marià (1898). «Compte-rendu de l'excursion de Gerona a Olot et a San Juan de las Abadesas les 25, 26, 27 Septembre 1898». *Bulletin de la Société Géologique de France*, vol. 26 de la 3a sèrie, p. 674-678.

LA BIBLIOTECA CIENTÍFICA DE PERE ALSIUS

(FARMÀCIA, MEDICINA, QUÍMICA, FÍSICA, HISTÒRIA NATURAL, GEOLOGIA, PALEONTOLOGIA, PALEOANTROPOLOGIA)

1722

FULLER, Thomas. *Pharmacopoeia extemporanea, sive praescriptorum chilias in qua remediorum elegantium & efficacium paradigmata, ad omnes ferè medendi intentiones accommodata, candidè proponuntur: cum viribus, operandi ratione, dosibus & indicibus annexis*. 9a ed. Venecia: G. Hertz. [AFAL, Bibliografia, 44]

1731

STAHL, Georg Ernest. *Pharmacopoeia baetana*. Venecia: G. Hertz. [AFAL, Bibliografia, 19]

1751

LOECHES, Juan de. *Tyrocinium pharmaceuticum theorico-practicum, galeno chymicum auctum, correctum et reformatum*. Barcelona: J. Jolis. [AFAL, Bibliografia, 20]

1763

FULLER, Thomas. *Pharmacopoeia extemporánea, sive Praescriptorum Chilias*. [Conté: Joseph JACKSON. *Enchiridion Medicum Practicum*. Venècia: Perlini.] [AFAL, Bibliografia, 21]

1795

BALAGUER, Gaspar. *Tarifa o regulació de los precios a que deben arreglarse en la venta de los medicamentos simples y compuestos los boticarios del principado de Cataluña*. Barcelona: Vda. Aguasvivas. [AFAL, Bibliografia, 33]

1803

Petitorio farmacéutico dispuesto por la Real Junta Superior Facultativa de la Facultad de Farmacia, arreglado a la tercera edición añadida de la farmacopea española, que ha hecho la misma Real Junta, para la práctica de las visitas de boticas en todas las ciudades, villas y lugares de los reynos y señoríos de S. M. Madrid: Vda. Joaquín Ibarra. [AFAL, Bibliografia, 61]

Pharmacopea hispana. 3a ed. Madrid: Ibarra. [AFAL, Bibliografia, 59]

1817

Pharmacopea hispana. 4a ed. Madrid: M. Repullés. [AFAL, Bibliografia, 57]

1820

YÁÑEZ, Agustí. *Lecciones de historia natural*. Barcelona: Vda. Roca. [AFAL, Bibliografia, 29]

NOTES PER AFEGIR A LA BIOGRAFIA DE PERE ALSIUS

1822

ORFILA, Mateu P. *Elementos de química aplicada a la medicina, farmacia y artes*. 2a ed. Madrid: Cosme Martínez. 2 v. [AFAL, Bibliografia, 43]

1824

CARBONELL I BRAVO, Francesc. *Elementos de farmacia, fundados en los principios de la química*. 4a ed. Barcelona: Manuel Texero. [AFAL, Bibliografia, 67]

1827

CHEVALIER, Alphonse; IDT, P. *Manual del farmacéutico, o compendio elemental de farmacia*. Madrid: Catalina Piñuela. [AFAL, Bibliografia, 68]

HYSERN, Joaquim. *Disertatio de nervo odoratus habita in publicis pro Regio primae clasís aureo nummismate Regalis Chirurgiae-Medicae Barcinonensis Collegii contentionibus, quinto idus Julii anni MCDDDXXVII*. Barcelona: A. Brusi. [AFAL, Bibliografia, 34]

1828

LE ROY, Louis. *La medicina curativa o la purgación dirigida contra la causa de las enfermedades, probada y analizada en esta obra*. 4a ed. València: J. Ferrer de Orga. [AFAL, Bibliografia, 50]

1829

JOURDAN, Antoine J. L. *Farmacopea universal, o reunión comparativa de las farmacopeas de Amsterdam, Amberes [...], de los recetarios de Brunsvik [...], de las farmacopeas militares de Dinamarca, de la farmacopea de pobres de Hamburgo [...]*. Madrid: Ramon Verges / ex-Fuentenebro. 4 v. [AFAL, Bibliografia, 41]

1830

HENRY, Noel E.; GUIBOURT, Nicolas J. B. G. *Farmacopea razonada, o tratado de farmacia práctica y teórica*. Madrid: Catalina Piñuela. 3 v. [AFAL, Bibliografia, 37]

1839

DESPRETZ, Charles. *Tratado elemental de física*. Madrid: Fuentenebro. 2 v. [AFAL, Bibliografia, 22]

1841

FORS I CORNET, Ramon. *Tratado de farmacia operatoria, ó sea farmacia experimental*. Barcelona: J. Tauló. 2 v. [AFAL, Bibliografia, 28]

1844-1845

YÁÑEZ, Agustí. *Lecciones de historia natural*. 2a ed. Barcelona: B. Espona. 3 v. [AFAL, Bibliografia, 66]

1851

Revista Matritense de Farmacia Práctica y Química Industrial, t. I. [AFAL, Bibliografia, 27]

1852

GUIBOURT, Nicolas J. B. G. *Historia natural de las drogas simples, o curso de historia natural explicado en la Escuela de Farmacia de París*. Madrid: M. A. Gil. 3 v. [AFAL, Bibliografia 51]

1853

DORVAULT, François L. M. *La botica, o repertorio general de farmacia práctica*. Madrid: José Trujillo. [AFAL, Bibliografía, 52]

FRESENIUS, Carl Remigius. *Análisis química cualitativa, o tratado de las operaciones químicas, de los reactivos y su acción sobre los cuerpos mas generalmente esparcidos: seguido de un procedimiento sistemático de análisis aplicado a los cuerpos que más se usan en farmacia y artes*. Madrid: Manuel Gil. 2 v. [AFAL, Bibliografía, 41, 42]

1854

PELOUZE, Théophile J; FRÉMY, Edmond. *Traité de chimie générale, comprenant les applications de cette science à l'analyse chimique, à l'industrie, à l'agriculture et a l'histoire naturelle*. Paris: V. Masson. 7 v. [AFAL, Bibliografía, 56, 2 v.]

1858

HENRY, Ossian; HENRY, Ossian jr. *Tratado práctico de análisis química de las aguas minerales, potables y económicas*. Madrid: Manuel Alvarez. [AFAL, Bibliografía, 54]

1859

BASSAGANYA, Pere. *Flora médico-farmacéutica abreviada, o sea descripción de las plantas medicinales indígenas y exóticas más usadas y algunas otras notables que no lo son*. Barcelona: Narcís Ramíez. [AFAL, Bibliografía, 30]

1860-1861

VILANOVA I PIERA, Joan. *Manual de geología aplicada a la agricultura y a las artes industriales*. Madrid: Imprenta Nacional. 2 vol. + atlas. [BCECB, reg. 3256, 3257 i 3258]

1862

Tarifa especial para el uso de los farmacéuticos del Cuerpo Facultativo de Beneficencia Municipal de Madrid. Madrid: ofic. tip. de los Asilos de S. Bernardino. [AFAL, Bibliografía, 36]

1863

MUNNER I VALLS, Vicenç. *Una excursión a la Puda de Montserrat: estudio químico de los manantiales de dicho establecimiento[...]*. Impr. del Diario de Barcelona. [BCECB, reg. 3212. Exemplar dedicat]

1865

Diccionario de farmacia del Colegio de Farmacéuticos de Madrid. Madrid: Martínez y Bogo. 2 v. [AFAL, Bibliografía, 72, 1 v.]

Farmacopea española. 5a ed. Madrid: Imprenta Nacional. [AFAL, Bibliografía, 58]

Petitorio y tarifa farmacéuticos, aprobados por S. M. Madrid: Imprenta Nacional. [AFAL, Bibliografía, 35]

1869

LAMBERT, Edmond D. *L'Homme primitif et la Bible*. Paris: Savy. [BCECB, reg. 3205. Segell de la biblioteca de Lànderer i autògraf de l'antic posseïdor, signat a Tortosa el 29/09/1871]

NOTES PER AFEGIR A LA BIOGRAFIA DE PERE ALSIUS

1871

TEIXIDOR I COS, Joan. *Flora farmacéutica de España y Portugal*. Madrid: Ducazcal. [AFAL, Bibliografia, 49]

TRÉMOLS, Frederic. *Lecciones de farmacia químico-inorgánica*. Barcelona: Administración. [AFAL, Bibliografia, 55]

1873

TEIXIDOR I COS, Joan. *Tratado de materia farmacéutica mineral*. Barcelona: F. Martí. [AFAL, Bibliografia, 69]

1878

ALMERA, Jaume. *Cosmogonía y geología, o sea exposición del origen del sistema del universo considerado a la luz de la religión revelada*. Barcelona: Imprenta Religiosa. [BCECB, reg. 3200]

1880

PONTES, José de. *La oficina de farmacia española según Dorvault. Anuario farmacéutico médico [...]*. Madrid: Bailly-Baillière. 8 v. [AFAL, Bibliografia, 73, 1 v.]

1881

PLANS I PUJOL, Fructuós. *Lecciones de fármaco-zoología y de mineralogía y geología farmacéuticas*. Barcelona: J. Jepús. [AFAL, Bibliografia, 48]

1882

COSTA Antoni C. «Nuevos datos sobre la flora de Cataluña». *Memorias de la Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona*. [AFAL, Bibliografia, 100]

HARLÉ, Édouard. «La grotte de Serinyà, près de Gerone». *Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme*, separata. [BCECB, reg. 3904]

PLANS I PUJOL, Fructuós. «Nota acerca de unos huesos fósiles remitidos por el académico correspondiente D. Pedro Alsius». *Memorias de la Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona* [AFAL, Bibliografia, 100]

VAYREDA, Estanislau. *Catàlech de la flora de la vall de Nuria*. Barcelona: Impr. Suc. Ramírez [BCECB, reg. 4029]

1883

MORTILLET, Gabriel de. *Le préhistorique antiquité de l'homme*. París: C. Reinwald. [BCECB, reg. 3186] [No hi consta que procedeixi de la biblioteca d'Alsius]

1885

NICOLE, Paul. *L'homme il y a deux cent mille ans*. París: Dentu. [BCECB, reg. 3191] [No hi consta que procedeixi de la biblioteca d'Alsius]

1891

HARLÉ, Édouard. «Notes sur les mandibules d'un canidé du genre Cuon». *L'Anthropologie* [París: Masson], núm. 2, separata, p. 129-140. [BCECB, reg. 3907]

1893

HARLÉ, Édouard. *Compte-rendu de la séance du 5 juillet 1893*. Toulouse: Société d'Histoire Naturelle. [BCECB, reg. 3905]

1894

HARLÉ, Édouard. «Restes d'élan et de lion dans une station préhistorique de transition entre le Quaternaire et les temps actuels à Saint-Martory (Haute-Garonne)». *L'Anthropologie* [París: Masson], separata. [BCECB, reg. 3906]

VIDAL, Lluís Marià. «Les coves prehistòriques de la provincia de Lleida». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, vol. 4, núm. 13, separata, p. 81-108. [Desaparegut; tramès per l'autor a P. Alsius (Alsius, 1895)]

– «Más monumentos megalíticos en Cataluña». *Boletín de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, núm. 16, p. 279-300. [Desaparegut; tramès per l'autor a P. Alsius (Alsius, 1895)]

1895

HARLÉ, Édouard. «Observations sur l'altitude du département de la Gironde pendant le Quaternaire». *Bulletin de la Société Géologique de France*, p. 532-536. [BCECB, reg. 3909]

1896

JAMMES, Ludovic. *Memorándum de botánica farmacéutica para la licenciatura y el doctorado en farmacia: Novísimo manual del estudiante de farmacia*. 2a ed. Madrid: Bailly-Baillière. [AFAL, Bibliografia, 62]

– *Memorándum de farmacia química para la licenciatura y el doctorado en farmacia*. 2a ed. Madrid: Bailly-Baillière. [AFAL, Bibliografia, 64 i 65]

1899

VIDAL, Lluís Marià. *Compte rendu des excursions dirigées par L.M. Vidal ingénieur en chef des mines*. París: Société Géologique de France. [Extret del *Bulletin de la Société*, vol. 26, p. 674-78, 725-28, 859-63, 884-900] [BCECB, reg. 3198]

1900

GINER ALIÑO, Bernardo. *Química agrícola. Tratado de abonos*. 2a ed. València: F. Vives Mora. [AFAL, Bibliografia, 53]

1901

HARLÉ, Édouard. *Un crâne de bœuf musqué, des Eyzies (Dordogne)*. [Extret del *Bulletin de la Société Géologique de France*, 4ème sér., vol. 1, p. 455] [BCECB, reg. 3908]

1903

NADAILLAC, Jean François Albert du Pouget, Marquis de. *El hombre y el mono*. Barcelona: J. González Font. [BCECB, reg. 3193]

1905

CERBELAUD, René. *Formulaire des principales spécialités de parfumerie et de pharmacie*. París: Cerbelaud. [AFAL, Bibliografia, 47]

1907

FAURA I SANS, Marià. «Les coves del Balç de les Roquetes, a Carme». *Sota Terra* [Vilanova: Oliva], separata. [BCECB, reg. 3215]

NOTES PER AFEGIR A LA BIOGRAFIA DE PERE ALSIUS

[ca. 1908]

MORROS GARCÍA, Juan. *Manual práctico de inspección y reconocimiento de las substancias alimenticias. Para uso de inspectores provinciales y municipales de sanidad, veterinarios, farmacéuticos y médicos*. León: M. A. Miñón. [AFAL, Bibliografía, 40]

1909

Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona [BCECB, reg. 3144] [No hi consta que procedeixi de la biblioteca d'Alsius]

1912

YVON, Paul; MICHEL, Charles. *Manual de análisis de orinas y su semiología urinaria*. 4a ed. Madrid: Bailly-Baillière. [AFAL, Bibliografía, 70]

1913

FAURA I SANS, Marià. *Síntesis estratigráfica de los terrenos primarios de Cataluña con una descripción de los yacimientos fosilíferos más principales*. Madrid: Fontanet. [BCECB, reg. 3187]

SIGLES DELS ARXIUS I BIBLIOTEQUES

AFAL: Arxiu de la Família Alsius

BCECB: Biblioteca del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles

AUB: Arxiu de la Universitat de Barcelona

ARACAB: Arxiu de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona

Pere Alsius i Torrent (1839-1915): Un farmacèutic entre la Renaixença literària i la científica

PUIGVERT, J.M.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2016. (Quaderns; 36), p. 237-244

Bibliografia de Pere Alsius i Torrent

Joan ANTON ABELLAN

Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, pl. de la Font, 11, 17820 Banyoles

Com ja ha quedat dit en la introducció d'aquest llibre, l'any 1987, el Centre d'Estudis Comarcals va liderar un seguit d'actes que, amb motiu del centenari del descobriment de l'anomenada «mandíbula de Banyoles», es van dur a terme a Banyoles. Entre aquests actes es va fer una publicació en homenatge a Pere Alsius, en què diversos erudits van escriure sobre les seves diferents facetes. Podem esmentar, per la relació que té amb aquest text, el treball de Narcís Soler i Masferrer «Bibliografia de Pere Alsius i Torrent (Banyoles, 1839-1915)», en el qual recollia tot allò que Alsius publicà al llarg de la seva vida, una tasca que no va ser gens fàcil, ja que, tal com el mateix Soler deia, «no sabem que ell conservés d'una manera sistemàtica un exemplar de totes les seves publicacions, ni que en portés una relació». D'aquí, la importància d'aquesta publicació, que havia de servir per «a aquells qui d'ara endavant s'ocupin d'aquest autor o de les ciències que ell conreà».

D'aquella publicació han passat gairebé trenta anys i són molts els mitjans que avui en dia ens permeten arribar allà on abans ens era pràcticament impossible. Això explica, doncs, que s'hagi cregut convenient incloure també la bibliografia actualitzada de Pere Alsius en aquesta nova publicació del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, que recull les ponències que es van dur a terme en motiu del Col·loqui de Tardor.

Aquesta bibliografia, com hem dit, s'ha pogut ampliar per la creació dels arxius comarcals i la seva posterior connexió en xarxa, cosa que ha permès consultar-los amb una gran facilitat. El mateix que ha passat amb altres arxius i biblioteques que també s'han afegit en aquest intercanvi d'informació, fins i tot amb la digitalització dels documents, revistes i periòdics. A part, un altre factor que hi ha ajudat ha estat el paper dut a terme per la mateixa família Alsius, i no tan sols per preservar tota la documentació que els ha estat possible, sinó també per la iniciativa d'encarregar la catalogació de tot el seu arxiu (AFAL), que actualment també es pot consultar en línia.

Pot ser que, amb aquests mitjans i el treball dels investigadors, aquesta bibliografia encara es pugui anar ampliant. En aquest sentit, cal fer referència a les dues publicacions que s'hi han inclòs trobades per Enric Aragonès, tal com hem pogut llegir en el capítol anterior d'aquest Quadern, publicades per Alsius en *El Sentido Católico en las Ciencias Médicas*.

Si comparem aquest estudi amb el que va publicar Soler, veurem que en aquell es recollien un total de seixanta-sis publicacions diferents de Pere Alsius, considerant com una de sola les que han estat publicades per capítols, mentre que en el que teniu a les vostres mans s'ha ampliat a vuitanta-una, entre les quals dues d'inèdites. No s'hi han recollit, però, altres treballs no publicats inclosos en la bibliografia de Soler com ara *El reno en la provincia de Gerona, Arqueologia prehistórica paleolítica: Los sílex magdalénicos de Serinyà, Rocas halladas en el terreno diluvial de Bañolas, Lo Rech major, Memoria sobre la explotación de las turberas de Bañolas i Bañolas: Sellos municipales*, escrits que es podrien ampliar amb més títols ja que Alsius en va deixar diversos d'inacabats.

Cal esmentar, finalment, que aquest estudi exhaustiu ens ha permès poder arribar a la conclusió que un pretès article de Pere Alsius titulat «La Cova de Serinyà», publicat suposadament l'any 1882 al *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*, tot i haver estat citat per molts autors sembla que no ha existit mai, motiu pel qual no s'ha inclòs en aquesta bibliografia.

I encara un darrer apunt pel que fa a la seva correspondència, que és molt àmplia: Soler la va esmentar en el seu treball, però en aquest estudi hem preferit no incloure-la, a l'espera que n'aparegui un altre de molt més complet fet a partir de la catalogació que l'historiador i arxiver banyolí David Masgrau ha fet de l'Arxiu de la Família Alsius (AFAL), en el qual es relacionen més de quatre-cents originals.

BIBLIOGRAFIA

1871

«L'estany de Banyolas». *La Renaxensa*, núm. 7 (3 maig 1871), p. 93-94; núm. 8 (15 maig 1871), p. 102-104; núm. 9 (1 juny 1871), p. 115-117.

«Unificació de mesures, pesos y midas durant lo segle XVI». *La Renaxensa*, núm. 13 (1 agost 1871), p. 165-166.

1871-1872

«Breu ensaig geològic de la conca de Banyolas». *La Renaxensa*, núm. 19 (1 novembre 1871), p. 237-239; núm. 20 (15 novembre 1871), p. 249-252; núm. 21 (30 novembre 1871), p. 261-263; núm. 22 (15 desembre 1871), p. 277-281; núm. 23 (1 gener 1872), p. 289-292; núm. 24 (15 gener 1872), p. 304.

1872

Ensaig històric sobre la vila de Banyolas. Barcelona: Estampa de L. Obradors y P. Sulé. (Folletí de *La Renaxensa*)

[L'apèndix i la tercera part es publiquen el 1881 a Girona: Impremta del Hospici Provincial. El 1895 es publica una segona edició de l'*Ensaig*, en fascicles, al *Semanario de Bañolas*, Banyoles: Estampa de F. Mateu i Vilardell. El 1911 se'n reproduïx un fragment: «La Festa de Corpus á Banyolas á principis del segle XVII» al *Setmanari de Banyolas*, núm. 65 (18 de juny de 1911), p. 2. Se'n reproduïx un altre fragment a: Joan Gratacós (ed.). *Antologia de l'Estany*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles, 1989, p. 29-33. El 1887 J. LÓPEZ DE AYALA en va reproduir un fragment traduït en llengua castellana a la revista madrilenya *La Controversia*, vol. I, núm. 6, 8, 9 i 10.]

«Rectificacions á la serie d'articles publicada baix lo epígrafe: Breu ensaig geològic de la conca de Banyolas». *La Renaxensa*, núm. 24 (15 març 1872), p. 304.

«Notícies inédites sobre'l monastir de Sant Llorens del Mont del bisbat Girona». *La Renaxensa*, núm. 3 (1 març 1872), p. 36-37.

«Una escriptura curiosa per sa data». *La Renaxensa*, núm. 6 (15 abril 1872), p. 67.

1873

«Estudis geografichs sobre'l bisbat de Gerona durant la edat mitjana». *La Renaxensa*, núm. 1 (1 febrer 1873), p. 4-7; núm. 2 (15 febrer 1873), p. 19-23; núm. 4 (15 març 1873), p. 42-45; núm. 6 (15 abril 1873), p. 75-78; núm. 9 (20 maig 1873), p. 117-120; núm. 10 (1 juny 1873), p. 130-133.

1874

«Correspondencia». *La Renaxensa*, núm. 2 (20 gener 1874), p. 25-27. [Carta al director. Aquesta carta, escrita quan estava pres pels carlins i en la qual explica algunes observacions geològiques de la zona on estava empresonat, ha donat peu que se citi en moltes obres com «Notas sobre los volcanes del valle de Hostoles y edad de los volcanes de Gerona».]

1875

«Troba singular». *La Renaxensa*, núm. 9 (15 febrer 1875), p. 310-313.

«Apuntes per a un estudi geològic». *La Renaxensa*, núm. 20 (31 juliol 1875), p. 159-169.

1876

«Observacions sobre la mineralisació de las ayguas sulfuradas fredas». *La Renaixensa*, núm. 1-2 (28 febrer 1876), p. 34-37.

1877

«Restos romans en la Garriga». *La Renaixensa*, núm. 11 (30 novembre 1877), p. 347-351.

«Apuntes geológico-geográficos referentes á la provincia de Gerona». *Revista de Gerona*, núm. 11 (juliol de 1877), p. 289-293.

1878

«Rogativas extraordinarias á san Martirián patron de Bañolas». *Revista de Gerona*, núm. 2 (1 febrer 1878), p. 81-87. [Publicat, també, amb el títol: «Rogativas», al *Semanario de Bañolas*, núm. 120 (24 maig 1896), p. 2-4; núm. 121 (31 maig 1896), p. 2-4; núm. 125 (28 juny 1896), p. 3-4; núm. 126 (5 juliol 1896), p. 3-4; núm. 127 (12 juliol 1896), p. 3-4; núm. 144 (8 desembre 1896), p. 3]

1878-1879

«Estudios geológicos sobre la región central de la provincia de Gerona». *Revista de Gerona*, núm. 4 (1 abril 1878), p. 156-171; núm. 6 (1 juny 1878), p. 248-264; núm. 8 (1 agost 1878), p. 348-363; núm. 3 (1 març 1879), p. 103-113; núm. 4 (1 abril 1879), p. 143-152. [Reproducció facsimil a: *Revista de Gerona*, t. 3 (1978), p. 103-113 i 143-152]

1879

«Consideraciones acerca de la obtención del ácido cítrico». *El Sentido Católico en las Ciencias Médicas*, vol. 1, núm. 14 (15 juny 1879), p. 100-101.

1880

«Reseña historico descriptiva de la gloriosa imagen de Nuestra Señora del Mont». *Asociación Literaria de Gerona: Certamen de 1879*. Gerona: Imprenta y Librería de Vicente Dorca, p. 79-115. [Entre 1893 i 1894 es torna a publicar a: *El Eco de la Montaña*, núm. 47 (21 maig 1893), p. 1-2; núm. 55 (16 juliol 1893), p. 1-2; núm. 58 (6 agost 1893), p. 1-2; núm. 65 (24 setembre 1893), p. 1-2; núm. 69 (22 octubre 1893), p. 1-2; núm. 78 (24 desembre 1893), p. 1-2; núm. 103 (17 juny 1894), p. 1-2; núm. 104 (24 juny 1894), p. 1-2; núm. 106 (8 juliol 1894), p. 1-2.]

«Arqueología: I. Hacha de piedra pulimentada de Esponellà. II. Hacha de cobre de Palau de Rosas». *Revista de Ciencias Históricas*, vol. I, p. 386-388. [Amb dues figures]

1882

«Serinyá y Caldas de Malavella». *Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*, p. 531-540. [Amb una làmina i un quadre comparatiu]

«Consideraciones sobre la obtención del óxido rojo de mercurio». *El Sentido Católico en las Ciencias Médicas*, vol. 4, núm. 25 (1 juliol 1882), p. 487-489.

1883

«Nomenclator geográfico histórico de la provincia de Gerona». *Asociación Literaria de Gerona: Certamen de 1882*. Girona: P. Torres, p. 87-248. [Escrit conjuntament amb C. PUJOL I CAMPS]

1884

«Discurso que en el acto de la solemne distribución de premios del certamen celebrado por la Asociación Literaria de Gerona, leyó el día 1º de noviembre de 1883 el presidente de la misma D. Pedro Alsius y Torrent». *Asociación Literaria de Gerona: Certamen de 1883*. Girona: Imp. de P. Torres [Amb un *Cuadro paleoetnológico de la provincia de Gerona* desplegable]

1885

«Efectos del volcanismo en la provincia de Gerona». *Revista de Gerona*, núm. 3 (març 1885), p. 65-71. [Reproducció facsimil a *Revista de Gerona*, t. 9, (1978), p. 65-71]

«Cuento de hadas: Las "alojas" del lago de Banyoles». *Revista de Gerona*, núm. 5 (maig de 1885), p. 129-132.

1888

«Memoria del señor secretario don Pedro Alsius y Torrent». *Asociación Literaria de Gerona. Certamen de 1887*, p. 27-36.

1890

«La Fontpudosa». A: *Calendari-guia de Banyolas y sa comarca*. Barcelona: Estampa La Renaixensa, p. 76-78. [Publicat, també, a: *Semanario de Bañolas*, núm. 20 (17 juny 1894), p. 1-3]

«L'estany». A: *Calendari-guia de Banyolas y sa comarca*. Barcelona: Estampa La Renaixensa, p. 122-125. [Un fragment d'aquest text es reproduceix amb el títol «L'estany de Banyoles» a: Joan Gratacós (ed.). *Antologia de l'Estany*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles, 1989, p. 27-29.]

1891

«Una discusión histórica. ¿Rimila fue abad del monasterio de Bañolas?». *Revista de Gerona*, núm. 10 (octubre 1891), p. 300-304.

1894

«La cova dels Encantats. Serinyà». *Semanario de Bañolas*, núm. 34 (23 setembre 1894), p. 1-3. [Publicat, també, a: *Boletín de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, núm. 40 (novembre 1894), p. 95-98, i a *Lo Geronés, setmanari de avisos y noticias*, núm. 26 (29 setembre 1894) p. 2-3]

«Sonetos. Las pasiones». *Revista de Gerona*, núm. 6 (juny 1894), p. 181.

«Las alojas». *Semanario de Bañolas*, núm. 9 (1 abril 1894), p. 2-3.

«Escala métrica en l'estany de Banyolas». *Semanario de Bañolas*, núm. 13 (29 abril 1894), p. 1-3.

«Lo dolmen de Romanyà de la Selva». *Semanario de Bañolas*, núm. 24 (15 juliol 1894), p. 1-3.

«La caritat de Banyoles». *Semanario de Bañolas*, núm. 27 (5 agost 1894), p. 1-3.

«Puig de S. Martirià (Convent-vell)». *Semanario de Bañolas*, núm. 38 (23 octubre 1894), p. 2-3.

1895

«Serinyà: reseña histórica de este pueblo desde la más remota antigüedad hasta los tiempos modernos». *Asociación Literaria de Gerona: Certamen de 1894*, p. 147-179.

«Gestas banyolinas: Lo Regiment de San Fernando». *Semanario de Bañolas*, núm. 80 (1 setembre 1895), p. 1-3.

«Imatge de un Sant Cristo del segle XI. Iglesia parroquial de Cors». *Semanario de Bañolas*, núm. 92 (24 novembre 1895), p. 3-4.

1896

«Los bólidos». *Semanario de Bañolas*, núm. 103 (16 febrer 1896), p. 3.

«Perpetua quaresma». *Semanario de Bañolas*, núm. 109 (29 març 1896), p. 6-7.

«Espeleologia catalana». *Semanario de Bañolas*, núm. 126 (5 juliol 1896), p. 2-3; núm. 127 (12 juliol 1896), p. 2-3; núm. 128 (19 juliol 1896), p. 3-4; núm. 129 (25 juliol 1896), p. 2-3. [Publicat, també, a: *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. 22 (juliol-setembre 1896), p. 181-189]

«Descubriments pre-històrics en l'Ampurdà». *Semanario de Bañolas*, núm. 139 (4 octubre 1896), p. 4-5. [Publicat també amb el títol «Descubriments protohistòrics en l'Ampurdà». *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, núm. 2 (gener-març 1897), p. 146-148]

1897

«La vall de Maria. Descubriments arqueològics». *Semanario de Bañolas*, núm. 35 (24 octubre 1897), p. 2-3. [Publicat, també, a: *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, núm. 6 (gener-febrer 1898), p. 483-487]

1898

«Consideracions sobre'l temporal últim». *Semanario de Bañolas*, núm. 49 (6 febrer 1898), p. 5-6; núm. 50 (13 febrer 1898), p. 4-6; núm. 51 (20 febrer 1898) p. 4-6; núm. 52 (27 febrer 1898), p. 4-6; núm. 54 (27 març 1898), p. 4-5; núm. 55 (3 abril 1898), p. 4-5; núm. 60 (8 maig 1898), p. 5-6.

«Excursió a Burgonyá». *Lo Geronés*, núm. 219 (26 juny 1898), p. 3. [Publicat, també, a: *El Setmanari de Bañolas*, núm. 70 (10 juliol 1898), p. 1-5]

1899

«Algo sobre la obtención del jarabe y vino de hemoglobina». *Boletín del Colegio de Farmacéuticos de la provincia de Gerona*, núm. 3 (30 setembre 1899), p. 33-35. [Publicat, també, a: *La Farmacia Moderna*, núm. 14 (16 maig 1900), p. 207-209]

1900

La Santíssima Vera-creu de Besalú. Barcelona: Impremta Antoniana. [Escrit anònim. Es publica signat per l'autor amb el títol «La Vera-Creu de Besalú», a *La Creu del Montseny*, núm. 46 (4 febrer 1900), p. 1-2.]

«Memorias históricas». *Lo Geronés*, (15 abril 1900), p. 2-3.

1906

«Armonía». *Armonia. Revista Literaria Ilustrada Mensual Bilingüe*, núm. 22 (15 agost 1906).

1907-1908

«El Magdalénico en la provincia de Gerona». *Cataluña*, núm. 6 (15 desembre 1907), p. 61-62; núm. 7 (1 gener 1908), p. 83-84; núm. 12 (14 març 1908), p. 121-123; núm. 14 (15 abril 1908), p. 138-139; núm. 18 (15 juny 1908), p. 171-172; núm. 21 (1 agost 1908), p. 195-196; núm. 22 (15 agost 1908), p. 203-204. [Capítols del llibre *El Magdalenense en la provincia de Gerona*, publicat el 2015 (ed. N. SOLER)]

BIBLIOGRAFIA DE PERE ALSIUS I TORRENT

1909

Centenari de la Guerra de la Independencia: Homenatge al doctor Rovira y demés fills de Banyolas y comarca que's sacrificaren per la patria. Banyoles. [Escrit conjuntament amb J. HOSTENCH I TORRENT]

1910

«Notas folk-lóricas: Rosers». *Setmanari de Banyolas*, núm. 1 (1 gener 1910), p. 1.

«Notas folk-lóricas: Las Estunas. Tradició de las alojás». *Setmanari de Banyolas*, núm. 2 (3 abril 1910), p. 2.

«Notas folklóricas: Las bruixas». *Setmanari de Banyolas*, núm. 4 (17 abril 1910), p. 2.

«Formació de las Estunas». *Setmanari de Banyolas*, núm. 7 (7 maig 1910), p. 1-2.

«Necrópolis banyolinas». *Setmanari de Banyolas*, núm. 11 (5 juny 1910), p. 1-2; núm. 15 (3 juliol 1910), p. 1-2; núm. 17 (17 juliol 1910), p. 1-2.

«Lo Convent-vell». *Setmanari de Banyolas*, núm. 20 (7 agost 1910), p. 1.

«La festa mayor de Banyolas». *Setmanari de Banyolas*, núm. 31 (25 octubre 1910), p. 1.

«Notas espeleológicas: Los fenents». *Setmanari de Banyolas*, núm. 38 (11 desembre 1910), p. 1.

«Notas espeleológicas: Los xucladors, las Estunas, bufador». *Setmanari de Banyolas*, núm. 39 (18 desembre 1910), p. 1.

1911

«Notas espeleológicas: Ayguas subterráneas. Banyolas». *Setmanari de Banyolas*, núm. 41 (1 gener 1911), p. 1; núm. 43 (15 gener 1911), p. 1.

«Sobre instrucció pública». *Setmanari de Banyolas*, núm. 46 (5 febrer 1911), p. 1; núm. 47 (12 febrer 1911), p. 1.

«Notas folk-klóricas: Consueta de defuncions». *Setmanari de Banyolas*, núm. 63 (4 juny 1911), p. 1.

1914

«Las "alojas" del lago de Bañolas». *Suplemento Literario de El Autonomista* (desembre 1914), p. 6-10.

PUBLICACIONS PÒSTUMES

1915

«De la barra humana descoberta anys enrera a Banyoles». *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, any XII, núm. 7 (octubre 1915), p. 126-132. [Capítol del llibre *El Magdalenense en la provincia de Gerona*, publicat el 2015 (ed. N. SOLER)]

«La iglesia de Serinyá». *El Autonomista* (octubre 1915), p. 15-16.

1916

«Història del nostre temple parroquial». *Gazeta Banyolina*, núm. 47 (15 agost 1916), p. 2-3. [Escrit per la redacció de la *Gazeta Banyolina* a partir de textos de P. Alsius]

«Notes folclòriques: Anuncis municipals». *Gazeta Banyolina*, núm. 51 (15 octubre 1916), p. 3-4.

«Notes folclòriques: Anuncis ecclesiàstics». *Gazeta Banyolina*, núm. 52 (5 novembre 1916), p. 3-4; núm. 53 (19 novembre 1916), p. 3-4.

«Notes folclòriques: Col·locació dels fidels en la iglesia». *Gazeta Banyolina*, núm. 54 (3 desembre 1916), p. 2. 1916 - 1917

«Notes folclòriques: Salutació popular». *Gazeta Banyolina*, núm. 55 (17 desembre 1916), p. 2-3; núm. 57 (14 gener 1917), p. 2-3.

1917

«Notes folclòriques: Les alojes del estany de Banyoles». *Gazeta Banyolina*, núm. 62 (25 març 1917), p. 2-4.

«Notes folclòriques: Lo drac del estany de Banyoles». *Gazeta Banyolina*, núm. 63 (8 abril 1917), p. 2-4.

«Notes folclòriques». *Gazeta Banyolina*, núm. 67 (3 juny 1917), p. 2-4.

«Recorts de la nostra terra». *Gazeta Banyolina*, núm. 75 (23 setembre 1917), p. 2-3; núm. 76 (7 octubre 1917) p. 2-3.

1922

«El Quadroch». *Agricultura Casolana*, núm. 5, p. 9-10.

1926

«Folk-lore. Tradició de les Aloges». *Gent d'Ara*, núm. 14, p. 4. [Recollida en unes pàgines que reivindiquen la figura de P. Alsius i Torrent]

2015

El Magdalenense en la provincia de Gerona. Banyoles: Documenta Universitaria. [Edició pòstuma a càrrec de N. SOLER MASFERRER]

OBRES INÈDITES

Ensayo histórico de la yglesia parroquial de Sta. Maria de los Turers de Bañolas. 94 p. AFAL, Bibliografia, doc. 102, 1870.

La Bora Gran d'en Carreras. 155 p. AFAL, Catàleg doc., carpeta núm. 7, doc. 177.

SIGLES DELS ARXIUS

AFAL: Arxiu de la Família Alsius

ACPE: Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany

Qu'AddeRns...

Pere Alsius i Torrent (1839-1915)

Un farmacèutic entre
la Renaixença literària i la científica

Pere Alsius i Torrent va ser un farmacèutic implicat en la vida social i política de Banyoles, i un intel·lectual destacat de la Renaixença. Per la seva rellevància i amb motiu del centenari de la seva mort, se li va dedicar el Col·loqui de Tardor del 2015.

Aquest Quadern, que conté les ponències i les conferències del Col·loqui, a més d'un annex, aprofundeix en l'estudi de Pere Alsius en l'aspecte científic, professional i social. J. M. Camarasa i S. Casado hi contextualitzen l'estudi de les ciències naturals en la seva època. J. M. Puigvert descriu la trajectòria professional de Pere Alsius i, a partir del llibre de conductes del farmacèutic, la microhistòria de la farmàcia catalana en el pas del segle XIX al XX. J. Grabuleda ens exposa la implicació de Pere Alsius en la vida social i política de Banyoles. E. Aragonès el destaca com a capdavanter en els estudis geològics i fa referència a l'oblit injust de què va ser objecte. J. Agustí i J. Maroto parlen de Pere Alsius com a paleontòleg pioner. N. Soler incideix en la seva formació i les seves qualitats com a prehistoriador avançat al seu temps. Ll. To el destaca com a historiador que va reunir una quantitat important de dades sobre la Banyoles medieval. J. Bohigas ens introdueix en els treballs de Pere Alsius relacionats amb l'edat moderna i la contemporània i À. Vergés ens l'acosta com a folklorista. Finalment, a l'annex, E. Aragonès ens parla dels estudis de farmàcia d'Alsius, de les seves lectures científiques i altres aspectes inèdits que complementa amb el catàleg de les biblioteques familiar i del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, i J. A. Abellan ens ofereix una bibliografia revisada de P. Alsius.

En conjunt, aquests textos ens aporten informació nova i rigorosa que contribueix a valorar com es mereix la figura de Pere Alsius i Torrent.

ISBN: 978-84-617-5371-0

Diputació de Girona

www.ddgi.cat

INSTITUT RAMON MUNTANER
Fundació privada dels Centres d'Estudis de Parla Catalana